

આ લાવોનું કળ શું આવશે

પંડિત રત્નચન્દ્ર ભારિલ્લ

આત્મકથ્ય

ઇજટાનિષ્ઠ મિથ્યાકલ્પનાયેં કરતે,
શોક સંતસ રહતે ;
દૈહિક દુઃખ સહતે,
વિષય સુખકી કામનાયેં કરતે ;
જો હમારે દિન બીતે હૈ,
નિરાકુલ સુખ સે રહે રીતે હૈ ;

યહ આર્ત દ્યાન હૈ !

દુઃખ કી ખાન હૈ !!

દિન-રાત રોતે-રોતે,
મોહ નીંદ મે સોતે ;
દુઃખ કે બીજ બોતે,
રાગ-દ્રેષ્ટ કી કાલિખ પોતે ;
હમ જો અહનિશ માથા ધુનતે હૈ,
તિર્યંચ ગતિકા તાના-બાના બુનતે હૈ ;

યહ આર્ત દ્યાન હૈ !

વિકૃત મનોવિજ્ઞાન હૈ !!

સ્વ-પર પ્રાણ હનતે,
આસત્ત્વપ્રલાપ કરતે ;
પરાયા ધન હડપતે,
વિષયોં મે રત રહતે ;
હમ જો આનંદ અનુભવ કરતે હૈ,
પાપ-પંકમેં ફસતે હૈ ;

યહ રૌદ્ર દ્યાન હૈ.

દુઃખદ દુદ્યાન હૈ.

विकथायें कहते-सुनते,
 राग-रंग में रमते ;
 मोह-मद पीते,
 सुखाभास में जृते ;
 हंसते-हंसाते हम जो हर्षित होते हैं,
 मानव जृपन योंही खोते हैं ;
 यह रौद्र दयान है !
 नरक-निदान है !!

सुचमुच, क्या हम पशुओं से गये जीते हैं ?
 बुद्धिमत से बिल्कुल रीतें हैं ?
 नहीं, अनन्त सिद्धों को देखो न !
 जिन्होने काम-क्षोध जूते हैं,
 कौन कहता है हम अधूरे हैं ;
 हम तो अनन्त गुणोंसे भरे-पूरे हैं
 बिन तरासे चैतन्य हीरे हैं !
 तरासने की तैयारी कर रहे धीरे-धीरे हैं !!

पहन रखा था हमने अब तक,
 एकत्प-ममत्प-कर्तृत्पका योगा ;
 इसी कारण अब तक,
 अतुर्गति का दुःख भोगा ;
 इन्हीं भूल-भुलैयों में भटक्कर,
 आते रहे घोखा ही घोखा ;
 यह भी नहीं समझ पाये कि
 इन भावों का इल क्या होगा ?

- रतनचंद भारिष्ठ -

અનુવાદકની કલમે....

વર્તમાન હુંડાવસર્પણી નિન્હષ્ટ પંચમકાળમાં જ્યારે અધિકાંશ જગત આર્તદ્યાન અને રોફ્રદ્યાનનમાં રૂબેલું છે તેવા સમયમાં આ. પંડિત શ્રી રતનચંદ્રજી ભારિલે “ઇન ભાવો કા ઇલ ક્યા હોગા” પુસ્તકની રચના કરીને ખરેખર અત્યંત પ્રશંસનીય કાર્ય કરેલ છે.

પુસ્તકમાં લેખકશ્રીએ નાના પ્રકારના અતિ આવશ્યક અને સુંદર પ્રશ્નો ઉઠાવીને તેનું સુંદર રીતે સમાધાન પણ કર્યું છે, જેમ કે -

- ભગવાન જ્યારે વીતરાગ હોવાથી પૂજક અને નિંદક પર પ્રસત્ર-અપ્રસત્ર થઈને કોઈનું ભતું-બ્લું કરતા જ નથી ; તો પછી તેમનું પૂજન-અર્થન શામાટે ?
- સિદ્ધ ભગવાન તો લોકાન્તમાં રહે છે તેમને બોલાવવાથી તેઓ અહીં આવતા જ નથી તો પછી તેમનું આહ્વાનન્ન સ્થાપન અને સન્ત્રીધિકરણ શા માટે ?
- જ્યારે સિદ્ધ ભગવાન સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીછે, આપણા મનમાં રહેલી બધી વાતોને જીએ જ છે તો પછી તેમના આગળ જઈને આપણાં દુઃખ દર્દ કહેવા અને તેમના ગુણગાન કરવાનું શું ઓચિત્ય છે ?
- જ્યારે તેઓ પૂર્ણ અસ્તનાન પ્રત લઈને મુનિ થયા અને પૂર્ણ પવિત્ર થઈને મોક્ષ પદ્ધાર્ય તો તેમનો અભિષેક શા માટે ?
- જ્યારે તેઓ ભૂખ-તરસ વગેરે દોષોથી રહિત છે તો પછી નાના પ્રકારના નૈવેદ્યથી તેમને શું પ્રયોજન ? અષ્ટ દ્રવ્ય થી તેમનું પૂજન શા માટે ?
- જ્યારે ભગવાન આપણા આહ્વાનની આવતાં જ નથી તો પછી તેમનું વિસર્જન શા માટે ?

આ ઉપરાંત અમિતા, સુનંદા, સુનયના, સંપત્તશેઠ, મનમોહન, લાભાનંદ વગેરે વિલિન્ન પ્રકારના પાત્રોના આલેખન દ્વારા દ્યાનના વિષયના સંદર્ભમાં વિવિધ પ્રશ્નો ઉઠાવી ધર્મશાના પાત્રના માદ્યમથી તેનું ખૂબી પૂર્વક સુંદર સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સંવાદોના તાણાવાણામાં ગુંઠી લેખકશ્રીએ સુંદર કથાહૃતિનું સર્જન કર્યું છે.

જે જીવોનો એવો સિદ્ધાંત છે કે ‘ખાઓ-પીઓ અને મોજ મસ્તી કરો ; કોણે જોયું સ્વર્ગ અને કોણે જોયું નરક ? તે તો બધું ડરાવવા માટે છે. આપણો તો જે મળ્યું છે તેને બરાબર ભોગવી લેવું જોઈએ. ભવિષ્ય કોણે જોયું છે ?’ તેવા જીવોને અમિતના પાત્રના માદ્યમથી સંચોગોની ક્ષાણભંગુરતા, સંસારની અસારતા અને આર્ત રોફ્રદ્યાનના સ્વરૂપ, તેના પ્રકાર અને તેના ઇલોનું વર્ણન કરીને પંચેનિદ્રયના વિષય ભોગોના દાવાનનમાં સળગી રહેલા જીવોને ત્વાંથી હટાવી મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવાનો અત્યંત સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

આ પુસ્તકના અદ્યયનની આદ્યાત્મિક શિક્ષણ-શિબિરની કેટલી ઉપયોગિતા છે તે પણ ખ્યાલમાં આવે છે. દ્યાન જેવા અદ્યાત્મમાં ગૃહી વિષય પર

પંડિતજીનું ચિંતન અને કથાનક શૈલીથી તેનું પ્રસ્તુતિકરણ એટલું સરસ છે કે પાઠકને શરૂઆતથી અંત સુધી બરાબર જકડી રાખે છે.

આચાર્ય કલ્પ પંડિત પ્રવર શ્રી ટોડરમલજી ના અનુમપ ગ્રંથ મોક્ષમાગ પ્રકાશકના માર્ભિક વિચાર વાક્ય-મને જે આ ભાવો થાય છે તેનું ફળ શું આવશે ! ને વિષય-પસ્તુનું કેન્દ્ર બિંદુ બનાવી લેખકશ્રીએ ઇનભાવોકા ફલ કર્યા હોગા નામની સરલ,

સુંદર, રોચક, અને બોધપ્રદ કથાકૃતિનું સર્જન કર્યું છે. દરેક જગત તેનું વાંચન - મનન કરી તેમાંથી બોધ મેળવે અને તત્ત્વાભ્યાસની પ્રેરણા પામે તેવી લેખકની હાઈક ભાવના રહી છે. ગુજરાતી ભાઈ-બહેનો પોતાની માતૃભાષા ક્રારા આ લાલ મેળવે તે હેતુથી તેઓએ મને તેના ગુજરાતી અનુવાદનું કાર્ય સોચ્યું હતું જે મેં મારા બુદ્ધિ-સામર્થ્ય અનુસાર કરેલ છે.

અનુવાદ કરવામાં લેખકના મૂળભૂત ભાવો યથાસ્થિત જગતાઈ રહે તેનો યથાસંભવ પ્રયત્ન કર્યો છે, તો પણ અનુવાદકરવાનો આ મારો પ્રથમ પ્રયાસ હોવાને કારણે તેમાં કયાંકને કયાંક સ્રુટી-ક્ષતિ રહી જવાનો સંભવ છે. તેથી અન્યાસુ પાઠકોને હું વિનિમ્ય નિયેદન કરું છું કે તેઓ તેને સુધારીને તેનું અદ્યયન કરે.

આ અનુવાદ કાર્ય કરવાથી મને પુસ્તકની અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વિષયવસ્તુ વિચારવા-સમજવાનો અવસર તો મળ્યો જ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક બાબતો શીખવા-સમજવાનો અવકાશ મળ્યો. આના માટે હું આદરણીય પંડિત શ્રી રતનચંદજી ભારિક્ષની તથા ભાઈ શ્રી શૈલેખભાઈની અત્યંત ઋણી છું કે જેમની પ્રેરણાથી મને આ અવસર પ્રાપ્ત થયો.

ભાઈ શ્રી રજનીભાઈ દોશી તથા મુરબ્બી વડીલ શ્રી પોપટલાલ ચુનીલાલ શાહે પોતાના વ્યાવસાયિક અને સામાજિક કાર્ય તથા ધાર્મિક ગતિવિધિઓમાંથી સમય કાઢી, પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ સમગ્ર અનુવાદ તપાસી જઇ યોગ્ય સલાહ-સૂચનો ક્રારા માર્ગદર્શન કર્યું છે. તેઓના સલાહ-સૂચન અને માર્ગદર્શન વિના આ અનુવાદ કાર્ય સરળતાથી પૂર્ણ કરવાનું મુશ્કેલ હતું આ માટે હું મુરબ્બી વડીલ શ્રી પોપટલાલ ચુનીલાલ શાહ તથા શ્રી રજનીભાઈ દોશીની હૃદયથી ઋણ સ્વીકાર કરું છું.

આ કાર્યમાં જે-જે ભાઈ - બહેનોનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તે સર્વની હું અત્યંત આભારી છું.

અંતમાં આ પુસ્તકના વાંચન - મનન ક્રારા પાઠક ગણ દ્વારાના સ્વરૂપને બરાબર સમજી આર્ત-રૌફદ્વાનને છોડી ધર્મદ્વાન પ્રગત કરી અત્પકાળમાં શુક્લ દ્વાનને પ્રાપ્ત કરી પરમાત્મ દરશાને પ્રાપ્ત થાય એવી મંગળભાવના.

એક બાર વર્ષનો બાળક ધર્મશ જ્યારે પોતાની નિયમિત દિનચર્ચા
અનુસાર યથાસમય ધોયેલી સફેદ ધોતી પહેરીને અને કેસરી દુપણો
ઓઢીને, બગલમાં પૂજનની પુસ્તક દબાવી, નાનકડી થાળીમાં અષ્ટ-
દ્રવ્ય સજાવીને થરકતાં હોઠોથી 'દૃષ્ટં જિનેન્દ્ર ભવનં તાહારી' સ્તોત્ર
ગાગુગાગતો જિનમંદિરે જતો હતો ત્યારે તેના પિતાનો હર્ષ સમાતો ન
હતો.

આડોશી-પાડોશી અને મહોલ્લાવાળા પાણ એ મનમોહક
કિશોરના ચિત્તકર્ષક બાધ્ય વ્યક્તિત્વને સ્નેહભરી દ્રષ્ટિથી જોઈ મનોમન
પ્રસન્ન તો થતાં જ, હાથ જેરીને 'ભગતજી જ્યાનિનેન્દ્ર ! પંડિતજી
ચરાગસ્પર્શ...' કહી-કહીને પોતાનું અને પોતાના સાથીઓનું મનોરંજન
પાણ કરતાં.

ધર્મશ પાણ નિઃસંકોચ ભાવથી મનમાં ને મનમાં મલકાતો અને
ક્ષાગુભર અટકીને મહાત્મા બુદ્ધ જેવી આશીર્વાદ મુદ્રામાં હાથ ઊંચો કરી
તેઓના અભિવાદનનો ઉત્તર આપતો થકો આગળ વધતો, જાગેકે તેણે
તેમને ધર્મવૃદ્ધિના આશીર્વાદ આપ્યા હોય.

આ એક દિવસની વાત નહોતી, પરંતુ તેની દિનચર્ચાનું અભિન્ન
અંગ બની ગયું હતું; જેને તે છેલ્લા કેટલાય વર્ષોથી નિભાવી રહ્યો હતો.

આ યુવાવસ્થામાં પાણ ધર્મશની આવી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ જોઈને લોકો
પ્રશંસા કરતા થાકતાં નહીં. એક દિવસ ગામની મુખ્ય બેઠકમાં એની વાત
ચર્ચામાં આવી. એક સમજદાર જેવી લાગતી વ્યક્તિ બોલી.

"આ ભવ્યજીવ પુર્વ જન્મનો કોઈ મહાન આત્મા હશે, જેથી
આ જન્મમાં આવા ધાર્મિક સંસ્કાર લઈને આવ્યો છે. હજુ ઉંમર જ શું
છે, તો પણ કેટલું ગંભીર વ્યક્તિત્વ દેખાઈ આવે છે. આ લક્ષ્ણગોથી તો

લાગે છે કે એ મોટો થઈને જરૂર કોઈ જ્ઞાની-ધ્યાની મહાન વ્યક્તિ બનશે.”

બીજો વૃદ્ધ બોલ્યો- “ અરે ભાઈ ! ભલેને આ ભવ્યજીવ ઉમરમાં નાનો હોય ; પરંતુ એનો આત્મા તો અનાદિનો છેને ? પુર્વજન્મનો સંસ્કારી તો લાગે જ છે. આ જન્મમાં પણ એને એના પિતાજી તરફથી ધાર્મિક સંસ્કાર મળ્યા છે.

કદાચ તમને ખબર નથી, એના પિતા પણ આની નેમજન બાળપણથી જ પુરા ભગતજી છે ભગતજી ! એ પણ હમારાં સુધી દરરોજ પુજા-પાઠ કરતાં હતા. પાંચ વર્ષની ઉમરથી, જ્યારથી તેમણે આની શાળામાં પાટી-પૂજા કરાવી, ત્યારથી તે આને પણ દરરોજ પોતાની સાથે પુજન કરવા માટે મંદિરે લઈ જતા હતાં. હવે તો તે બિચારા પારિવારિક પ્રતિકૂળતાઓમાં એવા ફસાઈ ગયા છે કે વાત ન પૂછો. એમનો બધો ધર્મકર્મ તો બાજુ પર જ રહી ગયો. તેમને બિચારાને ઉદ્ઘાપન કરાવીને પૂજા-પાઠથી પણ છુટ્ટી લેવી પડી.

અલબત્ત, તેઓને ધાર્મિક જ્ઞાન તો વિશેષ નહતું, પરંતુ ભાવના ખૂબ ઊંચી હતી. એમનું માનવું હતું કે ધર્મચિરાગથી જ મનુષ્ય જીવન અને પણ જીવનમાં અંતર જેવા મળે છે ; અન્યથા આહાર, નિદ્ર, ભય તથા મૈથુન તો પણ અને મનુષ્યમાં સમાન જ હોય છે. ધર્મની મહિમા કરતા થકા તેઓ ખૂબ ગર્વથી કહેતા.

ધરમ કરત સંસાર સુખ, ધરમ કરત નિવાસ;

ધરમપણ સાધે બિના, નર તિર્યંચ સમાન.

બસ, આ જ માન્યતાને લઈને તેઓ શ્રાવકના છે : આવશ્યક કર્તવ્યોનું પાલન કરવાને પોતાનો ધર્મ માનતા હતા અને એ જ પ્રેરાગા તેઓ પોતાના પુત્ર ધર્મેશને પણ આપતા રહેતા હતા. અવસરે અવસરે. તેઓ આગંતુક અતિથિ વિદ્વાનોના પ્રવચન સાંભળવાનું પણ ન ચૂકતા. ભલેને સમજમાં આવે કે ન આવે. પરંતુ સાંભળતા અવશ્ય.

તેઓ કહેતા- ‘અરે ભાઈ ! નેટલો સમય પ્રવચનમાં બેસી રહીએ છીએ, એટલા સમય સુધી તો પાપ પ્રવૃત્તિથી બચી જઈએ છીએ. ને વિષય નેટલો પલ્લે પડ્યો તેટલો ઠીક.

આ વિચાર સરાગીથી તેઓ જીવનભર ધર્મ આચારાગ કરતાં રહ્યા.

પરંતુ પત્નીના પક્ષાધાતથી પીડિત થઈ જવાના કારાગે તેઓ પારિવારિક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં એવા ફસાઈ ગયા કે પ્રતિદિન પૂજા-પાઠ તો ઠીક હવે તો તેમને સમયસર દેવદર્શન પણ દુર્લભ થઈ ગયા છે. પરંતુ પિતાની પ્રેરણાથી અને પાડોશીઓની પ્રશંસાથી પ્રોત્સાહન પામી ને ધર્મેશ છેલ્લા આઈ વર્ષથી પ્રતિદિન પૂજા-પાઠ કરવાના નિયમનું દ્રબ્દતાથી પાલન કરતો આવ્યો છે. ”

એની વાત હજુ પુરી પણ નહોતી થઈ કે ધર્મેશનો સાથીદાર એક યુવક બોલ્યો - “આપનું કહેવું તો બરાબર જ છે. પણ કદાચ આપને એ ખબર નથી કે આજ-કાલ તેનામાં એવો ઉત્સાહ નથી દેખાતો જેવો પહેલાં દેખાતો હતો. આજકાલ તે મોટેભાગે વિચારોમાં દુબેલો રહે છે. ”

વાસ્તવમાં વાત તો એમ હતી કે જેમ જેમ ધર્મેશની સમજાળ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેને પોતાની અજ્ઞાનતાનો આભાસ થવા લાગ્યો. એ કારાગે તેના મનમાં પૂજન સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઉઠવા લાગ્યા હતાં.

જે કિયાકંડને તે આજ સુધી ધર્મ માનીને કરતો આવ્યો હતો; તેના સંબંધમાં તેના ચિત્તમાં અનેક પ્રશ્નો ઉઠવા લાગ્યા હતાં.

તે વિચારતો - ખેડૂત ખેતરમાં બીજ વાવે છે તો તેને વધુમાં વધુ છ મહિનામાં અનેક ઘાણુ અનાજ પ્રામ થઈ જાય છે, માળી બગીચામાં વૃક્ષ અને વેલા રોપે છે તો તેને પણ એનાથી બે ચાર વર્ષમાં સુગંધિત પુષ્પો અને સુમધુર ફળો મળવા લાગે છે, જ્યારે હું તો પાંચ વર્ષની વયથી, છેલ્લા પંદર વર્ષોથી ધર્મ ધ્યાનની જેતી કરી રહ્યો છું. પૂજા ભક્તિના જલથી એને સીંચી રહ્યો છું, સદાચાર રૂપી રખેવાળોથી એની સુરક્ષાની પુરી વ્યવસ્થા પણ કરી રાખી છે; તો પણ પ્રસંશા, પ્રોત્સાહન અને પુરસ્કારના ધાસ-ફૂસ સિવાય સાચી સમતા, શાંતિ અને નિરાકુળ સુખ સ્વરૂપ ધર્મરૂપી વૃક્ષનું અંકુર પણ નથી ઉગ્યું. ધર્મનું ફળ તો સમતા, શાંતિ અને નિરાકુળ જ છે ને? આ દાખિથી તો મારા જીવનની ભૂમિ ઉજાડ જ માલુમ પડે છે. મારા પિતાશ્રીએ પણ જીવનભર પૂજા કરી, પરંતુ તેમની પરિણાતિમાં તથા કૌટુંબિક પરિસ્થિતિમાં પણ કોઈ અનુકૂળતા જેવામાં નથી આવતી; જ્યારે તેમના જ કચ્ચા અનુસાર ધર્મનું ફળ તો તત્કાળ મળે છે; તેમને પણ કાંઈજ હાથ ન લાગ્યું પરંતુ આ બધુ કેમ થયું? કેવી રીતે થયું?

ધર્મશના મનને એક પ્રશ્ન એ પાણ કોરી ખાય છે કે જૈનદર્શનની માન્યતા અનુસાર જે ભગવાન વીતરાગી હોવાને કારાગે પૂજક અને નિનદક ઉપર પ્રસાન્ન-અપ્રસાન્ન થઈને કોઈનું ભલું-બુદું કરતાં જ નથી, રાગ-દેષ રહિત હોવાથી કોઈને કાંઈ આપતા પાણ નથી અને કોઈનું કંઈ લેતા પાણ નથી. તો પછી તેમના પૂજન-અર્ચન કરવાનું પ્રયોજન જ શું રહે છે?

ન તો પૂજય પરમાત્માને પાણ ભક્તોની ભક્તિ-પૂજથી કોઈ પ્રયોજન છે કે ન તો પૂજક ને પાણ તેમની પાસેથી કાંઈ પ્રામથાય છે, તો પછી એવી પૂજથી શું લાભ?

આ સિવાય બીજા પાણ અનેક નાના-મોટા પ્રશ્ન ધર્મશના ચિત્તને આંદોલિત કરતા રહેતા હતાં. જેવા કે -

ન્યારે સિદ્ધ ભગવાન આપાણા આહુવાનથી લોકાન્તથી અહીં આવતા જ નથી તો તો પછી તેમનું આહુવાનન, સ્થાપન અને સાનિધ્યિકરાણ આપાણે શા માટે કરીએ છીએ?

ન્યારે પૂજય પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, આપાણાં મનમાં સ્થિત સર્વ વાતોને, આપાણી ભક્તિ-ભાવનાને, મનોગત કામનાઓને સારી રીતે જાણે જ છે; તો પછી તેમની સામે આપાણા દુઃખ-દર્દ કહેવાં તથા એમના ગુગુગાન કરવાનું શું ઔચિત્ય રહી જય છે?

ન્યારે તેઓ પૂર્ણ અસ્નાન વ્રત લઈને મુનિ થયા અને પૂર્ણ પવિત્ર થઈને મોકા પધાર્યા છે તો પછી તેમના અભિષેકની પાણ શું ઉપયોગીતા છે?

ન્યારે તેઓ ક્ષુધા-તૃપા આદિ સર્વ દોષોથી રહિત છે, તો વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેધથી તેમને શું પ્રયોજન? વળી અષ્ટ-દ્રવ્યોથી તેમની પૂજા શા માટે?

ન્યારે આપાણા આહુવાનથી ભગવાન આવ્યા જ નથી, જ્યાં કાંઈ સર્જન જ ન થયું હોય, ત્યાં વિર્સજન કેવું?

આવા એક-બે નહીં, અનેક પ્રશ્નો એના ચિત્તમાં ઊઠે છે, જેનું સમાધાન એને ન મળતું.

આ માત્ર એક ધર્મશની જ સમસ્યા નહોતી, આને ધર્મેશ જેવા

ન જાગે કેટલાંય નવયુવકોના મનમાં આ જવલન્ત પ્રશ્નો ઉઠતા હશે, જેને તેઓ વિવિધ કારણોવશાત્ વ્યક્ત નથી કરી શકતા. અનેક વ્યક્તિઓમાં તો પોતાના મનના ભાવોને વાગ્ની દ્વારા વ્યક્ત કરવાની યોગ્યતા જ નથી હોતી. જેમનામાં યોગ્યતા હોય છે, તેમનામાં એવી હિંમત નથી હોતી કે તેઓ પોતાના વડીલો સમક્ષ પ્રચલિત ધાર્મિક રીત-રિવાજે પર પ્રશ્નચિહ્ન લગાવી શકે.

જે કદાચિત્ કોઈ સાહસ એકનું કરી પાણ લે તો પહેલા તો એને આતંકિત કરીને ચૂપ જ કરી દેવામાં આવે છે. જે કોઈ વધારે અદિયલ અને મોંઢા પર કહેનાર હશે તો તેને ‘નાસ્તિક છે, મૂર્ખ છે, ધર્મમાં કાંઈ પાણ સમજતો તો છે નહીં’ વગેરે કહીને ઉપેક્ષિત કરી દેવામાં આવે છે.

પરંતુ, ધર્મશની સાથે એવું ન બન્યું; કેમ કે તેણે બીજાની જેમ અશ્વધાર્વક તર્ક-વિતર્ક ન કર્યા, પરંતુ તેના સમાધાન માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યો અને તેણે પૂજા-પાઠ કરવાનું પાણ ન છોડ્યું.

પૂર્વવત્ પોતાની સર્વ ધાર્મિક કિયાઓ કરવા ઉપરાંત જિજ્ઞાસાની ભાવનાથી પોતાની શંકાઓનું સમુચ્ચિત સમાધાન પ્રામણ કરવા માટે વિશેષજ્ઞ વિજ્ઞાનોનો સંપર્ક સાધવાનો નિશ્ચય કર્યો; કારણ કે તે જાગતો હતો કે ભલેને અન્યારે મારી સમજમાં નથી આવતું; પરંતુ પૂજન તેમજ વ્રત ઉપવાસાદિ ધાર્મિક કિયાઓમાં કોઈ વિશેષ રહસ્ય અવશ્ય છે. આટલી પ્રચલિત અને પ્રાચીન પૂજનપદ્ધતિ સર્વથા નિરર્થક ન હોઈ શકે.

ધર્મશના તર્કસંગત અને વિચારાગીય પ્રશ્નોની જલક એના પિતાને કાને આવી તો તેઓના મનમાં એ ભય પેદા થઈ ગયો કે આની આવી અશ્વધાર્થી કદાચ કોઈ કુળદેવતા નારાજ ન થઈ જય. ધર્મશના પિતા ધર્મભીરુ તો હતા જ, મનોમન પોતાના ઈષ્ટદેવનું સ્મરાગ કરીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા-

‘‘પ્રભો ! હજુ તો ધર્મશ વીસ-એકવીસ વર્ષનો બાળક જ તો છે. તેનામાં હજુ અક્ષલ જ ક્યાં છે ! તેથી આપ તેને નાદાન સમજીને ક્ષમા કરી દેજો. એ તો આપ જાગો જ છો કે તે અશ્વધાર્ણ નથી, ઉંડ અને નાસ્તિક પાણ નથી; પરંતુ તે વિચારશીલ ખૂબ છે, એક-એક વાત પર ખૂબ જ બારીકાઈથી કલાકો સુધી વિચાર્ય કરે છે, જ્યાં સુધી તેને જચે

નહીં, ત્યાં સુધી કોઈના કહેવા માત્રથી માનવાવાળો નથી. તેથી તેની શંકાઓનું સમાધાન તો કોઈપણ રીતે થવું જ જોઈએ; નહિં તો તે ધર્મ માર્ગથી ભટકી પાણ શકે છે.”

તેઓ બિચારા એ નહોતા સમજતા કે જિનટેવ તો વીતરાગી હોવાથી કોઈની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન અને નિંદાથી નારાજ નથી થતા.

એ વાત અલગ છેકે જે તે વીતરાગી દેવના પવિત્ર ગુણોનું સ્મરાગ કરે છે, તેનું મલિન મન આપોઆપ નિર્મળ થઈ જાય છે, તેના પાપરૂપ પરિણામ સ્વતઃ પુણ્ય અને પવિત્રતામાં પલટાઈ જાય છે. અશુભ ભાવોથી બચવું અને મનનું નિર્મળ થઈ જવું તે જ જિનપૂજાનું, જિનેન્દ્ર ભક્તિનું સાચું ફળ છે.

જ્ઞાની ધર્મત્ત્વા લોઙ્કિ ફળની પ્રાપ્તિ માટે પૂજન-ભક્તિ નથી કરતા. તેઓ તો જિનેન્દ્રદેવની મૂર્તિના માધ્યમથી નિજ પરમાત્મ સ્વભાવને જાળીને, ઓળખીને તેમાં જ સ્થિર થઈ જવા, લીન થઈ જવા ઈચ્છે છે. એવી ભાવનાથી જ એકને એક દિવસ ભક્ત સ્વયં ભગવાન બની જાય છે.

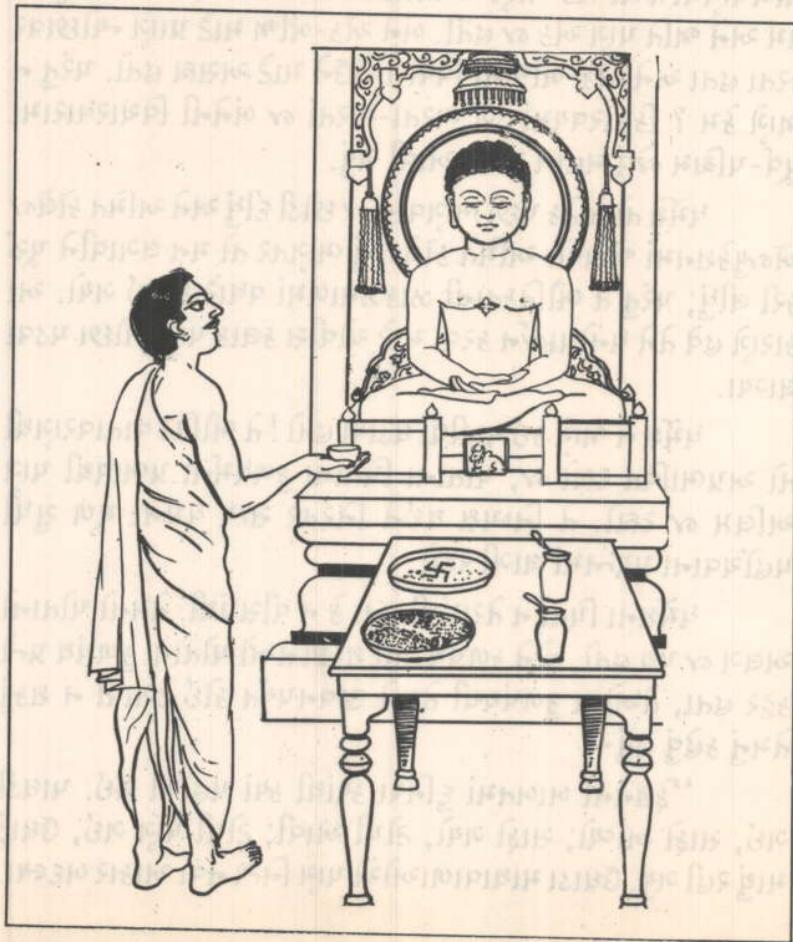
આ બાબતથી ધર્મેશના પિતાશ્રી તો શું, સ્વયં ધર્મેશ પાણ અજાગુ જ હતો.

તે સમયે ધર્મેશ પાણ એ નહોતો જાણતો કે-જિનેન્દ્ર ભગવાન ન કોઈનું ભલુ-ભૂરું કરે છે કે ન તો કરી પાણ શકે છે; કેમ કે જૈન દર્શન અકર્તવાદી દર્શન છે. જૈન-દર્શન અનુસાર તો કોઈ કોઈના સુખ દુઃખનો, લાભ-હાનિનો કે જીવન-મરાણનો કર્તા-ધર્તા નથી.

ધર્મેશ હજુ પાણ જૈનદર્શનના આ સૂક્મસિદ્ધાન્તોના સંદર્ભમાં કાંઈ નથી સમજતો. તત્વજ્ઞાનના વિષયને સાંભળવા સમજવાનો તેને હજુ અવસર જ ક્યાં મળ્યો છે, જેથી તે કાંઈ જાણી શકે? તેના નગરમાં ન કોઈ વીતરાગ-વિજ્ઞાન પાઠ્યાણ હતી કે ન તો નિયમિત સ્વાધ્યાયની પરંપરા હતી. બસ, માત્ર પૂજન-પાઠ સુધી જ તેનું ધર્મ-કર્મ સીમિત હતું. તે શીખે તો પાણ ક્યાંથી?

ધર્મેશના મનમાં ધીરે-ધીરે ધર્મનું સ્વરૂપ અને તેના સાધનોનું

ઔચિત્ય જાગુવાની જિજ્ઞાસા વધતી ગઈ. તે કારણે તે સ્વતંત્ર સ્વાધ્યાય તો કરવા લાગ્યો જે, ઉપરાંત બીજના અનુભવોનો લાભ લેવાના પ્રયત્ન પાણ કરતો રહેતો. પરંતુ તે વાંચેલી-સાંભળેલી વાતોને આંખ મીચીને માનવાવાળો નહોતો. તેના પર મનોમન ખૂબ ઉહાપોહ કરતો. આવશ્યકતા અનુસાર નિયમપૂર્વક તત્વચર્ચા, શંકા-સમાધાન પાણ કરતો/કરાવતો. પરંતુ હજુ ચુધી તેને ઝાંયથી પાણ કંઈપાણ સંતોષજનક સમાધાન પ્રાપ્ત ન થયું. છતાં પાણ તેણે પોતાની ધાર્મિક દિનચર્ચા પૂર્વવત્ત ચાલુ રાખી અને સાચુ સમાધાન મેળવવાના પ્રયત્ન પાણ ચાલુ રાખ્યા. ●

ધર્મશાસ્ત્ર કંઈકાનું હતું. તેણું પ્રાણિની મિથ્યાધર્મની અભિવૃત
તુલનાનું આપ્યું હતું. તેણું કંઈકાનું હતું. એ પ્રાણિનું હતું હોય
નિર્દેખ જીવન નિર્દેખ નિર્દેખનું હતું. તેણું હતું. હોય હતું હોય
હોય હોય હોય. તેણું હોય. તેણું હોય. તેણું હોય. તેણું હોય.

ધર્મશાસ્ત્ર અને અમિત એક જ ફળિયામાં રહેતા હતા. એક સાથે જ રમ્યા અને મેટ્રિક સુધી એક જ શાળામાં સાથે-સાથે ભાષ્યા હતા. બાળપણામાં તેઓ એક ભાગે જરૂરતા હતા. સંજોગવશાત્ બંનેની સંસ્કૃતિ,
ધર્મ અને જતિ પાણ એક જ હતી. બંને એક-બીજા માટે પ્રાણ ન્યોછાવર
કરતા હતા અને એક-બીજાનો વિયોગ બેઉને માટે અસંખ્ય હતો. પરંતુ ન
જાગે કેમ ? કિશોરવયમાં ડગ ભરતા-ભરતાં જ બંનેની વિચારધારામાં
પૂર્વ-પશ્ચિમ નેવું મહાન અંતર આવી ગયું.

ધર્મશાસ્ત્ર તો મેટ્રિક પણી ભાગવાનું જ છોડી દીધું અને અમિત કોલેજ
ઓન્ઝ્યુકેશનમાં જોડાયો. અમિતને કોલેજનું ભાગતર તો મન લગાવીને પૂરું
કરી લીધું; પરંતુ તે ભૌતિકતાની જાક્ઝમાળમાં વધારે ફસાઈ ગયો. આ
કારણે હવે તેને ધનોપાર્નન કરવા માટે ચોવીસ કલાક પાણ ઓછા પડવા
લાગ્યા.

ધર્મશાસ્ત્ર ન જાગે કઈ માટીથી ઘઢાયો હતો ! તે ભૌતિક વાતાવરણથી
તો અપ્રભાવિત રહ્યો જ, પોતાના પિતાના કુળધર્મના પ્રભાવથી પાણ
અલિમ જ રહ્યો. તે નિષ્પક્ષ થઈને નિરંતર સત્ય ધર્મના મૂળ સુધી
પહોંચવાના પ્રયન્તમાં લાગી રહ્યો.

ધર્મશાસ્ત્રના પિતા ન તેરાપંથી હતા કે ન વીસપંથી. તેમનો પોતાનો
અલગ જ પંથ હતો, નેને કુળપંથ કહી શકાય તેઓ પોતાના કુળપંથ પ્રત્યે
કરૂર હતા, તેઓના કુળપંથથી તેમને જીવનપર્યત કોઈ ડગાવી ન શક્યું
તેમનું કહેવું હતું-

“ફેશનની બાબતમાં દુનિયા ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગઈ. પાઘડી
ગઈ, સાફો આવ્યો; સાફો ગયો, ટોપી આવી; ટોપી પાણ ગઈ, ઉધારું
માથું રહી ગયું. ઉધારા માથાવાળાઓએ પાણ નિત્ય નવા આકાર બદલ્યા.

ક્યારેક હિપીકટ તો ક્યારેક સફાયટ; પરંતુ સાચા શીખે ન પાછડી છોડી કે ન અંભોડો છોડ્યો. સાચા મુસલમાને પાણ લાંબી દાઢી અને ગોળ ટોપી ન છોડી. એવી જ રીતે આપણા નૈન કુળના પાણ કેટલાક સિદ્ધાન્ત છે, ધર્મના કેટલાક નિયમો છે. આપણે તેને કેમ છોડીએ? ધર્મ તો સહેવ ક્ષેત્ર તેમજ કાળના પ્રભાવથી અપ્રભાવિત રહ્યો છે, અધૂતો રહ્યો છે.”

પિતાના આ વિચારોના સંદર્ભમાં ધર્મેશનું કહેવું એમ હતું કે દફ્તરાથી ધાર્મિક નિયમોનો નિર્વાહ કરવો તે ખૂબ સારી વાત છે, એ અર્થમાં કદરતા ખરાબ બાબત નથી; પરંતુ તે કદરતા સુપરીશિત અને સુવિચારણીય હોવી જોઈએ. નહિ તો સુધારની સંભાવના સંપૂર્ણપાણે ક્ષીણ થઈ જશે. પરીક્ષા કર્યા વિના કે વિચાર કર્યા સિવાય કોઈપણ કુળ પરિપાટીને ધર્મ માની બેસી જવું અને તેનાથી ટસથી મસ ન થવું એ પાણ કોઈ ધર્મનો માર્ગ તો નથી. પરંતુ એવા કદર પંથીઓને કોણ સમજવે, જે કોઈનું કાંઈ સાંભળવા જ નથી માગતાં. પોતાની રૂદ્ધિથી હટવા જ નથી માગતાં?

ધર્મેશના પિતા પાણ આવા જ કદરપંથીઓમાંના એક હતા, જેમને ધર્મ-કર્મમાં મીન-મેખ કરવું બિલકુલ પસંદ નહોતું. આ બાબતમાં ધર્મેશ અને તેના પિતાજી ક્યારેય એકમત ન થઈ શક્યાં; તેમ છતાં ધર્મેશ પિતાની માન-મર્યાદાનું ક્યારેય ઉલ્લંઘન ન કર્યું.

ધર્મેશના પિતાજીએ ધર્મગુરુઓ પાસેથી એ સાંભળી રાખ્યું હતું કે ધર્મના બાબતમાં મીન-મેખ કરવાથી તથા શંકા-આશંકા પ્રગટ કરવાથી અનર્થ થઈ જય છે, પાપ પાણ લાગે છે. તે કારણે તેમને એવી ધારણા બંધાઈ ગઈ હતી કે ધર્મ તો શ્રદ્ધા-ભક્તિનો વિષય છે, એમાં તર્ક-વિર્તક કરવા જ શા માટે?

ધર્મેશનો આખો પરિવાર ધર્મભીરું હતો, તેથી કુળ-પરંપરાગત પરિપાટી (રૂદ્ધિ)ને છોડવાનું તો દૂર, ધર્મની બાબતમાં કાંઈ કહેવું સાંભળવું કે પૂછવું-ગાંધિવું પાણ તેમની હિંમત બહારની વાત હતી. તેઓ ધર્મથી વધારે પડતા આતંકિત હતા. તેઓને ઊ લાગતો હતો કે તેમનો કોઈ વ્યવહાર દેવી-દેવતાઓ અને ભગવાનની અસંતુષ્ટિનું કારણ ન બની જય, તેમના કોઈ વ્યવહારથી દેવી-દેવતા નારાજ ન થઈ જય. તેમનું આ પ્રકારનું ધર્મચિરાગ વીતરાગી દેવ-શાશ્વતગુરુમાં શ્રદ્ધા રાખવાવાળા અને દરેક વાતને

તર્કની કસોટીથી કસવાવાળા ધર્મશને પસંદ ન આવ્યું.

ધર્મશના પિતા પોતાની કમજેરીને ધૂપાવવા માટે ખૂબ ગર્વથી કથા કરતા “તત્ત્વની વાતો અમારી સમજમાં ભલે ન આવે, પરંતુ અમે ધર્મકાર્યોમાં ક્યારેય પાછળ નથી રહ્યા. અમે અમારી પેઢી-દરપેઢીથી ચાલી આવેલી ધાર્મિક પરંપરાઓને ક્યારેય નથી છોડી. એ જ કારણ છે કે ભગવાનની કૃપાથી આ જ અમારું ખાનદાન બધી રીતે સંપન્ન છે, સદાચારી છે; નહિ તો બરબાદ થતાં તો વાર જ શી લાગે છે? પ્રભુની વકદાસિ અને એક-એક દુર્વિસન આખા પરિવારને બરબાદ કરી દે છે.

જેકે આ ધર્મભીરુતાના કારણે તેમના પૂરા પરિવારનું જીવન સદાચારી રહ્યું, ત્યાં સુધી તો કાંઈ વાંધો નહીં; પરંતુ કેવળ આ કુલાચારદૂપ બાદ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિને જ ધર્મ માનીને તેઓ જે મનોમન સંતુષ્ટ થઈ જતા અને પોતાને ધર્મત્વા માનીને પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરતા, ગૌરવાન્વિત થતા. - એ બાબત ધર્મશના અંતરીમાને સ્વીકૃત ન હતી. તેથી તેણે સંકલ્પ કર્યો કે તે પિતાજીના વિચારોથી પાગ અપ્રભાવિત રહીને ધર્મની સર્ચયાઈના મૂળ સુધી પહોંચવાનો પૂરે-પૂરો પ્રયત્ન કરશે.

ધર્મશ સમજ્યા-વિચાર્યા વિના પરંપરાગત રૂઢિઓ પ્રમાણે ચાલવાવાળામાંનો નહોતો. ‘લીક છોડકર ચલત હે શાપર સિંહ સપૂત’ એ સૂક્તિ અનુસાર ધર્મશનો એ વિચાર ઉચિત જ હતો.

તે વિચારતો હતો કે - જે કે આ કુલાચાર દૂપ વ્યવહાર ધર્મનું પાલન સદાચારદૂપ સંસ્કારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે ઠીક છે, પરંતુ પ્રત્યેક કુળનો, પ્રત્યેક જાતનો ધર્મ અલગ-અલગ કેવી રીતે હોઈ શકે? ધર્મનું સ્વરૂપ તો એક જ હોવું જોઈએ. વળી, તે ભગવાન કેવી રીતે હોઈ શકે કે જે સાધારણ માણુસની જેમ જ રાગ-દ્વેષને વશીભૂત થઈને ભક્તોની નાની-નાની વાત પર પ્રસન્ન-અપ્રસન્ન થઈ જય છે.

ન્યારે બે-ચાર રૂપિયાના માટીના ઘડાને પાગ ટકોરા-વગાડીને ખરીદીએ છીએ તો આ તો જન્મ-જન્માંતરના સુખ-દુઃખનો સવાલ છે, અનંત સંસાર-સાગરના દુઃખથી છુટકારો મેળવવાનો પ્રશ્ન છે; અને પરીક્ષા કર્યા વિના, સમજ્યા વિચાર્યા વિના એમને એમ જ આંખ મીંચીને કેવી રીતે અપનાવી શકાય? આ મનુષ્ય જન્મ અને એમાં પાગ આવા

સુંદર સંયોગ કાંઈ વારંવાર થોડા જ મળે છે? ન જાગે ક્યા જત્તમનું પુણ્ય ફળ્યું હોશે કે જેથી આ સુઅવસર હાથ લાગ્યો છે! ખરેખર તો આ આંધળાના હાથમાં બટેર આવી ગયું છે. એનો તો પૂરે-પૂરો લાભ ઉઠાવવો જ જેઈએ. શું રાખ્યું છે આ દુનિયાદારીની પળોજાગમાં?

ધર્મથી ભય કેવો? ધર્મભીરુતા જ તો વ્યક્તિને ધર્મન્ધ બનાવી દે છે. તેથી કોઈ ભલેને કાંઈ પાણ કેમ ન કહે? એક વાર તો શાન્તિથી ઊહાપોહ કરીને ધર્મ તેમજ પુણ્ય-પાપના મૂળ સુધી પહોંચવું જ પડશે. ધર્મના તલસ્પશી જ્ઞાન વગર ઉપર-ઉપરથી ધર્મત્તમા બની રહેવું તે તો પોતાને જ અંધકારમાં રાખવા બરાબર છે.

સંભવ છે, સચ્ચાઈને પારખવામાં જાગે-અજાગે ક્યારેક આપાગુંની કોઈ પેઢીથી ભૂલ-ચૂક થઈ ગઈ હોય અને આપાગે એ જ ચીલે ચાલ્યા કરીએ-એ પાણ કોઈ સમજદારીની વાત તો નથી. વાહ! જેટલા કુળ, જેટલી જતિ, જેટલી વ્યક્તિ; એટલા ધર્મ? આ બધું શું છે? એ ધર્મગુરુ જેઓએ પાપનો ડર બતાવીને અનર્થ થવાની આશંકાથી સોને આતંકિત કરી દીધા છે, તેઓ પાણ મારા તમારા જેવા જ આ પૃથ્વીના જ ઈન્સાન છે, જેવી રીતે જ્યાંથી તેમાગે ધર્મ શોધ્યો, તેવી જ રીતે આપાગે પાણ પ્રયાસ કેમ ન કરીએ? ખરેખર, મારું મન તો એમ જ કહે છે કે ધર્મનું આચરણ તો સુપરીક્ષિત જ હોવું જેઈએ.

અમિતના માતા-પિતા પાશ્ચાત્ય વાતાવરણથી પૂરેપૂરા પ્રભાવિત તો હતા જ, એમાં જ રચ્યા-પચ્યા પાણ રહેતા હતા. ધર્મની વાતો ન તો એમાગે પહેલાં ક્યારેય સાંભળી હતી કે ન કદી સાંભળવા-સમજવાની કોશિશ પાણ કરી હતી.

ચલચિત્રોમાં અને લોકજીવનમાં પાણ ધર્મના નામ પર ધંધો કરવાવાળા કેટલાંક દોંગી ધર્મત્તમાઓના વિકૃત સ્વરૂપને જેઈને ધર્મ પરથી એમની જે થોડી ઘણી આસ્થા હતી તે પાણ ઉઠી ગઈ હતી. હવે તેમને ધર્મ એક દોંગથી વધારે કાંઈ લાગતું ન હતું. ધર્મની વાતો કલ્પના લોકની કપોલકલ્પિત લાગવા માંડી હતી.

તેઓ પોતાને ખૂબ બુદ્ધિમાન અને ભાગેલા-ગાગેલા ઈન્સાન માનતા હતા, પરંતુ તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાં આ વાત સમજમાં કેમ ન

આવતી કે ચલચિત્રોમાં તો દરેક બાબતને વધારી વધારીને પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે અને લોકજીવનમાં જે કોઈ ધર્મના નામે ધોખાબાળ કરે તો એનાથી ધર્મ કપોલકલ્પિત કેવી રીતે થઈ ગયો? બધા ધર્માત્મા ઢોંગી કેવી રીતે થઈ ગયા?

ચલચિત્રોમાં તો પોલિસ અને રાજનેતાઓને પાણ બહુધા ભષ્ટ જ ટેખાડવામાં આવે છે, તો શું એને આધારે બધા જ પોલીસ વાળા અને બધા જ રાજનેતાઓને અપરાધી માનીને દંડિત કરી શકાય છે? પરંતુ આટલું વિચારવા-સમજવાની તેઓને કુરસદ જ ન હતી.

બસ, કમાવું-ખાવું અને મનોરંજન કરવું, આ જ તેમનું ભોગપ્રધાન ભૌતિક જીવન હતું. તેમના આ વાતાવરણના પ્રભાવથી તેમનો દીકરો અમિત પાણ ન બચી શક્યો. તે પાણ વિષયાનન્દી વાતાવરણમાં રંગાઈ ગયો.

જ્યાં એક તરફ પૂર્વ પેઢી દ્વારા રોપાયેલું વિષયાનન્દી વાતાવરણનું વિષ-બીજ, ભોગોપભોગ સામગ્રીનું ખાતર-પાણી મેળવીને અમિતના જીવનમાં વિષવૃક્ષ રૂપે ફૂલવા-ફાલવા લાગ્યું હતું, ત્યાં બીજી તરફ એના સાથી ધર્મેશનું જીવન પોતાના પૂર્વ પર્યાયગત ધાર્મિક સુસંસ્કારોના કારણે ભૌતિક આકર્ષણ અને કુળધર્મની વાડોને તોડતું નિરંતર સત્યની શોધ માટે અગ્રેસર થતું ગયું.

વસ્તુત: સંસ્કારોના બે સ્ત્રોત હોય છે. એક પૂર્વ પર્યાયથી સંપ્રામ અને બીજા માતા-પિતા કુટુંબ પરિવારથી પ્રામ. જેઓને જીવનમાં ધાર્મિક સંસ્કારોનો સુયોગ ન પૂર્વજન્મમાં મળ્યો હોય કે ન માતા-પિતા તરફથી મળી રહ્યો હોય, તેઓના દુર્ભાગ્યની તો વાત જ શું કરવી? તેમને તો ચારે તરફ ફેલાયેલી ભૌતિકતાની જગ્માં ફસાવાનું જ છે; પરંતુ જેઓને સૌભાગ્ય નથી ક્યારેક ને ક્યારેક, ક્યાંક ને ક્યાંકથી ધાર્મિક સંસ્કારોનો સુયોગ મળી જાય છે, તેઓનું જીવન સફળ થઈ જાય છે, ધન્ય બની જાય છે.

જે કે હવે ધર્મેશ અને અમિતની વિચારધારામાં જમીન-આસમાનનું અંતર હતું, તો પાણ તેમની મિત્રતા હજુ પાણ તેમના વૈચારિક મતબેદોથી અપ્રભાવિત રહી હતી, અધૂતી રહી હતી. આ જ કારણ હતું

કે તેઓ એકબીજાને સુધારવા ઈચ્છતા હતા.

અમિત વિચારતો-ધર્મેશની હોનહાર જ ખોટી છે. બિચારો અશીક્ષિત તો રહી જ ગયો. આજના યુગમાં હાઈસ્ક્યુલનું એન્યુકેશન પાગ કોઈ એન્યુકેશન છે? હાયર એન્યુકેશન માટેના સર્વ સાધન સુલભ હતા; પરંતુ તેનું મન આગળ ભાગવામાં લાગ્યું જ નહીં, હવે બિચારો આખો દિવસ દુકાન પર ગુમ-સુમ જેવો થઈ બેસી રહે છે. ન આણો શું વિચાર્ય કરતો હશે? ન હસવું-રમવું કે ન નૃત્ય-ગાન દેખવા-સાંભળવાં.

આખરે! કેવી રીતે ગુજરાશે એની આટલી લાંબી જિંદગી? બિચારાની જીવન જીવવાની મજા જ ધૂળધાળી થઈ ગઈ.

ક્યારેક સારો મોકો જોઈને તેને વાત કરીશ. જોઉં શું થઈ શકે છે? બિચારો અકાળે જ અડધો વૃદ્ધ થઈ ગયો છે. સમવયસ્ક હોવા છતાં પાગ મારાથી દસ-પંદર વર્ષ મોટો દેખાવા લાગ્યો છે. સાચું છે, વધારે વિચાર મંથન વ્યક્તિને કસમયે જ બુજુર્ગ બનાવી દે છે.

એ કે તેની ઉંમર હજુ કોઈ વધારે તો નથી જ; પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમર પાગ કોઈ ઉંમર છે? આ તો હરવા-ફરવાના/મોજ-મસ્તી કરવાના દિવસો છે; પરંતુ ધર્મના ચક્કરમાં પડવાથી ઉંમરના પ્રમાણમાં કંઈક વધુ પડતી પ્રોફેન્ટા આવી ગઈ છે તેનામાં. તેના ચેહેરા પર ચિંતનની ઝલક પાગ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી છે. કપાળ પર ત્રાગ કરયલી તો પડેલી જ રહે છે. વાતો પાગ વૈરાગીઓ જેવી કરવા લાગ્યો છે. પેન્ટ-શર્ટના બદલે ધોતી-જભ્ભો અને ટોપી પહેરવાથી પાગ તે બુજુર્ગ જેવો દેખાવા લાગ્યો છે.

ધર્મેશની જીવન જીવવાની આવી રીતભાત, જેમાં યુવક આધેડ જેવો દેખાવા લાગે તે, અમિતને પસંદ નહોતું. તેથી તેના પર તેની વિપરીત પ્રતિક્રિયા થઈ. તે વિચારવા લાગ્યો-ધર્મેશની આ દશા જોઈને મારી તો એ પાકી ધારાગા થઈ ગઈ છે કે જો હંમેશા યુવાન રહેવું હોય તો-

મસ્ત રહો અપની મસ્તીમેં, ચાહે આગ લગે ઈસ બસ્તીમેં.

મનોમન આવા જ વિચારોમાં મશગૂલ અમિતને ઊંઘ આવી ગઈ અને તે ગાઢ નિંદામાં સૂઈ ગયો. ●

૩

અજાની હોવું એટલું હાનિકારક નથી, જેટલું હાનિકારક છે પોતાના અજાનનું જ્ઞાન ન હોવું, પોતાના અજાનનો સ્વીકાર ન કરવો. ધર્મશમાં આ દોષ નહોતો. તેને ધર્મનું જ્ઞાન તો ન હતું; પરંતુ પોતાના ધર્મ સંબંધી અજાનનું જ્ઞાન બરાબર હતું. તે પોતાની આ ઊણપણે નિરંતર મહેસૂસ પણ કરતો હતો. તેથી તેના માટે જે કાંઈ સંભવિત સાધન હતા, તેને મેળવવામાં પણ તે કોઈ પ્રકારની કસર બાકી ન રાખતો.

કહે છે કે જ્યારે સ્વયંની તૈયારી હોય છે તો સાધનોની પણ કમી નથી રહેતી. આને જ શાસ્ક્રીય શબ્દોમાં એમ કહે છે કે “જ્યારે પોતાના ઉપાદાનની તૈયારી હોય છે ત્યારે નિમિત્ત કારાણ તો આસમાન થી ઊતરી આવે છે” જુઓ ને ! ભગવાન મહાવીર સ્વામીના દસ ભવ પૂર્વે સિંહની પર્યાપ્તિમાં જ્યારે ઉપાદાનમાં સમૃદ્ધિન પ્રામથ્યવાની તૈયારી થઈ ગઈ તો ઉપદેશના નિમિત્તના રૂપમાં સંજય અને વિજય નામના મુનિરાજ નંગલમાં આસમાનથી ઊતરીને આવી જ ગયા હતા.

ધર્મશની સાથે પણ આવું જ બન્યું. એક વયોવૃદ્ધ બહુશ્રુત વિદ્વાન પંડિત નિનેશજી પ્રાંક જઈ રહ્યા હતા કે ધર્મશના નગરની નજીકમાં તેમની ગાડી ખરાબ થઈ ગઈ. તે મને ત્યાં રોકાવું પડ્યું. ધર્મશ અને નગરવાસીઓના નિવેદનથી પંડિત નિનેશજીના પ્રવચનનો લાભ તો સમાજને મળ્યો જ, ધર્મશે પણ પોતાના મનમાં ઘણા દિવસોથી સંઘરી રાખેલા પ્રશ્નો પણ તેમને પૂછી જ લીધા.

ધર્મશના નિજાસા સભર પ્રશ્નોને સાંભળીને પંડિતજીએ અત્યંત પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી.

ધર્મશનો પહેલો પ્રશ્ન હતો-હું નિયમિત પૂજન કરું છું તથા મારા પિતાજીએ પાણ જીવનભર પૂજા કરી છે; પરંતુ તેનું પરિણામ સામે કેમ ન આવ્યું?

ધર્મશના પ્રશ્નના જવાબમાં પંડિત નિનેશજીએ કહ્યું- “એ સાચું છે કે આટલા દિવસ દેવ-પૂજન કરવાનું જે ફળ તમને મળવું જોઈતું હતું, તે નથી મળ્યું. એ પાણ સાચું હોઈ શકે છે કે તમારા પિતાજી પાણ જીવનભર પૂજન-પાઠ કરતા રહ્યા, તો પાણ તેમની પરિણતિમાં કોઈ વિશેષ પરિવર્તન જેવામાં નથી આવતું, તેઓ પાણ કોરા ન રહી ગયા છે; પરંતુ તમારું એ વિચારવું ઢીક નથી કે પૂજાનું કાંઈ પાણ પરિણામ નથી આવ્યું.

વાં ! તમે જ બતાવો ! જે તમે બાળપાણથી જ પૂજા-પાઠ ન કરતા હોત તો શું તમારા મનમાં પૂજન સંબંધી જે પ્રશ્ન હાલ ઉઠી રહ્યા છે, તે ઉઠી શકત? શું આ નિજશાસા ઉત્પન્ન થવી તે કોઈ ઉપલબ્ધ નથી! જે ઉપલબ્ધ નથી થઈ શક્યું, એમાં પાણ પૂજન-પદ્ધતિનો કોઈ દોષ નથી. તેમાં પાણ આપાણી જ ક્યાંક મૂળમાં ભૂલ રહી ગઈ છે, જેથી તમને અભૂતપૂર્વ ઉપલબ્ધ ન થઈ. ચાલો, કાંઈ વાંધો નહીં, ગમે તેમ પાણ આત્મ નિરીક્ષાગનો અવસર તો મળ્યો. આ પાણ સુપરિણામ જ છે ને ?

ભાઈ ! આમ તો રાજમાર્ગ પાણ આ જ છે. જ્યારે મૂળભૂત વસ્તુનું કાંઈ શાન જ નહોતું તો એવી પરિસ્થિતિમાં જે આ ન કરત તો બીજું કરત પાણ શું ?

જે સાચા દેવ-શાખા-ગુરુની શરાગમાં ન આવ્યા હોત તો કોઈ અન્ય અદેવ-કુદેવની શરાગમાં પડ્યા હોત. અથવા કોઈ અન્ય પારિવારિક ગોરખધંધામાં ફસાયા હોત. જરૂર કોઈને કોઈ પાપપ્રવૃત્તિમાં જ પડ્યા હોન, કંઈ ને કંઈ વિકથા જ કરતા હોત. જેટલો સમય પૂજા-પાઠમાં વ્યતીત થાય, એટલો સમય વિષય-કષાયથી તો બચ્યાં જ ને ? નુકસાન શું થયું ? તેથી તેને સર્વથા નિરર્થક તો ન જ કહી શકાય; પરંતુ અમયાદિત સમય સુધી એમાં જ અટકી રહેવું, એને જ ધર્મ માનીને સંતુષ્ટ થઈ જવું ઢીક નથી, કેમ કે આવો સુઅવસર વારંવાર નથી મળતો. સમુદ્રમાં ફેલેલા

મહિણી જેમ આવા સુઅવસરોની પ્રામિદુર્લભ થઈ જય છે, જેમાં સત્યની શોધ-ખોળ કરી શકાય છે.

આ દાખિએ તાંતું એ વિચારવું બરાબર છે કે અજ્ઞાન દશામાં કરેલી ભાવશૂન્ય કિયાઓ પૂર્ણ ફળદાયક નથી હોતી.

કવિવર બનારસીદાસે કહ્યું છે કે -

જો બિન જ્ઞાન કિયા અવગાહે, જો બિન કિયા મોક્ષ પદ ચાહે;
જો બિન મોક્ષ કહે મેં સુખિયા, સો અજ્ઞાન મૂઢન મેં મુખિયા.

જેઓ આત્મજ્ઞાન વિના ધ્યાર્મિક કિયાઓ કરે છે, જેઓ કિયા કર્યા વિના મોક્ષપદ ચાહે છે, જેઓ મુક્ત થયા વિના પોતાને સુખી માને છે, તેઓ ખરેખર મૂખ્યાઓના સરદાર છે. તેથી ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન તો હોવું જ જોઈએ.”

ધર્મશે હાર્દિક પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતા કહ્યું - “મારી સમજમાં એ તો આપી ગયું કે પ્રતિદિન પરમાત્માની પૂજા કરવી સર્વથા નિરર્થક નથી. વિકથા આદિ પાપભાવોથી તો બચ્યા જ રહ્યીએ છીએ; ઉપરાંત જે કામ કરીએ છીએ, એના સંબંધમાં વિશેષ જાગ્રવાની જિજ્ઞાસા પણ જાગ જ છે. નિઃસંદેહ એટલો લાભ તો મને પણ થયો જ છે. પરંતુ વાત એ છે કે - ‘જે વીતરાગ ભગવાન ભક્તિથી પ્રસન્ન જ થતા નથી, જેમને ભક્તોની પૂજાથી કાંઈ પ્રયોજન જ નથી તથા જે ભક્તોની કાંઈ સહાયતા જ કરતા નથી, તેમની ભક્તિ કરવી એ તો ભેંસ આગળ ભાગવત જેવું જ થયું ને ! તેમની ભક્તિ-પૂજાથી શું લાભ ? આપણે અન્ય દર્શનોમાં માન્ય તે જ દેવી દેવતાઓની પૂજા કેમ ન કરીએ, જે ભક્તોને વશ થઈને દોડ્યા-દોડ્યા ચાલી આવે છે, અવસર-કઅવસરે તેમની મદદ પણ કરે છે, ભક્તોના દુઃખ દૂર કરી દે છે, ભક્તોના હદ્યમાંથી નીકળેલી પોકારથી જેમનું સિંહાસન તત્કાળ ડોલી ઉઠે છે ?’”

પંડિત જિનેશજીએ સમજાવ્યું - “ભાઈ ! વાસ્તવમાં તો જગતમાં એવો કોઈ ઈશ્વર છે જ નહીં, જે કોઈનું દુઃખ દૂર કરીને એને સુખી કરી

શકે. તથા પ્રાયઃ સર્વ દર્શનોનો એ મત છે કે સંસારમાં જે પાગ સુખ-દુઃખ થાય છે, તે સર્વ પોત-પોતાના પુરુષ-પાપ અનુસાર થાય છે.

સર્વશક્તિ સંપન્ન ઈશ્વરમાં આસ્થા રાખવાવાળા દર્શનોમાં પાગ એવા અનેક પૌરાણિક કથા-વૃત્તાત છે, જેમાં ઈશ્વરીય શક્તિ પાગ વિફળ થતી જેવામાં આવી. હિન્દી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ મહાકવિ તુલસીદાસની આ પંક્તિ જ તમારા સમાધાન માટે પર્યામ થશે-

કર્મપ્રધાન વિશ્વ કરી રાખા, જે જસ કીન તસ ફ્લ ચાખા।

આ સંદર્ભમાં જૈનાચાર્ય અમિતગતિના સામાયિક પાઠનો હિન્દી અનુવાદ પાગ દણ્ય છે.-

સ્વયં કિયે જે કર્મ શુભાશુભ, ફ્લ નિશ્ચય હી વે દેતે;
કરે આપ ફ્લ દેય અન્ય તો સ્વયં કિયે નિષ્ફ્લ હોતે.

દોડ્યા-દોડ્યા ચાલી આવનાર દેવી-દેવતા પાગ પુરુષના પ્રતાપથી જ આવે છે. પાપના ઉદ્યમાં તો દેવતા પાગ મદદ નથી કરતા.

મુનિરાજ ઋષભદેવને જ જુઓ ને ! એમના ગર્ભ, જન્મ તથા તપ કલ્યાણક ઉજવાવાળા ઈન્દ્ર તે સમયે મદદ કરવા ન આવ્યા, જ્યારે તે છ મહિના સુધી દરરોજ આહાર માટે નીકળતા અને દાતારોને આહારની વિધી ઘ્યાલમાં ન હોવાને કારણે નિરાહાર પાછા ફરતા.

ગીતા જેવા પ્રસિદ્ધ હિન્દુ ગ્રન્થમાં પાગ નિષ્કામ ભક્તિ કરવાનો જ સંદેશ આપ્યો છે. તેથી પૂજા-ભક્તિ કોઈને પ્રસાન્ન કરવા કે લૌકિક કાર્યો ની સિદ્ધ માટે કરવામાં નથી આવતી અને કરવી પાગ ન જોઈએ.

પંડિત જિનેશજીએ આગળ કહ્યું- “જે લોકો એવું માને છે કે ભગવાન ભક્તોનો કરાગ પોકાર સાંભળીને દોડ્યા-દોડ્યા ચાલી આવે છે, તેઓ બ્રમમાં છે. વાસ્તવમાં તેઓ ભગવાનને ઓળખતા જ નથી. અરે ભાઈ ! ભગવાન સર્વજ્ઞ અને સર્વદીશી તો હોય જ છે, તેઓ વીતરાગ પાગ હોય છે.

ભોગા ભક્તોની માન્યતાનુસાર વાસ્તવમાં ભગવાન કરાગ કરીને

અપરાધીઓને ક્ષમાદાન કરવા લાગી જય તો પછી તમે જ વિચારો એવી સ્થિતિમાં અપરાધોની પ્રવૃત્તિ વધશે કે ઘટશે ?

એક સમજદાર શ્રોતાએ કહ્યું - “આ રીતે તો નિઃસંદેહ અપરાધોની અને પાપોની પ્રવૃત્તિ વધશે જ; કેમકે અપરાધો અને પાપો પર જે થોડી-ધારી રોક, પરલોકમાં નરક-નિગોદના દુઃખોના ભયથી અને આ ભવમાં રાજુંડના ભયથી રહે છે, તે પણ સમાજ થઈ જશે. પછી કોઈ ન તો પાપોથી ડરવાની કે ન તો પુણ્ય કરવાની આવશ્યકતા સમજશે.

આ માન્યતાથી મંદિરોમાં લાંબી લાઈનો જરૂર લાગી જશે, પરંતુ પાપ અને અપરાધ તો વધશે જ; કેમ કે પાપોને માઝ કરાવવાનો સરળ ઉપાય જે મળી ગયો છે.

આજે તો લોકોની એ હાલત છે કે દિવસ-રાત મિથ્યાત્વ અને કૃધાયોને વશ થઈને ધોર પાપ કર્યા કરે છે, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનમાં ગળાદૂબ નિમગ્ન રહે છે. સાથે જ પ્રતિદિન સવાર-સાંજ નિનમંદિરમાં ખૂબ ગર્વથી ભગવાનની સામે હાથ ફેલાવીને સુરીલા સ્વરમાં હાવ-ભાવ સાથે આલોચના પાઠ વાંચ્યા કરે છે. જાગે કે ખૂબ બહાદુરીનું કામ કરીને આવ્યા હોય અને ભગવાનને પોતાની ગૌરવ ગાથા સંભળાવી રહ્યા હોય”

પંડિતજીએ એની વાતને સ્પષ્ટ કરતા કહ્યું - “ભાઈ, તમાંનું વિચારવું તદ્દન સાચું છે - આ સંદર્ભમાં કવિવર જૈહરી દ્વારા રચિત આલોચના પાઠની એકે-એક પંક્તિ ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું છે. ઉદાહરણ માટે કેટલાક પદ આ પ્રમાણે છે-

વિપરીત એકાંત વિનયકે, સંશય અજ્ઞાન કુનયકે;
વશ હોય ધોર અધ્ય કીને, વચ્ચેને નહિં જત કહીને.

કુગુરુનકી સેવા કીની, કેવલ અધ્યાકરિ ભીની;
યાવિધિ મિથ્યાત બઢાયો, ચર્છુગતિ મધિ દોષ ઉપાયો.

હિંસા પુનિ જૂઠ જુ ચોરી, પર-વનિતાસો દગ જેરી;
આરંભ પરિગ્રહ ભીને, પન પાપ જુ યા વિધિ કીને.

પુપરસ રસના ધ્રાનન કો, દગ કાન વિષય સેવન કો,
બહુ કરમ કિયે મનમાને, કથુ ન્યાય-અન્યાય ન જને.

ફલ પંચ ઉદ્દર ખાયે, મધુ માંસ મધ્ય ચિત્ત ચાહે,
નહિ અણ મૂલ ગુણ ધારે, સેયે કુ-વ્યસન દુઃખકારે.

દુઈવીસ અભખ જિન ગાયે, સો ભી નિશ-દિન ભુંજયે,
કથુ લેદાલેદ ન પાયો, જ્યો-ત્યો કરિ ઉદર ભરાયો.

નિંદ્રાવશ શયન કરાયો સુપને મધિ દોષ લગાયો,
ફિર જગી વિષય-વન ધાયો, નાનાવિધ વિષ-ફલ ખાયો.

આહાર-વિહાર-નિહારા, ઈનમેં નહિં જતન વિચારા.
બિનહેખા ધરા ઉઠાયા, બિન શોધા ભોજન ખાયા.

તબ હી પરમાદ સતાયો, બહુવિધિ વિકલપ ઉપજયો,
કથુ સુધિ-બુધિ નાહિં રહી હૈ, મિથ્યા મતિ છાય ગઈ હૈ.

હા ! હા !! મેં દુઠ અપરાધી, ત્રસ-જીવન-રાશિ વિરાધી,
થાવર કી જતન ન કીની, ઉરમેં કરુણા નહીં લીની.

પૃથિવી બહુ ખોદ કરાઈ, મહલાદિક જંગા ચિનાઈ,
પુનિ બિન ગાલ્યો જલ ઢોલ્યો, પંખાતેં પવન વિલોલ્યો.

હા ! હા !! મેં અધ્યાચારી, બહુ હરિતકાય જુ વિદારી,
તામધિ જીવન કે ખંડા, હમ ખાયે ધરિ આનંદા.

હા ! હા !!! પરમાદ બસાઈ, બિન દેખે અગ્નિ જલાઈ,
તા મધિ જે જીવ જુ આયે, તે હૂ પરલોક સિધાયે.

બીધ્યો અન્ન રાત્રિ પિસાયો, ઈધન બિન સોધિ જલાયો,
જાડૂ લે જંગા બુહારી, ચિંટી આદિક જીવ વિદારી.

જલ છાનિ જિવાની કીઝી, સો હૂ પુનિ ડારિ જુ દીની,
નહિ જલથાનક પહુંચાઈ, કિરિયો બિન પાપ ઉપાય.

જલ મલ-મોરિન ગિરવાયો, કૃમિ-કુલ બહુ ધાત કરાયો,
નદિયન બિચ ચીર ધુવાયે, કોસન કે જીવ મરાયે.

અન્નાદિક શોખ કરાઈ, તામેં જુ જીવ નિસરાઈ,
તિનકા નહિં જતન કરાયા, ગલિયારે ધૂપ ઉરાયા.

પુનિ દ્રવ્ય કમાવન કાનૈ, બહુ આરંભ હિંસા સાનૈ,
કિયે તિસનાવશ અધ ભારી, કરુણા નહિં રંચ વિચારી.

ઈત્યાદિક પાપ અનંતા, હમ કીને શ્રી ભગવંતા,
સંતતિ ચિરકાલ ઉપાઈ, વાની તેં કહી ન જાઈ.

આ રીતે જે હલકું બયાન આપાગે ભગવાનની સામે કરીએ છીએ,
જે તે જ બયાન ન્યાયાલયમાં ન્યાયાધીશની સામે આપ્યું હોત તો ક્યારનાય
જેલના સળિયા પાછળ હોત.

અન્યાય તો પ્રકૃતિમાં પાણ નથી, તેથી તો આપાગે સુંસારની
જેલમાં જ છીએ. પાપોનું ફળ ભોગવ્યા સિવાય અને અપરાધ વૃત્તિ
છોડ્યા સિવાય આ દુઃખથી છુટકારો પ્રામ કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી.

આપાગે એ ભ્રમ કાઢી નાંખવો જોઈએ કે આપાગે પાપ કરતાં
રહીશું ને આલોચના પાઠ વાંચી લેવાથી ભગવાન ક્ષમા પ્રદાન કરતા રહેશે.

પ્રતિકમાણ, પ્રાયશ્ચિત અને આલોચના તો એટલા માટે કરવામાં
આવે છે કે આપાગે આપાણા દોષો અને અપરાધોનો સ્વીકાર કરીને તેની
પુનરાવૃત્તિ ન કરીએ. જ્યાં સુધી તેની પુનરાવૃત્તિ થતી રહેશે જ્યાં સુધી
માત્ર આલોચના આદિ પાઠ વાંચી લેવાથી પ્રયોજનની પૂર્તિ થવી સંભવ
નથી.

જે લોકો દરરોજ સ્તુતિ-પાઠ વગેરે કરીને જ પોતાના કર્તવ્યની
ઈતિશ્રી માની લે છે અને સમજે છે કે અમારા બધાં પાપ ધોવાઈ ગયા છે,
તેઓ ભ્રમમાં છે. તેમની પાપમય પ્રવૃત્તિ જેમની તેમ છે, રંચમાત્ર પાણ
ઘટી નથી. તેથી આમ માનવું બરાબર છે કે જે કોઈ પાપ કે અપરાધ
આપાગે કર્યા છે કરી રહ્યા છીએ, તેને કોઈ ઈશ્વરીય શક્તિ કે ભગવાન
માફ કરી શકતા નથી. એનું ફળ તો આપાગે ભોગવવું જ પડશે.

માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એવા ભોળા ભક્તો અને તેમના ભગવાન પર વંગ કરતા ઠીક જ કહ્યું છે-

હે ભગવાન ! તૂ ક્યા કર સકતા હે ઈન્સાહ !

અરે ! પ્રાર્થના કી રિશ્વત પર કર દેતા હે માહ.

તેથી માત્ર વીતરાગદેવ જ આરાધ્ય છે, ભલે તેઓ કાંઈ નથી કરતા; પરંતુ તેમના પવિત્ર ગુણોનું સ્મરણ પાપીઓના પાપરૂપી મેલથી મલિને મનને નિર્મણ કરી દે છે. મનનું નિર્મણ થવું એ જ જિનદેવની પૂજા-ભક્તિનું સાચું ફળ છે.”

ધર્મશે આગળ પ્રશ્ન કર્યો - “જ્યારે જૈનદર્શન અનુસાર ભાવોથી જ પુણ્ય-પાપનો બંધ થાય છે અને ભાવોથી જ બંધ-મોક્ષ થાય છે તો પૂજા-પદ્ધતિમાં પાણ ભાવપૂજને જ મહત્વ મળવું જોઈએ, દ્રવ્યપૂજને આટલું મહત્વ કેમ આપવામાં આવ્યું છે ?”

ભવ્ય જિનમંદિર, વિશાળ જિનબિમ્બ, એક-બે નહીં આઠ-આઠ દ્રવ્ય, તે પાણ થાળ ભરી-ભરીને, નૃત્ય-ગાન, જાંડ-મંજુરા, તાલ-મંદંગ આ બધાની શું આવશ્યકતા છે ? વીતરાગી ભગવાનને તો આ બધાથી કાંઈ પ્રયોજન છે જ નહીં. સર્વજ્ઞ હોવાથી તેઓ ભક્તોના ભાવોને પાણ સારી રીતે જાગે જ છે, તો પછી આ આડમ્બર કેમ કરવામાં આવે છે ?”

પંડિતજીએ આ પ્રશ્ના ઉત્તરમાં કહ્યું - “આ બધો આડમ્બર ભગવાન માટે નહીં, પરંતુ મારા-તમારા જેવા ચંચળ ચિત્ત વાળા ભક્તો માટે કરવો પડે છે. એના વિના આપાણું મન-મર્કટ કોઈ એક સ્થાન પર ટકાતું જ નથી. આપાણું ચંચળ ચિત્ત વનવાસી વાંદરાઓની જેમ વિષયવૃક્ષોના વિષફળ ખાવા માટે ઉછળ-કૂદ કરતું જ રહે છે. તેને ત્યાંથી હટાવવા અને શુભ ભાવોમાં ટકાવવા માટે આ બધું સાધનના રૂપમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યું છે.

જેવી રીતે બાળકોના મનને રમાડવા માટે વિવિધ પ્રકારના નવાં-નવાં રમકડાંનું આલંબન આવશ્યક છે, તેવી જ રીતે ભક્તિમાં મનને લગાવવા માટે આ વિવિધ આલંબન છે. આંખોનું આલંબન પરમ શાંત મુદ્રાયુક્ત જિનબિમ્બ દર્શન, વાળીનું આલંબન પૂજનના પદ્યમય પાઠ,

મનનું આલંબન પૂજનના અર્થ-વિચાર, તથા ઉપયોગ અહીં-તહીં ભટકે નહીં તે માટે ગીત-સંગીત આદિ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમ-નેમ સ્થિરતા વધતી જાય છે, તેમ-તેમ આ બધા સાધન ઓછા થતા જાય છે. પૂજનની પંક્તિમાં પાણ આવે છે ને-

‘આલમ્બનાનિ વિવિધાન્યવલમ્બ્ય વળન ભૂતાર્ભયજ્ઞ પુરુષય્ય કરોમિયજ્ઞમ्.’

હે ભગવાન ! આ વિવિધ આલંબનોનું અવલંબન લઈને હું આપની પૂજા કરું છું.’

મુનિરાજે દરા તો મન અને ઈન્દ્રિયોને જીતી લેવાય છે, તેથી તેઓને દ્રવ્ય પૂજાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આથી સ્પષ્ટ છે કે આ વિવિધ સામગ્રીની ગૃહસ્થોને આવશ્યકતા તેમજ ઉપયોગિતા છે.

પરંતુ ધ્યાન રહે, વીતરાગી અહિંસા પ્રધાન ધર્મમાં આલંબન પાણ પવિત્ર અને અહિંસક જ હોય છે. તેથી આપણી પ્રત્યેક ધાર્મિક કિયા અહિંસક હોવી જોઈએ.

જેને જિનેન્દ્ર ભગવાનના વીતરાગ-વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપની ખબર જ ન હોય, જેને તેઓના સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતા જેવા અનુપમ ગુણો પર શ્રદ્ધા જ ન હોય, જે જિનેન્દ્ર ભગવાનને ભક્તોનું ભલું કરવાવાળા અને દુષ્ટોને દંડ દેવાવાળા માનતો હોય, જે તેઓને અધમઉધારક, પતિતપાવન, દીનદયાળ માનતો હોય તેના લદ્યમાં તેઓના વીતરાગી સ્વભાવની મહિમા ક્યાંથી આવશે ? તેમના વીતરાગી વિકિતત્વ પ્રતિ ભક્તિ-ભાવના કેવી રીતે આવશે ? કેમ કે આ સર્વ કાર્ય કરુણા અને કોધ વિના તો સંભવ જ નથી હોતા. આવી માન્યતાવાળાઓ દ્વારાતો વીતરાગ ભગવાનની ભક્તિના બદલે તેમનો અવાર્ગવાદ જ થાય છે.

વીતરાગી જિનેન્દ્રદેવના સ્વરૂપથી અપરિચિત ભક્ત તો ભગવાનનું અને તેમની ભક્તિનું મૂલ્યાંકન પાણ પોતાની માંગ પૂર્તિના હિસાબથી જ કરે છે. તેમના મનમાં ભગવાન પ્રતિ નિષ્કામ ભક્તિભાવના ક્યાંથી/કેવી રીતે આવશે ?

સાચી પૂજા-ભક્તિ તો વીતરાગી દેવ-શાલ-ગુરુની યથાર્થ ઓળખાણ પૂર્વક જ થાય છે. અને જેમને એમની ઓળખાણ થાય છે,

તેમને જ પૂજા દ્વારા પાપોની નિવૃત્તિ અને આત્માની પ્રામિ રૂપ સાચા ફળની પ્રામિ થાય છે અને એજ પૂજનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

પૂજનના મુખ્યત્વે બે જ પ્રયોજન છે, એક પાપથી બચવું અને બીજું પરમાત્મા પદ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરવો.

પહેલું પ્રયોજન તો એ રીતે પૂર્ણ થાય છે કે જ્યાંસુધી અરહંત અને સિદ્ધ પરમાત્મા આપણા ધ્યાનમાં વિચરણે, ત્યાંસુધી પાંચેય પાપ, પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષય તેમજ રાગ-દેખાદિ મનોવિકાર આપણાા ધ્યાનમાં આવી જ નહીં શકે; કેમકે ધ્યાનમાં પરમાત્મા અને પાપ એક સાથે ન રહી શકે.

કેન્ત્રકાલની અપેક્ષાએ પાગ નિનમંદિર અને પૂજા-પાઠનો સમય વિષય ક્ષાયના વાતાવરણથી અધ્યતો જ રહે છે. મંદિરની મર્યાદિત સીમામાં વિષય વિષધર પ્રવેશી નથી શકતા.

બીજુ પ્રયોજન પાગ પરમાત્માના સ્વરૂપને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી જાણવા-ઓળખવાથી તથા ચિત્તને તેમાંજ લીન કરવાથી પૂર્ણ થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી પોતાના જીવનમાં પરિપૂર્ણ જ્ઞાન અને પૂર્ણ પવિત્રતાની પ્રામિ ન થાય, ત્યાં સુધી ન ઈચ્છવા છતાં પાગ શુભભાવ રહેતો હોવાથી જ્ઞાની ધર્મત્વાઓને પાગ સાતિશય પુણ્યબંધ પાગ સહજ જતો રહે છે, જેના નિમિત્તે લૌકિક અનુકૂળતાઓ પાગ બની જ રહે છે.

અન્ય અજ્ઞાની જીવોને પાગ જે પૂજા કરતી વખતે મંદ ક્ષાય હોય તો એટલો સમય પાપોથી નિવૃત્તિના કારાગે એમને પાગ યથાયોગ્ય પુણ્યની પ્રામિ થઈ જાય છે. જે કોઈના મનમાં લૌકિક કામનાથી તીવ્ર ક્ષાય હોય તો પૂજા જેવું પવિત્ર કાર્ય કરવા છતાં પાગ પાપનો બંધ થાય છે; કેમકે પુણ્ય-પાપનો બંધ પાગ તો ભાવોથી જ થાય છે ને!

કશ્યું પાગ છે -

“બંધ-મોક્ષ પરિણામન હી સો, કહત સદા યે નિનવર વાગ્ની”

ધર્મશનો અન્ય એક પ્રશ્ન સિદ્ધ ભગવાનના આહ્વાન સંબંધમાં એ હતો - “ જ્યારે સિદ્ધ પરમાત્મા સંસારમાં આવતા જ નથી. આઠેય કર્મો નો અભાવ થઈ જવાથી આવી પાગ નથી શકતા તો પછી આપાગે

સિદ્ધ પૂજનમાં તેમનું આહૃવાન કેમ કરીએ છીએ ! શું ઓચિત્ય છે તેનું ? પૂજનના પાંચ અંગોમાં આહૃવાનનું, સ્થાપન અને સત્ત્રિભિકરાગ-ત્રાગ તો આ જ છે. પૂજનના અંગોમાં તેને આટલું મહત્વ શા માટે ? અને જ્યારે આહૃવાન વગેરેનું જ ઓચિત્ય સિદ્ધ નથી થતું તો પછી વિસર્જન પાગ કોણું ?”

પંડિતજીએ ધર્મશની શંકાનું સમાધાન લૌકિક ઉદાહરાગ અને મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેઓશ્રીએ કહ્યું - “માની લો કે આપણું કોઈ એવું સગુ-સંબંધી છે કે જેની સાથે આપણો અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે, જે પારિવારિક પરિસ્થિતિવશ કે અસાધ્ય બિમારીના કારાગે આપણા ત્યાં થનાર લગ્નોત્સવમાં સામેલ થઈ શકે તેમ નથી. સો એ સો ટકા નક્કી જ છે કે તે આવશે જ નહીં - એવી સ્થિતિમાં તેને આમંત્રાગ પત્ર મોકલવો જોઈએ કે નહીં ?

ધર્મશે ઉત્તર આપ્યો - “ ભલે ને કોઈ આવે કે ન આવે, આવી શકે કે ન આવી શકે, એ તેની સમસ્યા છે ; પરંતુ આમંત્રાગ તો આપવું જ જોઈએ. આમંત્રાગ ન આપવાની તો કલ્પના પાગ ન કરી શકાય.

અરે ! હું તો એટલે સુધી કહીશકે જે એવી કોઈ મજબૂરીવશ તે ન આવી શક્યા હોય તો આશીર્વાદ લેવા માટે વર-વધુએ પોતે તેમના ઘરે જવું જોઈએ ”.

ધર્મશના ઉત્તરના આધારે જ પંડિતજીએ કહ્યું -

“ લોક વ્યવહારમાં જ્યારે આમંત્રાગ ન આપવા જેવી કલ્પના કરવી પાગ ઉચિત નથી તો ધર્મના ક્ષેત્રમાં એવો પ્રશ્ન જ કેવી રીતે થયો કે જે અરહંત અને સિદ્ધ ભગવાન આવતા જ નથી તો તેમનું આહૃવાન કરવું જોઈએ કે નહીં ? અરે ! તમે આહૃવાન કરવામાં પ્રશ્ન-ચિહ્નન લગાવી રહ્યા છો ? ભક્ત તો એને કહેવાય છે કે જે તેનો વશ ચાલે તો સ્વયં સિદ્ધાલયમાં જઈને સિદ્ધ પરમાત્માને બોલાવી લાવે. શું આપે ભક્તિ પ્રેરક સ્તુતિઓમાં, સ્તોત્રોમાં નથી જેયું કે વીતરાગ પરમાત્માને પાગ કેવા-કેવા વિશેષાગોથી સંબોધિત કરવામાં આવ્યા છે, કેવા-કેવા ઉપાલંબ આપવામાં આવ્યા છે ? તેથી પૂજન-ભક્તિમાં આહૃવાન કરવું કોઈ

અનુચિત કિયા નથી”.

ધર્મશ એક જ્ઞાણ અટકીને જ્યારે પોતાના પ્રશ્નના સંદર્ભમાં પંડિતજીની પ્રબળ યુક્તિ પર ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો તો અંતરાત્મામાંથી અવાજ આવ્યો-

ખરેખર વાત તો એમ જ છે - અરહંત અને સિદ્ધ ભગવાન ભલે આવે કે ન આવે, આવી શકે કે ન આવી શકે; પરંતુ જે પરમાત્મા આપણા પરમ હિતોપદેશી છે, આપણા આદર્શ છે, પરમગુરુ છે, પરમ પૂજ્ય દેવાધિદેવ છે, આપણા જ પૂર્વજે છે; તેઓ આપણને પ્રતિદિન યાદ ન આવે, તેમનું આપણે આદ્વાન ન કરીએ એ કેવી રીતે બની શકે ? ભગવાનને ઓળખવાવાળા ભક્તોના હંદ્યમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભબી જ ન શકે કે ભગવાનનું આદ્વાન કરીએ કે નહીં ? તેઓ તો કરે જ છે, અન્ય સૌ ભક્તોએ પાણ કરવું જ જોઈએ.

અરે ! એક વાત એ પાણ છે કે તેઓ લોકમાં ભલે ન આવે પરંતુ આપણા જ્ઞાનમાં તો આવી જ શકે છે. સમય-સમયે સ્વખનમાં તો આવી જ જય છે. અને ધ્યાનમાં પાણ વિચરી જ શકે છે, ધ્યાનમાં આવતા એમને કોણ રોકી શકે છે ?

તેથી તો મહાવીર વંદનામાં કહ્યું છે -

વે વર્ધમાન મહાનું જિન વિચરેં હમારે ધ્યાન મેં.

ભલે ને સિદ્ધ પરમાત્મા સાક્ષાત્ ન આવે, માત્ર ધ્યાનમાં જ આવી જય, તો પાણ આપણું પ્રયોજન તો પૂરું થઈ જ જય છે.

ધર્મશના મુખમંડલ પર ઉત્સાહની રેખાઓ જોઈને પંડિતજીએ આદ્વાન સંબંધી પ્રશ્નને બાળ મનોવિજ્ઞાનના એક અત્યંત સરળ અને રોચક ઉદાહરણ સ્પષ્ટ કર્યો.

તેઓએ કહ્યું - “ વાત એ સમયની છે જ્યારે લોકો રાશ-બાલટી લઈને ઝૂવા પર સ્નાન કરવા જતા હતા. ઝૂવાની કિનારીઓ પાણ કાચી જ રહેતી હતી, કિનારીઓ પર પાણી ફેલાતું રહેતું હોવાથી લીલ/શેવાળ જમી જતી. તેથી ઝૂવામાં લપસી જવાની શંકા રહ્યા કરતી; પરંતુ સાવધાની રાખ્યા સિવાય બચવાનો બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો.

એક બાળક પોતાના પિતાની પાછળ-પાછળ નહાવા માટે કૂવા પર પહોંચી ગયો અને કૂવાની કિનારી પર જઈને બેસી ગયો. પિતાએ બુમ પાડીને કહ્યું - ‘અરે ! ક્રાં જઈને બેઠો છે, તાંથી હટી જ ! જેતો નથી, ટેટલી લીલ જામેલી છે, પગ લપસતાં જ... !!!

પિતાનું વાક્ય પૂરું પાણ ન થઈ શર્યું કે પુત્ર ધડામ કરતો કૂવામાં જઈ પડ્યો. પાણી ઓછું હોવાથી અને સીધો પડવાથી દૂષ્યો પાણ નહીં અને શરીર પર ઈજા પાણ ન થઈ ; પરંતુ મનમાં ગભરાટ તો વ્યાપી જ ગયો.

પિતા પાણ પુત્રને કૂવામાં પડેલો જેઈ ગભરાઈ ગયો ; પરંતુ કૂવાની અંદરથી અવાજ આવ્યો - પિતાજી ! આવો, આવો અને મને આ સંકટથી બચાવો ! અહીં ચારે તરફ સાપ જ સાપ છે, દેડકાં છે, પાણી પાણ ખૂબ હંકુ છે ; જલ્દી આવો, જલ્દી... અને મને બહાર કાઢો.

પુત્રનો પોકાર સાંભળીને પિતાને એટલી ખાતરી તો થઈ ગઈ કે પોતાનો લાડલો બચી ગયો છે અને પૂરા હોશ-હવાસમાં છે ; પરંતુ કરું શું ? તેની પાસે કેવી રીતે જાઉ ?

તેની પાસે પહોંચવું તો સંભવ ન હતું, પાણ પિતાને એક ઉપાય સૂઝ્યો, તેમાણે રાશને કૂવામાં સરકાવી, રાશ ત્રાણ વળથી મજબૂત બનેલી હતી, બાળક તેના સહારે ઉપર આવી શકે તેમ હતો, પરંતુ નાદાન બાળક રાશનો સહારો ન વેતાં પિતાને પોકારતો જ રહ્યો... અહીં આવો... અહીં આવો....

બસ આવી જ સ્થિતિ ભક્ત અને ભગવાનની છે સૌ ભક્તો ભવકૂપમાં પડેલા છે અને ભગવાન ભવકૂપના કિનારા પર સિદ્ધશિલા પર બેઠેલા છે. ભક્ત તેમનું આદ્વાન કરે છે. પરંતુ, ભગવાન પાણ શું કરે ? તેઓનું અહીં ભવકૂપમાં આવવું તો સંભવ છે નહીં. હા ! તેઓએ પાણ તે બાળકના પિતાની જેમ સમૃદ્ધશન-જ્ઞાન-ચારિત્રયી ત્રાણ વળથી બનેલી મજબૂત મોકામાર્ગ રૂપી રાશને ભવકૂપમાં સરકાવી રાખી છે. ભક્ત ઈચ્છે તો તે રાશના સહારે સિદ્ધશિલા રૂપ ભવકૂપના કિનારા પર પોતાના પરમ પિતા પરમાત્માની પાસે પહોંચી શકે છે.

જે નાદાન ભક્ત ભગવાને બતાવેલા મોક્ષ માર્ગ પર ન ચાલતાં તેમને માત્ર 'અત્ર અવતર-અવતર' કહીને તેમનું આખ્યાન જ કરતા રહે, તેમને અહીં ભવકૂપમાં જ બોલાવતા રહે તો પેલા બાળકની જેમ ભક્ત પણ ભવકૂપમાં પડ્યા-પડ્યા રોતા જ રહેશે.

ભાઈ ! ભક્તને ભક્તિવિશ કાંઈ પણ કહેવાની ધૂટ છે ; પરંતુ જ્ઞાની ભક્ત વાસ્તવિકતાથી અનભિજ્ઞ નથી હોતા.

જે ભક્તો સમજદાર હોય છે, તેઓ ભગવાનની ભક્તિ પૂજાની સાથે તેમના બતાવેલા માર્ગ પર ચાલે છે અને એક ને એક દિવસ સ્વયં ભગવાન બની જાય છે. તેનાથી વિપરીત જેઓ ભગવાનના ભરોસે જ ભવકૂપમાં પડ્યા-પડ્યા તેમને માત્ર પોકાર્યા જ કરે છે, તેમના બતાવેલા માર્ગનિ સાંભળવા-સમજવાનો પ્રયત્ન જ નથી કરતા ; તેઓ ભવકૂપમાંથી નથી નીકળી શકતા.

ભાઈ ! પૂજા-ભક્તિના માધ્યમથી પોતાને ઓળખીને ભક્તમાંથી સ્વયં ભગવાન બની જવું તે જ પૂજાનું મૂળ પ્રયોજન છે. "

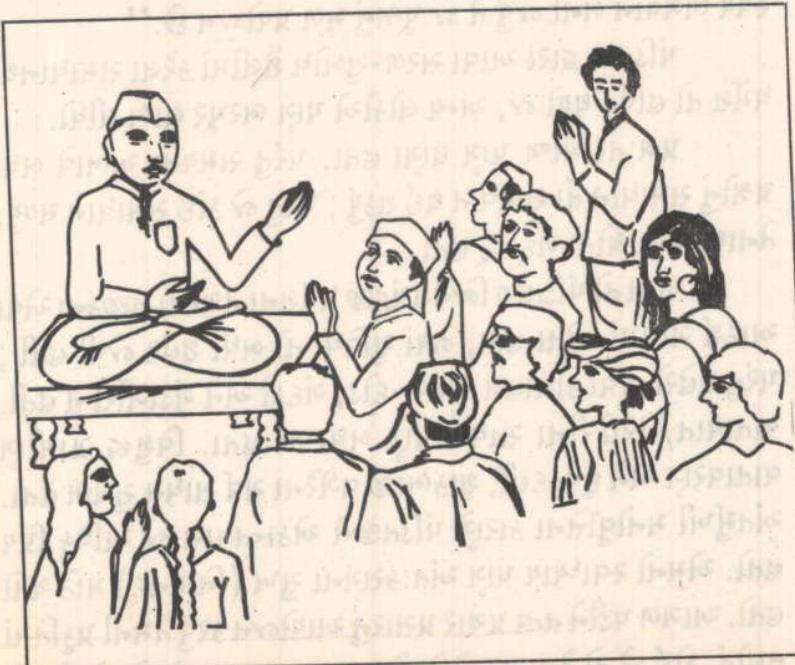
પંડિતજી દ્વારા આવા સરળ-સુબોધ શૈલીમાં કરેલા સમાધાનથી ધર્મશ તો હર્ષિત થયો જ, અન્ય લોકોએ પણ ભરપૂર લાભ લીધો.

પ્રશ્ન તો બીજા પણ ધાર્ણા હતા, પરંતુ સમયના અભાવે બધા પ્રશ્નોનું સમાધાન તો સંભવ ન થઈ શક્યું ; પરંતુ જે કાંઈ સમાધાન મળ્યું, તેનાથી બધા શ્રોતા ગદ્ગદ હતા.

આમ તો પંડિતજી જિન્નેશયંકજી ધર્મશના નગરના નજીકના એવા આદર્શ ગામમાં રહેતા હતા, જ્યાં સુવિધા તો બધી શહેર જેવી હતી ; પરંતુ શહેરો જેવા કોલાહલ, ભાગ-દોડ, ગંઢકી અને ગુંડાગીરી ન હતી. યાતાયાત/હેરાફેરીના સાધન પણ બધા જ હતા. વિશુદ્ધ ગ્રામીણ વાતાવરણ અને દૂધ-દહીં, શાકભાજી વગેરેના સર્વ સાધન સુલભ હતા. અંતમુખી મનોવૃત્તિના કારણે પંડિતજીને એકાન્તવાસ જ અધિક પ્રિય હતો. એમનો સ્વાધ્યાય પણ અંતઃકર્યાના સુખ (નિઝાનંદ) માટે થતો હતો. આગળ પડીને તત્ત્વ પ્રચાર પ્રસારનું આયોજન કરવું તેમની પ્રકૃતિમાં નહોતું. કોઈ કરે તો તેના પર તો તેઓ પ્રસત્ત જ થતા ; પરંતુ તેમને પોતાને

કંઈ કરવાનું મન ન થતું. તેઓ આ પ્રયોગન અર્થે ક્યાંય જતા-આવતા પણ નહોતા. આજ કારણ હતું કે તેમની જનસાધારણમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ અને પરિચય ન થઈ શક્યો.

ધર્મશે જે વધારે આગ્રહ ન કર્યો હોત તો તેઓ ધર્મશના ત્યાં પણ પ્રવચન અને તત્ત્વચર્ચા કરત નહીં. ધર્મશની તો હોનહાર જ ભલી હતી નેથી તેનો પંડિતજી સાથે અનાયાસ જ ધનિષ્ટ પરિચય થઈ ગયો. જતા-જતા સૌએ પંડિતજીને ફરીથી પધારવા માટે હાર્દિક આમંત્રાણ આપ્યું; પરંતુ પંડિતજીને ક્યાંય આવવા-જવામાં વિશેષ ઉત્સાહ ન આવતો; તેથી સૌને સામાન્ય ઓપચારિક આશ્વાસન આપીને તેઓ પોતાના ઘરે પ્રસ્થાન કરી ગયા.

ધર્મેશ જન્મથી જ જિજ્ઞાસુ હતો. તે બાળપણમાં પોતાના પિતા અને પડોશીઓને એવા-એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા કરતો હતો કે જેનો ઉત્તર આપતા-આપતા તેઓ પરેશાન થઈ જાતા. અનેક પ્રશ્ન તો એવા હોય કે જેના ઉત્તર એમને પાણ ન આવડતા. તેમને નિરુત્તર જેઈ ધર્મેશ કહેતો “કાંઈ વાંધો નહીં ; હમારાં ઉતાવળ નથી, પછી વિચારીને કહેજો પાણ કહેજો જરૂર.”

પૂર્વ પેઢીથી તો તેને ધાર્મિક સંસ્કાર મળી જ રહ્યા હતા, એવું લાગતું કે પૂર્વ પર્યાયમાં પાણ તે ધમત્તમા રહ્યો હશે ; અન્યથા આવા નિયોપયોગી પ્રયોજનભૂત પ્રશ્ન તેના મનમાં ઝ્યાંથી ઉદ્ભબે ?

તે જેમ - જેમ મોટો થયો, તેમ - તેમ તેની જિજ્ઞાસા ધર્મનો મર્મ જાગ્રવા તરફ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ. તેને જ્યારે પાણ ઝ્યાંય /કોઈ નવીન જાગ્રકારી પ્રામ કરવાનો અવસર મળતો ત્યારે તે એવા અવસરનો લાભ લીધા વિના ન રહેતો. તે અધિકાંશ પોતાના સમયનો સદ્ગુપ્યોગ પોતાની જ્ઞાની પિયાસાની પૂર્તિ કરવામં જ કરતો.

જ્યારે પંડિત જિનેશજીનું ધર્મેશના નગરમાં અનાયાસ આગમન થયું હતું, ત્યારે ધર્મેશ તેમને પાણ પોતાના મનમાં ઉદ્ભબેલ પ્રયોજનભૂત પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા અને પંડિતજી દ્વારા પોતાના મનમાં લાંબા સમયથી સંઘરી રાખેલી શંકાઓનું આગમન સંમત અને યુક્તિ સંગત સમાધાન પામીને હાર્દિક પ્રસત્તતાનો અનુભવ કર્યો હતો ; ત્યારથી તે પંડિતજીના પાંડિત્ય અને તેમની સ્વાભાવિક સરલતા તેમજ ઉદારતાથી પૂર્ગું પ્રભાવિત હતો. પંડિતજીની પ્રેરણગાથી તે સ્વાધ્યાય પાણ ખૂબ કરવા લાગ્યો હતો અને ત્યારે જ તોણે મનોમન સંકલ્પ કરી લીધો હતો કે હું પંડિતજીના જ્ઞાનનો પૂરે-પુરો લાભ ઉઠાવીશ. ભલે મારે કેટલાય કષ્ટ કેમ ન સહન કરવા પડે, પરંતુ હું

પીછેહઠ નહી કરું. પંડિતજીને કષ્ટ આપ્યા સિવાય તેમનો અધિકતમ લાભ કેવી રીતે લઈ શકાય ? તે તરફ તેનું ચિંતન ચાલ્યું.

જર્હાં ચાહ વર્હા રાહ (મન હોય તો માળવે જવાય) થોડાક જ પ્રયત્ન થી ધર્મશને સહજ જ પંડિતજી નિનેશજી જેવા નિઃસ્વાર્થી, અધ્યાત્મ વિદ્યામાં નિપૂણ, બધી રીતે નિરપેક્ષ જ્ઞાની ગુરુ મળી ગયા. પછી શું ! ધર્મશે પોતાના વિદ્યાગુરુ નિનેશજી પાસેથી તત્ત્વનો ભરપૂર લાભ લીધો. ધર્મશ પંડિત નિનેશજીનું સાનિધ્ય મેળવીને આગે કૃતકૃત્ય જ થઈ ગયો હતો. તે ખૂબ પ્રસત્ર હતો. ધર્મશ જેવા પ્રતિભાશાળી અને ધાર્મિક ઇચ્છિ-સંપત્ત નિજાસુ શિષ્યને પામીને પંડિત નિનેશજીનો હર્ષ પાગ સમાતો ન હતો. આગે કે મહિંગાંચન યોગ બન્યો હતો. કહે છે કે એક અને એક બે જ નહીં, અગીયાર પાગ થાય છે. સાચે જ પંડિત નિનેશજી અને નિજાસુ ધર્મશ એક અને એક અગીયાર થઈ ગયા હતા.

જ્યાં પંડિત નિનેશજી વિરાજાતા હતા, ત્યાં એમના દ્વારા અત્યાર સુધી બંને સમયે આધ્યાત્મિક પ્રવચન તેમજ એક સમય શંકા-સમાધાનના રૂપમાં જ્ઞાન-ગોઢી તો ચાલતી જ હતી, તે સિવાય તેઓ પોતે બે કક્ષા પાગ ચલાવતા હતા ; પરંતુ આ કાર્યક્રમોનો કેટલાક વધોવૃદ્ધ લોકો જ લાભ લેતા હતા. પંડિતજીની જ્ઞાન-ગંગા તો બરાબર વહેતી રહી ; પરંતુ તેમાં અવગાહન કરવાવાળા ગાયા-ગાંધ્યા લોકો જ હતા.

પોતાના સંકલ્પ અનુસાર ધર્મશે ત્યાં નિયમિત રૂપે જઈને અને ત્યાં અધિકાધિક રોકાઈને પહેલા પાંચ વર્ષ સુધી તો ચૂપચાપ પંડિતજી દ્વારા પ્રવાહિત જ્ઞાન-ગંગામાં ગળાડૂબ નિમચથી ને જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યું. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનું ગહન અધ્યયન, મનન, ચિંતન કરીને જ્ઞાનાર્જન કર્યું અને જ્ઞાન-ગોઢીમાં શંકા-સમાધાન દ્વારા પોતાના જ્ઞાનનું પરિમાર્જન કરીને પોતાની શ્રદ્ધા તેમજ જ્ઞાનને અત્યંત નિર્મલ કર્યું. ત્યાર પછી પંડિત નિનેશજીની ભાવના અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચાર-પ્રસારને ગતિ પ્રદાન કરવા માટે પૂર્ગ ઉત્સાહથી નવીન-નવીન યોજનાઓ તેમના સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી. પંડિતજીને ધર્મશની યોજનાઓ ખૂબજ પસંદ આવી. ‘આંધળાને શું જોઈએ, બે આંખો જ ને !’ સાચે જ પંડિત નિનેશજીને ધર્મશના રૂપમાં

બે આંખ જ મળી ગઈ હતી. એનો પંડિતજીને અપાર હર્ષ હતો.

યોજનાઓ તો ઉત્તમ હતી જ, ધનની પાણ કમી ન હોતી. ધીરે ધીરે પંડિત જિનેશજીના સાધારાગ આવાસે અધ્યાત્મવિદ્યા શિક્ષાગ સંસ્થાનનું રૂપ લઈ લીધું. સર્વ પ્રથમ ત્યાં શિક્ષાગ-શિબિરોની શૃંખલાનો શુભારંભ થયો. લોકો દૂર-દૂરથી આ શિક્ષાગ-શિબિરોનો લાભ લેવા માટે આવવા લાગ્યા. ધર્મેશ દારા તે શિબિરાર્થીઓને ભાગાવવા માટે એક સરલ સુભોધ પાદ્યક્રમ પાણ તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને શિક્ષક પાણ તૈયાર કરવામાં આવ્યા.

તે ધર્મરૂપી વટબીજ ધર્મેશના સદ્પ્રયાસોથી ધીરે-ધીરે વિશાળ વટવૃક્ષ રૂપે પદ્ધતિની થતું ગયું; જેની ચતુર્દિશ ફેલાયેલી મોટી-મોટી શાખાઓની શીતળ છાયામાં હજારો શ્રોતુઓ નિયમિત ધર્મલાભ લેવા લાગ્યા.

વયોવૃદ્ધ વિદ્યાન પંડિત જિનેશજી પોતાની આંખો સામે જ પોતાના એક સાધારાગ જેવા આવાસ સ્થાનને એક વિશાળ આધ્યાત્મિક શિક્ષાગ-સંસ્થાન ના રૂપમાં પરિવર્તન થતું જેઠિને અત્યંત પ્રસન્ન થતા હતા અને એનું સંપૂર્ણ શ્રેય ધર્મેશને આપતા હતા. કેમ કે ધર્મેશ તેમને ધર્મપુત્રના રૂપમાં પ્રામ થઈ ગયો હતો. જે તેઓ દીવો લઈને શોધત, આકાશ-પાતાળ એક કરત તો પાણ કાદાચ ધર્મેશ જેવો શિષ્ય તેમને ન મળત, જે તેમને ધરે બેઠા સહજ ઉપલબ્ધ થઈ ગયો હતો. તેમને વિશ્વાસ થઈ ગયો હતો કે તેમના દારા અપાયેલ તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મેશ જન-જન સુધી પહોંચાડીને તેમની એ મનોકામનાઓને અવશ્ય પૂર્ણ કરશે, જેને તેઓ નહોતા કરી શક્યા. આ કારણે તેમણે કોઈની સાથે સલાહ-મસલત કર્યા વગર પોતે જ પૂર્વપદ વિચાર કરીને ધર્મેશને સંસ્થાનનો ઉત્તરાધિકારી ધોષિત કરી દીધો. પછી તો શું, ધર્મેશનો ઉત્સાહ બમણું થઈ ગયો અને તેના અથક પ્રયત્નોથી તે શિક્ષાગ સંસ્થાન રૂપી લઘુ વાટિકા એવો વિશાળ બાગ બની ગયો કે જેના રંગ-બેરંગી વિવિધ પુષ્પોની મહેંકથી પૂરો દેશ મહેંકી ઉઠ્યો.

દેશના ખૂગે-ખૂગામાં તો આધ્યાત્મિક કાન્નિ થઈ જ, વિદેશોમાં રહેવાવાળા ભારતીય ભાઈઓ સુધી પાણ આ આધ્યાત્મ વિદ્યાની સુગંધ

પહોંચી ગઈ. ફળ સ્વરૂપે મોટા-મોટા પિદ્ધાન અને શ્રીમંતુ પાગ ધર્મેશના તે શિક્ષાગુ-સંસ્થાનને જોવા અને લાભ લેવાની ભાવનાથી આવવા લાગ્યા.

ધર્મેશજી પોતાના શિક્ષાગુ-સંસ્થાનમાં તો નિયમિત રૂપે જ્ઞાન-ગંગા વહાવતા જી, સમય-સમય પર સમાજના આમંત્રણથી પોતાના સહયોગીઓની સાથે અન્ય સ્થાનો પર જઈને પાગ આધ્યાત્મિક શિક્ષાગુ-પ્રશિક્ષાગુ શિબિરનું આયોજન કરતા રહેતા.

જે ધર્મેશજી ને શિક્ષાગુ-શિબિરોની પરંપરાના જનક કહેવામાં આવે તો પાગ અતિશ્યોક્તિ નહીં થાય. આજે સમગ્ર દેશમાં જે આધ્યાત્મિક શિક્ષાગુ-પ્રશિક્ષાગુ શિબિર લગાવવામાં આવી રહી છે, સાચે જી એ ધર્મેશજીની જ દેન છે. જે તેઓએ આનો શુભારંભ ન કર્યો હોત તો સંભવત: આજે પાગ જિલ્લવાગું અલમારીઓમાં બંધ પડેલી હોત. તેથી ધર્મેશજીનો અને તેમના દ્વારા સંચાલિત શિક્ષાગુ-સંસ્થાનનો જેટલો પાગ આભાર માનવામાં આવે તે ઓછો જ ગાણાશે. ●

નિર્મિતમાં હતું હતું, છિંડિલાં હિંદું, ૧૯૫૮, ૧૯૬૦ માટે
જી હિંદું જી હિંદું જી હિંદું જી હિંદું જી હિંદું જી હિંદું જી હિંદું

૫

ધર્મશાસ્ત્ર વિચારોમાં દૂબેલો જોઈ અમિતે કહ્યું - “કહો, ભાઈ ધર્મશ ! ક્યા વિચારોમાં દૂબેલો છે ? શું વિચારી રહ્યો છે ? એક તું છો, જે રાત-દિવસ કોઈને કોઈ ચિંતામાં દૂબેલો રહે છે, કાંઈ ને કાંઈ વિચારોમાં જ પોતાનું મગજ ખરાબ કરતો રહે છે. અને એક હું છું, જોગે ક્યારેય કોઈના વિશે કાંઈ વિચાર્યું જ નથી, ક્યારેય કોઈ ચિંતા-ફિકર કરી જ નથી.

ભાઈ ! તું પોતે પાગ ઓછો ચિંતનશીલ નહોતો. તેમાંય વળી પંડિત જિનેશચંદ્રજી જેવા એકાન્તપ્રિય મૌની બાબાનો સત્સંગ કરવા લાગ્યો, તેથી હવે તો તારી ચિંતનશીલતાનું પૂછવું જ શું ?

ભાઈ ! હવે તો તું એક કામ કર, પીછી-કમંડળ લઈને પૂરો સંન્યાસી બની જ અને ચાલ્યો જ કોઈ પહાડની ચોटી પર.”

અમિતે ધર્મની કટુ આલોચના કરતાં આગળ કહ્યું -

“અલબત મારી પત્ની પાગ મારા આવા વિચારો અને આદતોથી પરેશાન રહે છે, જીક જીક પાગ ખૂબ કરે છે. ધર્મ-પત્ની છે ને ! ‘ધર્મ’ તું તો ચક્કર જ કંઈક એવું છે, જેની પાગ સાથે આ ‘ધર્મ’ જોડાય છે એને તો પરેશાન જ થવાનું છે. તું પોતે જ જેને, “ધર્મ” ના ચક્કરમાં પડતા જ ફસાઈ ગયો ને ચિંતાઓના ચક્કરમાં ! આપાગે તો એવા મસ્તરામ છીએ કે સૂવુ હોય તારે સૂઈએ અને જગવું હોય તારે જગીએ. ચિંતામાં મરે આપાગા દુઃખન. ચિંતા કરીને આપાગે આપાગા હાડ-માંસ કેમ સૂક્ખીએ ? ક્યારેક ક્યારેક કંઈક તાણાવ જેવું લાગે તો બે-ચાર પેગ ઘટ ઘટાવી જઈએ છીએ. ધર્મની તો શુ, અમે તો ધંધાની પાગ ચિંતા નથી કરતા.

ન કુછ લેકર આયે થે, ન કુછ લેકર જાયેંગે,
મુઢી બાંધે આયે થે, હાથ પસારે જાયેંગે.

તેથી બસ, જેટલા દિવસની જિંદગી છે, એટલા દિવસ મસ્તીમાં જ કેમ ન જીવીએ. અંતે તો આપણે સૌને અહીં માટીમાં જ મળવાનું છે ને!

ધર્મશ મનોમન વિચારી રહ્યો હતો - “જેણું! કેવી ફિલસ્ફૂઝી જાટકી રહ્યો છે? શું આ જ અર્થ છે આ વૈરાગ્ય વર્ધક દાર્શનિક કથનનો? જેટલા દિવસ જીવો, મન ભરીને પીઓ, દિવસ-રાત એક કરીને પૈસા કમાઓ અને વિષયાનન્દી રોક્ર ધ્યાનમાં જીવન ગુમાવો, ફળ સ્વરૂપે કુ-મરાળ કરીને નરક-નિગોદમાં જાઓ! વાહ! ખૂબ સારો અર્થ કાઢ્યો છે! કેવું ગાંડપાણ છે આ આનું?”

ધર્મશને અમિતની નાસ્તિકતા પૂર્ણ વાતો સાંભળીને અકળામાગું તો ખૂબ થઈ; પરંતુ તે મન મારીને રહી ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો.

“આ કેવો ભાગેલો-ગાળેલો માણસ છે કે એની વાતોનું કાંઈ ડેકાગું જ નથી, ક્યારેક કાંઈ કહે છે ક્યારેક કાંઈ. એક ક્ષાળ પહેલા તો કહે છે આપણે ચિંતા કરીને હાંડ-માંસ કેમ સૂકીએ? ચિંતા કરે આપણા દુશ્મન, વળી બીજી જ ક્ષાળે કહે છે ક્યારેક-ક્યારેક તાગાવ જેવું લાગે તો બે-ચાર પેગ ઘટ-ઘટાવી જઉં છું...”

ધર્મશ અમિતને આટલો ભૌતિકવાદી નહોતો સમજતો. તે તો એને ભાગેલો-ગાળેલો વિવેકવાન વ્યક્તિ માનતો હતો. અમિતનું લાખું ભાષાગું સાંભળીને તે આશ્રયચક્તિ થઈ ગયો.

તે વિચારવા લાગ્યો - એક નહીં, ત્રણ-ત્રણ વિષયોમાં પોસ્ટ ગ્રેજ્યુઅશન કરવાવાળો વ્યક્તિ ધર્મના સંબંધમાં આટલો અજાણ કેમ?

જૈન થઈને પાગ જૈનદર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોથી સર્વથા અનભિજ્ઞ હશે, એની ધર્મશને કલ્પના પાગ નહોતી. પરંતુ ક્ષાળભર બાદ તેને પંડિતજી દ્વારા બતાવેલ તે સિદ્ધાન્ત યાદ આવી ગયો, જેમાં પંડિતજીએ કહું હતું કે - પ્રત્યેક વિષયને જાગુવાની જ્ઞાનની પર્યાયગત યોગ્યતા સ્વતંત્ર હોય છે અને હવે તો વૈજ્ઞાનિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષાણોથી પાગ એ બાબત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે કે બુદ્ધિમાન વ્યક્તિની! બુદ્ધિ પાગ દરેક ક્ષેત્રમાં

એક સરખું કાર્ય નથી કરતી. એક વિષયના વિશેષજ્ઞ વ્યક્તિ બીજા વિષયમાં સર્વથા અનન્તિજ્ઞ પાગ જેવા મળે છે, કેમ કે પ્રામ શાનમાં જે વિષયને જાગુવાની યોગ્યતા હોય છે, તેજ વિષય તે શાનનું જોય બનેછે, બીજો નહીં.

એક ખૂબ મોટો વૈજ્ઞાનિક માટે કહેવાય છે કે તેને એટલી સ્થૂલ વાત સમજમાં નહોતી આવતી કે એક રસ્તેથી બે (નાની-મોટી) બિલાડી ઓ અંદર-બહાર આવ-જા કરી શકે છે. તેથી જ્યાં સુધી તેને એક જ દ્વારથી બંને બિલાડીઓને પસાર કરીને પ્રત્યક્ષ દેખાડવામાં ન આવી, ત્યાં સુધી તે બંને બિલાડીઓને અંદર-બહાર અવર-જવર કરવા માટે બે દ્વાર બનાવવાનો આગ્રહ કરતો રહ્યો.

એ જરૂરી નથી કે એક ખૂબ મોટો ઈજનેર, દાક્તર, જ્યોતિષી અને આઈ.એ.એસ. વ્યક્તિ પાગ સારી ચા અને સ્વાદિષ્ટ શાકભાજી બનાવી શકે. શાકભાજી બનાવવી તો ઠીક, ઘણીખરી બુલ્દિમાન વ્યક્તિ તો શર્ટમાં બટન પાગ નથી ટાંકી શકતા. તેથી કરીને તો બાળકોને પાગ એમની રૂચિને અનુરૂપ જાગુવાના વિષયો પસંદ કરવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. મા-બાપ દ્વારા બાળકની રૂચિ વિરુદ્ધ પાક્ય વિષય અપાવવાથી અધિકાંશ બાળકો અસફળ થતા જેવા મળે છે. એમની અસફળતાનું કારણ પાગ એ છે કે બુલ્દિ તત્ત્વમયની પર્યાયિગત યોગ્યતાનુસાર પોતાના નિશ્ચિત વિષયોમાં જ ચાલે છે.

જેન દર્શનમાં તો આને એક ખૂબ મોટા સૈદ્ધાન્તના રૂપમાં સ્વીકારવામાં આવેલ છે. ત્યાં કિંબું છે કે પ્રત્યેક પદાર્થની જાગુવાની શાનની પર્યાયિગત યોગ્યતા બિલકુલ સ્વતંત્ર હોય છે. પ્રામ શાનમાં જે વિષયને જાગુવાની સમજવાની યોગ્યતા હશે, તેજ વિષય એ શાનનું જોય બનશે, બીજો નહીં.

આ સૈદ્ધાન્તિક વાત ધર્મશે જ્યારે સાંભળી હતી, તે સમયે તેની ઉપયોગિતા એની સમજમાં આટલા સ્પષ્ટરૂપે જ્યાલમાં નહોતી આવી; પરંતુ હવે અમિતના જીવનમાં અક્ષરશઃ એવું ધર્તિત થતું જેઈ ધર્મશને બધું

જ સ્પષ્ટ થઈ ગયું.

બસ આ જ સિદ્ધાંતનો આશ્રય લઈ ધર્મશે અમિતની ધડ-માથા વગરની વાતો પર થયેલી પોતાની અકળામાણને સમાવતા વિચાર્ય.

ચાલો, અત્યાર સુધી જે થયું તે થયું. સંભવ છે હવે તેની સમજમાં કંઈક આવી જાય. પ્રતિસમયનું પરિણમન જ્યારે સ્વતંત્ર છે તો ભૂતકાળને લઈને હતાશ કેમ થવું? પ્રયત્ન કરવામાં નુકસાન પાગ શું છે?

આમ વિચારીને ધર્મશે અમિતને પ્રેમપૂર્વક સમજાવ્યો - “મિત્ર! પોતાના સંબંધમાં, આત્મા - પરમાત્માના સંબંધમાં, સંસાર, શરીર તથા ભોગોની ક્ષાળ બંગુરતા તેમજ સંસારની અસારતાના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી દિમાગ ખરાબ નથી થતું બલ્કે આવા વિચારોથી અનાદિકાલથી ખરાબ થયેલું દિમાગ ઠીક થઈ જાય છે.”

પોતાની વાતને આગળ વધારતા ધર્મશે કહ્યું - “ દિમાગ ખરાબ થાય છે પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં દૂબેલા રહેવાથી, દિમાગ ખરાબ થાય છે મોહ-રાગ-દેષ અને કષાયરૂપ કલુષિત ભાવોથી, દિવસ-રાત એન્ઝ ભોગ સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવાની ધૂનમાં અને ગેરકાનૂની વ્યાપાર-ધંધામાં મચ્યા રહેવાથી. ભાઈ! સૌથી વધારે દિમાગ ખરાબ થતું હોય તો તે પરનું ભલું-બુરું કરવાની અનધિકૃત ચિંતામાં. તેથી જે તું પોતાનું ભલું ઈચ્છતો હો, પોતાનું દિમાગ ડેકાગે રાખવા ઈચ્છતો હો તો હું જે કહું છું, તેના પર ગંભીરતાથી વિચાર કર અને તારા આ ભૌતિકવાદી ભોગપ્રધાન દિશિકોણને બદલ. ત્યારે તારી જ્ઞાનપર્યાયમાં સમજવાની યોગ્ય પાત્રતા પાકશે. અન્યથા ધર્મના સંબંધમાં તારી સમજમાં ક્યારેય કાંઈ નહીં આવે.

અમિત! હું જાણું છું કે તને મારી સલાહની ગરજ નથી, પરંતુ ન જાણે કેમ? મારું મન મને ક્યારેક-ક્યારેક તને કંઈક કહેવા માટે મજબૂર કરી દે છે. તેથી હું તને ધાણું બધું કહી ચૂક્યો છું, આ જ સંદર્ભમાં એક વાત બીજી પાગ કહેવાનું મન થઈ રહ્યું છે. તે એ છે કે - આ જે ભાવ થાય છે, તેનું ફળ શું આવશે? એ બાબત પર પાગ થોડોક ગંભીરતાથી વિચાર કરને.

ભાઈ! મને બીજી કાંઈ ચિંતા નથી. આજકાલ હું જ્યારે પાગ

થોડા ધારુા સમય માટે દુકાન પર જાઉં છું તો ત્યાં મારં મન જ નથી લાગતું. હું ત્યાં બેઠા-બેઠા પાણ આજ સંદર્ભમાં વિચાર્ય કરું છું. તેથી હું ધારુા બધા અનર્થકારી વિચારોથી બચતો રહું છું. જે તું પાણ પોતાનામાં થતા ભાવોના સંબંધમાં વિચાર કરીશ અને તેનાથી થવાવાળા પુણ્ય પાપના સંબંધમાં ચિંતન કરીશ તો તામારા જીવનમાં પાણ કાન્નિતકારી પરિવર્તન થઈ શકે છે. અને અનોખા આનંદની જલક આવી શકે છે ”.

અમિતે શુષ્ટ જવાબ આપ્યો - “ મિત્ર ! તારી ચિંતા અને ચિંતન તને જ મુખારક અને તારા જેવું જીવન પાણ તને જ મુખારક. અમે આ ચિંતા કે ચિંતનના ચક્કરમાં પડીએ જ શા માટે ? અમારા જીવનને એવો શો ખતરો છે કે અમે આવા ચક્કરોમાં પડીએ ? અરે ! અમારા જેવું મજાનું જીવન તો અત્યારે લાખોમાં એકાદનું પાણ ભાગ્યે જ હશે.

ધર્મશે કહ્યું - “ ભાઈ ચિંતા અને ચિંતનમાં મૌલિક અંતર છે, ચિંતા અજ્ઞાનની ઉપજ છે, તત્વજ્ઞાન સંબંધી અજ્ઞાનતાથી એનો જરૂર થાય છે અને તે સ્વયં આકુળતાની જરૂર ની છે. તથા ચિંતન વસ્તુ સ્વરૂપની શોધ ખોળનું સર્વોત્તમ સાધન છે, આત્મોપલબ્ધિનો અને અજ્ઞાનજરૂર્ય આકુળતા મટાડવાનો અમોદ ઉપાય છે ”.

અમિત ભાગેલો-ગાગેલો અવશ્ય છે, પરંતુ આ ચિંતા અને ચિંતનનું અંતર તેની સમજમાં ન આવ્યું. તેથી તો તેણે ધર્મશેની વાત પર ધ્યાન ન આપ્યું, સંતોષ વ્યક્ત ન કર્યો.

ધર્મશ અત્યાર સુધીમાં અમિતની રૂચિ અને એના સ્વભાવને સારી રીતે સમજ ચૂક્યો હતો, તેથી તેણે એની વાતને ખૂબ હળવાશથી લીધી, એના કહેવાનું કંઈ ખરાબ ન માન્યું ; કેમકે તેને એની પાસેથી આવા જ ઉત્તરની આશા હતી.

શાન્તભાવથી ધર્મશે તેને કહ્યું - “ કંઈ વાંધો નહીં, હું મારા શબ્દો પાછા લઉં છું, મારાથી મિત્રતાના મોહમાં પડીને એ ભૂલ થઈ કે મેં તને માર્ગથા વિનાની સલાહ આપી. સાચેજ કોઈને પાણ વાગુમાળી સલાહ ક્યારેય ન આપવી જોઈએ.

ભાઈ ! સલાહ માનવા માટે કોઈ કોઈને બાધ્ય ન કરી શકે અને કરવું પાણ ન જોઈએ. આના માટે તું પૂર્ણ સ્વતંત્ર છો, પાણ ક્યારેક ક્યારેક તું મળવા માટે તો આવતો જ રહેને. હળતા-મળતા રહેવામાં હાનિ પાણ શું છે ? વિચારોના આદાન-પ્રદાનથી ક્યારેક કોઈને કંઈ ને કંઈ લાભ તો થશે જ ન.”

અમિતે કહ્યું - “ હા, હા ; આવીશ, જરૂર આવીશ. ન હળવા-મળવા નો તો પ્રશ્ન જ ક્યાં છે ? આખરે બાળપાણના મિત્ર તો છીએ ને ! અને વિચારશીલ વ્યક્તિઓમાં મતભેદ તો હોય જ છે, હા મનભેદ ન હોવો જોઈએ ”.

ધર્મશે હસીને કહ્યું - “ હા મિત્ર ! તારું એ કહેવું સો એ સો ટકા સાચું છે. હું પાણ તારી આ વાતમાં પૂર્ણ સહમત છું ”. ●

દ્વારા હશે

એમ પ્રથમ હે વિજિત હસ બેસ , કુલોં - એજિટ કુલોં
કુલોં . એ વિજિત વિજિત હસ હસ , હસ ? એ વિજિત હસ હસ , એ
હસ હસ હસ હસ ? એ વિજિત હસ હસ હસ ? એ વિજિત હસ હસ , એ
હસ હસ ? એ વિજિત હસ હસ ? એ વિજિત હસ હસ ? એ વિજિત હસ હસ , એ
હસ હસ ?

૬

અમિત ધર્મેશની દાશનિકતા પર હસતો-હસતો ઘર તરફ ચાલ્યો
ગયો.

ગંભીર, વિચારશીલ અને મહાન વ્યક્તિત્વની એજ ઓળખ છે
કે તેઓ નાસમજ અને નાની વ્યક્તિઓની નાની-નાની વાતોથી પ્રભાવિત
નથી થતા. કોઈ પાણ કિયાની સમજયા-વિચાર્ય વગર પ્રતિક્રિયા પ્રગટ
નથી કરતા. અપરાધી પર પાણ અનાવશ્યક અકૃષણતા નથી, બડબડતા નથી
; પરંતુ તેમની વાતો પર, કિયાઓ પર શાન્તિથી પૂર્વપર વિચાર કરીને
ઉચિત નિર્ણય લે છે, તદનુસાર કાર્યવાહી કરે છે અને આવશ્યક માર્ગદર્શન
આપે છે.

ધર્મેશ સમક્ષ પોતાના ધાર્મિક અજ્ઞાન અને નાસ્તિકતાનો પરિચય
આપતા અમિતે જે ભાષાગભાજી કરી, એના ઉત્તરમાં ધર્મેશ વિશેષ કાંઈ ન
કહેતા ખૂબજ શાલીનતાથી અમિતને માત્ર બે વાત પર વિચાર કરવા માટે
કહું.

અમિત એ વખતે તો ધર્મેશની ઉપેક્ષા કરીને, એની વાતોથી કોઈ
રીતે પીછો છોડાવીને ચાલ્યો ગયો ; પરંતુ એ વાતોએ તેનો પીછો ન
છોડ્યો એ વાતો સંકામક રોગની જેમ એના મનો મસ્તિષ્ણ પર છવાઈ
ગઈ. અન્યાર સુધી અમિત પર ધર્મેશના ગંભીર વ્યક્તિત્વની થોડી-ધાર્યી
ઇયપ પડી ચુકી હતી, તે કારાગે તે રાતે ખૂબ મોઢે સુધી એજ વાતોના
સંદર્ભમાં વિચારતો રહ્યો -

આ ચારિત્ર કેવું બની રહું છે ? આ જે ભાવ થઈ રહ્યા છે, તેનું

ફળ શું આવશે ?...

અમિતે વિચાર્યુ - આખરે, ધર્મશ આ વાતોથી શું સમજવ માગે છે, તે કહેવા શું માગે છે ? જોકે, વાત તો સાધારણ જેવી લાગે છે. પરંતુ ધર્મશ જેવો વ્યક્તિ કહી રહ્યો છે, જેની સામે શ્રોતા બનીને બેઠેલા મોટા-મોટા વિદ્ધાનો માથું હલાવે છે, વાહ-વાહ કરે છે, ગજબ... ગજબ... કહે છે. દૂર દૂરથી લોકો તેને સાંભળવા આવે છે. તેથી તેની વાતોમાં તથ્ય તો હોવું જ જોઈએ.... ?

બીજા દિવસે જ અમિતે ધર્મશને કહ્યું - “મિત્ર ! તું તો જાગે જ છુ કે હું કેટલો વ્યસ્ત રહું છું. અનેક સામાજિક, ધાર્મિક સંસ્થાઓથી જોડાયેલ છું. થોડી-ધાર્થી રાજનીતિમાં પાણ દખલ રાખવી જ પડે છે ; કારાગંડે મારો ધંધો પાણ કાંઈક એવો જ છે ને જેમાં રાજનૈતિક પ્રભાવ તો જોઈએ જ, નહિ તો રોજબરોજ કંઈને કંઈ જંગટ થયા વગર ન રહે. આજે ઇન્કમ્ટેક્સ વાળાનો છાપો તો કાલે પોલિસવાળાની પૂછપરછ. તો પાણ મંત્રાર્થી વાત પર વિચાર કરવાની પૂરે-પૂરી કોણિશ કરી છે.

જે ભાઈ ! તે બે વાતો પર વિચાર કરવા માટે કહ્યું હતું એમાં પહેલી જે ચારિત્રવાળી વાત છે, તે તો સાધુ-સંતોને વિચારવાની વાત છે. આપાગામાં ન તો હમારાં ચારિત્ર ધારાણ કરવાની યોગ્યતા છે કે ન તો નજીકના ભવિષ્યમાં એવું કોઈ સામર્થ્ય જોવા મળે છે.

રહી વાત ‘ભાવો’ ની, તો એના તો અમે કીડા જ છીએ. દિવસ રાત ભાવોમાં જ રમીએ છીએ. અમારો પૂરો વ્યાપાર-ધંધો ‘ભાવો’ પર જ આધારિત છે. પથારી છોડતાં જ સૌથી પહેલા અમારા હાથમાં શેરના બજાર ભાવોનું અખભારી પાનું જ હોય છે. બજાર-ભાવોનું જેવું અધ્યયન અમને છે, એવું ભાયે જ કોઈક ને હશે. કોઈ માઈનો લાલ અમને એમાં માત ન કરી શકે. બજાર-ભાવ બે પ્રકારના હોય છે, એક...”

ધર્મશે અમિત દ્વારા રાતભર વિચારાયેલ ભાવોની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા

સાંભળીને પહેલા તો પોતાના માથે હાથ દઈ દીધો. તેને વિચાર આવ્યો કે દિવસ-રાત શેરના ધંધામાં મસ્ત અને વસ્ત અમિતને શેરના ભાવ નહીં દેખાય તો બીજું શું દેશાયે. ?

ધર્મશે હસીને કહ્યું - “વાહ ! વાહ !! અમિત, વાહ !!! તે ઠીક જ જવાબ આપ્યો છે. તારી પાસેથી આ જ અપેક્ષા હતી. એમાં તારો કોઈ દોષ નથી, આ તો તારી દાખિનો દોષ છે. જેની આંખ પર જેવા લીલા-પીળા ચશ્મા ચઢાવેલ હશે અને સર્વ વસ્તુઓ પાગ તેવી જ દાખિનોચર થશે ને ?

અમિતે તો ખૂબ સમજી-વિચારીને ઉત્તર આપ્યો હતો. તેને એવી આશા બિલકુલ નહોતી કે તેને ધર્મશે સામે નીચી નજર કરવી પડશે.

તેણે વિનભ થઈને પૂછ્યું - “ભાઈ ! એમાં મેં શું ખોટું કહ્યું !”

ધર્મશે કહ્યું - “ભાઈ ! તમારા શેરના ભાવોથી અમારે શું લેવા-દેવા ? બજાર ભાવ કેટલા પ્રકારના હોય છે - એ તો અર્થશાસ્ત્રનો વિષય છે. અમે તો તેને ધર્મશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં આત્માના શુભ-અશુભ, પુણ્ય-પાપ, રાગ-દેષ, ભાવોના સંબંધમાં ; વીતરાગ-સરાગ, શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભાવોના સંબંધમાં ; સંકલેશ-વિશુદ્ધ ભાવો અને આર્ત-રીત્ર ભાવોના સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે કહ્યું હતું જ્યારે તું સમજ્યો શેર માર્કેટના ભાવ. પાગ એમાં તારો કોઈ દોષ નથી. ઈન્દ્રિયજ્ઞાનનું તો સ્વરૂપ જ એવું હોય છે. તત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તો વાત જ શું કહીએ, ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી તો લૌકિકજ્ઞાન પાગ યથાર્થ નથી થતું. જુઓને ! આ આસમાનમાં જેવા મળતા સૂરજ-ચાંદ-તારા તેમજ ઉત્તા પક્ષીઓના જેવા વાસ્તવિક આકાર તથા રંગ હોય છે, શું તેવા જ આકાર અને રંગમાં તે આપાગને દેખાય છે ? ના, તેવા જ નથી દેખાતા ; કારાગંકે તેમનું નાનું-મોટું દેખાવું તેમની દૂરી અને આપણી આંખોની જ્યોતિ પર નિર્ભર છે.

આ ઉદાહરાગથી સ્પષ્ટ છે કે - વસ્તુઓના અનુસાર જ્ઞાન નથી

થતું, પરંતુ પોતાના ઈન્ડ્રિયક્ષાનની યોગ્યતાનુસાર જ વસ્તુઓ જાળવામાં આવે છે.

આને જ શાસ્ત્રીય ભાષામાં એમ કહેવામાં આવે છે કે - જોયો
અનુસાર જ્ઞાન નથી થતું, પરંતુ પોત-પોતાની પ્રગટ જ્ઞાન પર્યાયિની યોગ્યતા
અનુસાર જોય જાણવામાં આવે છે. અર્થાત્ જેની જ્ઞાન પર્યાયમાં જે સમયે
જે પદાર્થને જે રૂપમાં જાણવાથી યોગ્યતા હોય છે, તે જ્ઞાન તે સમયે તે
પદાર્થને રૂપમાં જ જાણે છે.

આજ સિદ્ધાંતના આધારે ધર્મશૈ પોતાના મનને સમજાવ્યું કે અમિત જ કેમ, અમિત જેવા બીજા પાગ અસંખ્ય વ્યક્તિત છે અને હોઈ શકે છે; જે નિનવાળીના કથનને પોતાના મિથ્યા અભિપ્રાય મુજબ ગ્રહણ કરે છે. તેથી તે કોધના પાત્ર નથી; તેમના પર રોષ ન કરવો. બિચારાઓના વર્તમાન જ્ઞાન પર્યાયમાં જેવી યોગ્યતા હોય, તેવું જ તો તેઓ સાંભળેલા કથનને ગ્રહણ કરી શકે ને! તેઓ આપના જેવી સમજાગ કર્યાથી લાવે? જેમની હોનહાર ભલી નથી હોતી, તેમની સાથે આવા જ બનાવ બને છે. સાધનોના સદ્ભાવમાં પાગ તેઓ એનો લાભ નથી લઈ શકતા. આવા લોકો તત્વવેતા જ્ઞાનીઓના દરેક કથનને અન્યથા ગ્રહણ કરી પોતાના અજ્ઞાનને પુષ્ટ કરીને રાગ-દ્રેષ કર્યા કરે છે. અને જ્ઞાનીજન આજ સિદ્ધાંતના સહારે પોતાનામાં ઉઠતા સંકલ્પ-વિકલ્પોનું શમન કરીને શાંત રહે છે, વિશુદ્ધ ભાવ જ રાખે છે.

અમિતના પદ્ધે તો હજુ પાગ વિશેષ કાંઈ ન પડ્યું; પાગ તે ચૂપચાપ સાંભળતો રહ્યો અને કંઈક વિચારતો રહ્યો.

૭

અમિત ખાનદાની ઉદ્ઘોગપતિ છે. તેના બાપ-દાદાના જમાનાના કેટલાય કારખાના છે, જેનાથી તેને સારી આવક છે. સાથે જ તે પોતે શેરબજરમાં મોટો બ્રોકર પાણ છે, આવક તો એમાં પાણ ખૂબ છે; પરંતુ માનસિક શાંતિ બિલકુલ નથી, હોઈ પાણ ન શકે; કેમકે શેર બજરનું સ્વરૂપ જ કંઈક એવું છે કે જ્યારે ભાવ વધે છે તો અનાયાસે જ આસમાને પહોંચે છે અને ઊતરે છે તો અનાયાસે જ પાતાળ સુધી પહોંચી જાય છે. ક્યારે/શું થશે, પહેલેથી કંઈજ ચોક્કસ અનુમાન ન થઈ શકે. તે કારણે લોકોના પરિણામોમાં ખૂબજ ઊથલ-પાથલ થાય છે, હર્ષ-વિષાદ પાણ ખૂબ જ થાય છે. બંનેય પરિસ્થિતિમાં ઊંઘ હરામ થઈ જાય છે. વ્યક્તિત્વ સામાન્ય રહી શકતો નથી. આવા લોકોને જ્યારે વધુ તાળાવ થાય છે. ત્યારે તેમને સામાન્ય થવા માટે નશીલા પદાર્થોનો સહારો લેવો પડે છે, જે ન તો સામાજિક દાખિયે સન્માનજનક છે કે ન તો સ્વાસ્થ્ય માટે હિતકારી છે; તથા ધાર્મિક દાખિયે તો પાપમય પરિણામ હોવાથી એ તાજ્ય જ છે.

અમિત પાણ આ દોષથી ન બચ્યો. તે પાણ ક્યારેક-ક્યારેક મધ્યપાન કરી જ લેતો. જે મધ્યપાન કરે છે તે તેના સહભાવી દુર્ગુણોથી પાણ કેવી રીતે બચ્યો શકે? અમિતે મધ્યપાનના સહભાવવી દોષોથી પાણ ન બચ્યો શક્યો. ધીર ધીરે તે સાતેય વ્યસનોની ચુંગાલમાં ફસાઈ ગયો.

ધર્મશને વારંવાર વિચાર આવતો કે કાશ કોઈ પાણ રીતે અમિતને પોતાની વર્તમાન પાપ પરિણતિનું ભાન થઈ જાય અને એના ફળમાં થવાવાળી પોતાની દુર્દ્શાનો આભાસ થઈ જાય તો પછી નિશ્ચિતપાણે તેના જીવનમાં પરિવર્તન આવી જશે. હમાણાં તેને આ પાપ પરિણતિના

દુઃપરિણામોની જાગુનથી, તે કારણે બિચારો દિવસ-રાત પાપાચારાગમાં રચ્યો-પચ્યો રહે છે.

જેવી રીતે એક અબોધ બાળક જેરી નાગના બચ્ચાં સાથે નિર્ભય અને નિર્દૂન્દ્ર ભાવથી રહે છે; કારણ કે તે ભોળા બાળક ને ખબર નથી કે આ નાગનું બચ્ચું કેટલું ખતરનાક છે, કેટલું જીવલોએ છે? જે એ કોધી થઈને કરડી જશે તો સમજે મરાગ નિશ્ચિત જ છે. જે તે બાળકને તે નુકસાનનું જ્ઞાન થઈ જાય તો શું ફરીથી તે તેની સાથે રહશે?

બરાબર તેવી જ રીતે પોતાના વિચિત્ર પાપ પરિણામોના ફળથી અજાગ વ્યક્તિ જ તે પાપ પરિણામોમાં નિરંતર રચી-પચી રહે છે અને જેને એ ભાન થઈ જાય કે તે પરિણામ કાળા નાગ જેવા જેરીલા છે, તો પછી તે તેનાથી બચવાનો ઉપાય વિચારે છે.

આ બધું વિચારીને ધર્મશે અમિતને બે વાતો પર ગંભીરતા પૂર્વક વિચાર કરવા માટે પ્રેરિત કર્યો; પરંતુ અમીતના પદ્ધે હજુ સુધી કાંઈ ન પડ્યું. પડે પણ કેવી રીતે? તે ધર્મશની વાત ધ્યાનથી સાંભળે છે જ ક્યાં? તે તો પોતાની જ ધૂનમાં રહે છે. તેનું ધ્યાન કોઈ બીજી જ દિશામાં ચાલી રહ્યું છે, તેથી કરીને તે ધર્મશના કહેલા અભિપ્રાયને સમજ જ નથી શકતો. સમજવું કાંઈ મોટી વાત નથી; પરંતુ સમજવાની રૂચી અને તદ્દનુરૂપ ભાવોનું હોવું અત્યંત દુષ્કર છે.

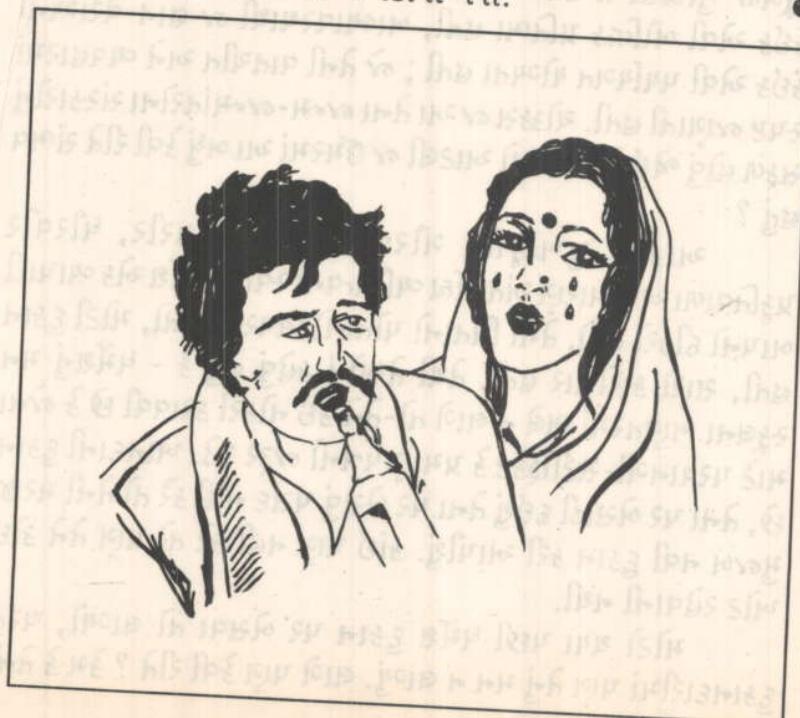
અમિત ભલેને ધનાઢ્ય છે, પરંતુ તેની પ્રવૃત્તિઓથી તેનાં પલી, પુત્ર અને પરિજન-સહૃ રોઈ પરેશાન છે, દુઃખી છે. સંસારનું સ્વરૂપ જ કંઈક એવું છે કે અહીં બધાને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા મળી શકતી નથી; કારણ કે એવું અખંડ પુણ્ય પાગ કોઈને પાસે નથી હોતું. આવા દુઃખી જીવોના દુઃખને જોઈને ધર્માત્માઓના હદ્યમાંથી કસ્યાની ધારા પ્રવાહિત થયા વિના રહેતી નથી, જે તેઓને જગતના હિતને અર્થે સત્ય સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

અમિત તેમજ તેના પરિવારને માનસિક દુઃખથી દુઃખી જોઈને ધર્મશના હદ્યમાં સહજ કસ્યાનાભાવ ઉમટી પડતો અને તે તેઓને સમજવવા લાગતો. જ્યારે અમિત તેની વાતોની ઉપેક્ષા કરતો ત્યારે પોતે

હું ખી થવાને બદલે પોતાના મનમાં એમ વિચારીને સંતોષ માની લેતો કે મારા સમજવવાથી અમિતની સમજાગુણ સાચી થવાની નથી, હું તો નિમિત્તમાત્ર છું. જ્યાં સુધી તેની જ્ઞાન પર્યાયમાં સ્વયં સમજવવાની યોગ્યતા નહીં આવે, ત્યાં સુધી હું તો શું, ભગવાન પાણ એની સમજાગને સાચી ન કરી શકે.

આવી દઢ શ્રદ્ધા હોવા છતાં પાણ સર્વ જીવોને ભૂમિકાનુસાર વારંવાર સમજવવાનો ભાવ આવ્યા વગર રહેતો નથી. ધર્મશને જ્યારે જેવા વિકલ્પ આવતા, તે અનુસાર તે ભિત્રતાના રાગવશ અમિતને સંન્માર્ગ પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો રહેતો. બીજી બાજુ અમિત પાણ ધર્મશને ધર્મના ચક્કરમાંથી બહાર કાઢવાની કોશિશ કરતો. એ જે તો રાગની વિચિત્રતા છે.

અમિતનો ધર્મશને સમજવવાનો આ કમ ત્યાં સુધી ચાલતો રહ્યો, જ્યાં સુધી તે ભિત્રતાની હદ ન વટાવી ગયો.

6

धर्मेश बाणपाणुथी ज सांसारिक भोगोथी उदास हतो. ते समये तेने पोताने पाण ते उदासीना कारागनी खबर नहोती; परंतु तेनु मन भिन्न-मंडलीमां, राग-रंगमां रमतुं नहोतुं, धरना कोई पाण काममां लागतुं नहोतुं. लौकिक भागुतर प्रत्ये पाण ते उदासीन ज रहेतो हतो. आ कारागुथी ते स्कूलमां अधिक भागी पाण न थड्यो.

જેકે તેની લોકિક શિક્ષા મેટ્રોક સુધી જ થઈ શકી હતી ; પરંતુ તે ખૂબજ બુદ્ધિશાળી હતો. પ્રતિભાસંપત્ર પણ હતો. તેનામાં જન્મજાત કુંઈક એવી બૌદ્ધિક પ્રતિભા હતી, બાલ્યાવસ્થાથી જ જ્ઞાન-વૈરાગ્યની કુંઈક એવી પર્યાયિત યોગ્યતા હતી ; જે તેની વાતચીત અને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ જાણુાતી હતી. ચોક્કસ જ આ તેના જન્મ-જન્માંત્રોના સંસ્કારોનું સફળ હોવું જોઈએ, નહિ તો આટલી જ ઉમેરમાં આ બધું કેવી રીતે સંભવ હતું ?

આકર્ષક મુખ્યાકૃતિ, ગૌરવાર્ણિ, સુગઠિત શરીર, ધીરવીર પ્રકૃતિવાળા અસાધારણ અંતર્ભાવ્ય વ્યક્તિત્વનો સ્વામી ધર્મશ એક બાપાની બાપનો દીકરો હતો. તેના પિતાનો પોતાનો વ્યવસાય હતો, મોટી દુકાન હતી, સારો કારોબાર હતો. તેથી તેઓનું કહેવું હતું કે - ધર્મશનું મન સ્ફૂર્લના ભાગતરમાં ભલે ન લાગે તો-તેને કંઈ નોકરી કરાવવી છે કે જેના માટે પરવાનગી-સટીફિકેટ કે પ્રમાણપત્રની જરૂર પડે. ખાનદાની દુકાન છે, તેના પર બેસાડી દઈશું તેના પર બેસવું પસંદ નહીં કરે તો તેની મરજી મુજબ નવી દુકાન કરી આપીશું. કંઈ પણ નહીં કરે તો પણ તેને કોઈ ખોટ રહેવાની નથી.

મોટો થયા પછી ધર્મેશ દુકાન પર બેસવા તો લાગ્યો, પરંતુ દુકાનદારીમાં પાણ તેનું મન ન લાગ્યું. લાગે પાણ કેવી રીતે? કેમ કે તેની

તો હોનહાર જ કંઈક જુદી હતી.

ધર્મશની માતાને ચિંતા થઈ કે આખરે આ રીતે કેમ કામ ચાલશે ? વળી, કાલે લગ્ન તો થશે જ, બાળ-બચ્ચાં (છૈયાં-છોકરાં) પાણ થશે. એ બધાંનો જીવનનિવાહ કેવી રીતે થશે ? અત્યારે અમારી માન-મર્યાદાના લીધે એના ભાઈ-ભાભી કોઈ ભલે કંઈ ન કહે, પાણ મનમાં તો આવીજ શકે છે ને ? ભાઈ-ભાભીઓના ભરોસે તેમના પર ભારડ્રષ બનીને જીવનભર તો ન રહી શકાય. ભલે ને તેઓ પાણ નાનાભાઈના અનુરાગ (સ્નેહ) વશ કંઈ ન કહે ; પરંતુ બીજના આશ્રયે રહેવું પાણ કોઈ ગૌરવની વાત તો નથી જ. બધાએ આત્મનિર્ભર થઈને સ્વાવલંબી બનીને રહેવું જોઈએ.

કુટુંબીજનોની ચિંતાનો વિષય આ જ હતો. એમને શું ખબર હતી કે ધર્મશ તો સાચો સ્વાવલંબી બનીને જીવવા વાળો છે. ન કેવળ પોતે સ્વાવલંબી બનશે ; બલ્કે જગતના જીવોને પાણ સાચા સ્વાવલંબનના પાઠ શીખવશે. પોતાનું જીવન સાર્થક અને સફળ બનાવશે. નામ તો માત્ર માતા-પિતાની રુચિનું પરિચાયક હોય છે. નામકરણના સમયે બાળક શું આગે પોતાના નાના રહસ્ય અને માહાત્મ્યને ? તેમ ઇતાં ધર્મશે જેવું નામ તેવા ગુણ કહેવને સાર્થક કરી દીધી.

ધર્મશના પિતાએ પોતાના મનને અને પરિવારને એ રીતે સમજવવાનો પ્રયાસ કર્યો કે કંઈ વાંધો નહીં, જ્યારે લગ્ન-વિવાહ થઈ જશે, માથા પર જવાબદારી આવશે, ત્યારે બધું બરાબર થઈ જશે. હજુ તેની ઉંમર જ શું છે ? આ ઉંમરમાં દરેક જાણ કવિ બનવાની ધૂનમાં શાયરી (શબ્દાનુંપ્રાસ) લખી-લખીને ડાયરીઓ ભરતા રહે છે, કોઈ લેખક બનવાની ધૂનમાં રાતોની રાતો જગી - જગીને કાગળના પાના ભરીને લખતાં ને ફાડતા રહે છે. પ્રોઢ થતાં સુધી પાણ જેની રુચિ અસ્તિત્વમાં રહે, વૃદ્ધિગત થતી રહે, તેજ કવિ અને લેખક બની શકે છે. સંભવ છે ધર્મશનું સંત બનવાનું આ સ્વર્ણ પાણ સવાર-સાંજ સુધીનું (અલ્પ સમયનું) જ હોય. આ તો ક્ષણિક આવેશ છે, જે સમય જતાં આપોઆપ શાંત થઈ જશે.

જેકે ધર્મશ હવે નાનો-નાદાન નહોતો રહ્યો, તે પૂરાં પચ્ચીસ વર્ષ

પાર કરી ચૂક્યો હતો, પાણ માતા-પિતાને તો સાઈઠ વર્ષનો દીકરો પાણ આઈ વર્ષ જેવો લાગે છે. આ માનવીય મનોવિજ્ઞાન અનુસાર તેમની દાખિએ તો ધર્મશ હજુ પાણ બાળક જ હતો. પુત્રના મોહમાં તેઓ એ વિચારી પાણ નહોતા શકતા કે ધર્મશ પ્રોથ અને સમજદાર થઈ ગયો છે.

ધર્મશની મનઃસ્થિતિ દિન-પ્રતિદિન જગત-નંજણથી ઉદાસ થતી ગઈ. આખરે તેણે આ જગત-નંજણને તિલાંજલિ આપવા માટે મન મજ્જમ કરી જ લીધું. તેને એવું લાગવા માંઝ્યું હતું કે આ જગતની નંજણમાં ફસાયેલા રહીને મારાથી સત્યની શોધ સંભવી (બની) શકશે નહીં ; કારણ કે આ કામમાં સંપૂર્ણ સમર્પણ આવશ્યક છે. બસ આ જ વિચારના કારણે તે લગ્નના બંધનમાં પડીને પોતાની બૌધ્ધિક શક્તિ અને સમયનું વિભાજન ઈચ્છતો નહોતો ; જ્યારે તેના માતા-પિતા જેમ બને તેમ જલદીથી તેના લગ્ન કરાવીને તેને ગૃહસ્થ જીવનમાં પ્રવિષ્ટ કરાવી દેવા ઈચ્છતા હતા અને પોતે પોતાના ઉત્તરદાયિત્વ માંથી નિવૃત્ત થઈ જવા માગતા હતા. તેથી એ સ્વાભાવિક જ હતું કે તેના લગ્નની ચર્ચા થતી રહે, જે ધર્મશને રંઘમાત્ર પસંદ નહોતી, બિલકુલ ગમતી નહોતી. ઇતાં પાણ તે માતા-પિતાના દિલને દુલાવવા નહોતો ઈચ્છતો, તેથી તે હજુ સુધી લગ્ન માટે સ્પષ્ટ ઈન્કાર કરવાનું સાહસ એકદું કરી શક્યો નહોતો.

એક-એકથી ચઢિયાતા એવા અનેક માગા આવ્યા, જે દરેક દાખિકોગથી સર્વોત્તમ હતા ; પરંતુ માતા-પિતા કરે તો પાણ શું કરે ? ધર્મશ દ્વારા સ્પષ્ટ ‘હા’ થયા વગર તેમને આશ્વસ્તન પાણ કરી શકાય તેમ નહોતું અને ઈન્કાર કરવાનું તેમને ઈષ (પસંદ) નહોતું. તેથી તેઓ પાણ ટાળ્યા જ કરતા હતા. પાણ તેઓ સારી રીતે જાગુતા હતા કે આ વાત લાંબા સમય સુધી ચાલવાની નથી.

ધર્મશ પાણ આખરે આ રીતે ક્રાંતિકાં સુધી ટાળ્યા કરે. તેથી હવે તેણે લગ્નનો સર્વથા ઈન્કાર કરવાનો નિશ્ચય કરી જ લીધો અને મનમાં સંકલ્પ કરી લીધો કે - હું સાફ-સાફ કહી દઈશ કે હું લગ્ન કરવા નથી ઈચ્છતો. વળી તે વિચારે છે - શું આટલું કહી દેવા માત્રથી તેઓ માની જશે ? તેઓ પાણ આ બાબતમાં ઓછા સમજદાર નથી. તેઓ મને સમજાવશે, કુહેશ-બેટા ? તીર્થકરોએ પાણ પહેલા વિવાહ - લગ્ન કર્યા, પુત્ર-પુત્રી થયા, પારિવારિક ઉત્તરદાયિત્વ સંભાળ્યું, સમાજ-સેવા કરી, રાજ-પાત

આ ભાવોનું કણ શુ આવશે.

૪૮

સંભાળ્યું; ત્યાર પછી દીક્ષિત થયા, સ્વ-પર કલ્યાણ કર્યું, આ જ રાજમાર્ગ છે. આત્મકલ્યાણ કરવા માટે કોણ રોકે છે? પરંતુ તેનો પાણ સમય હોય છે; હજુ તારી ઉંમર જ શું છે? તીર્થકરોનું જીવન જ તો તારો આદર્શ છે; શું તું એમનાથી પાણ આગળ વધવા માગે છે?... ત્યારે હું શું કરીશ, શું કહીશ તેમને?

એક ક્ષાળ અટકીને ધર્મેશ પુનઃ વિચારે છે - આખરે હું પાણ તેમનો જ દીકરો હું ને! હું તેમને આ સમજાવીશ કે તીર્થકરો જેવું સામર્થ મારામાં ક્યાંથી? તેમનામાં અપાર શક્તિ હોય છે, તેઓ બધું કરી શકે છે, મારાથી તેમ થવું સંભવિત નથી. હું પ્રથમ તીર્થકર ભગવાન ઋષભ દેવના તીર્થકાળનો મહામાનવ નથી, બલ્કે ચોવીસમા તીર્થકર ભગવાન મહાવીરના તીર્થકાળનો એક કુદ્ર મનુષ્ય હું. તેથી શા માટે હું તીર્થકર મહાવીરને જ મારા આદર્શ ન માનું? જે તેઓ એ પાણ લભ ન કર્યા તો હું શા માટે કરું? આ યંત્ર યુગમાં જીવનની પાણ કોઈ ગેરટી નથી; ગમે ત્યારે/ ગમે ત્યાં જીવન-લીલા સમાસ થઈ શકે છે. તેથી આપ મને મારી મરજી પર છોડી દો અને મને મંગલ આશીર્વાદ આપો કે હું મારા ઉદ્દેશમાં સફળ થાડું.

હું આટલું કહીશ એટલે તેઓ ચોક્કસ જ માની જશે-એવો મને પૂરો વિશ્વાસ છે.

આખરે તેણે પોતાના સંકલ્પ અનુસાર માતા-પિતાને એ ખાતરી કરાવી જ દીધી કે આપણે ગમે તે કરીએ; પરંતુ એ ન તો લભ કરશે કે ન તો ધંધો - પાણી કરશે.

આ રીતે જ્યારે ધર્મેશના માતા-પિતાને એ ખાતરી થઈ ગઈ કે ધર્મેશ પોતાના ઈરાદામાં દઢ છે, તેના પર આપણા રોવા-ધોવાની કોઈ અસર નહીં થાય ત્યારે તેઓ સમતાભાવ ધારણ કરીને ચૂધ થઈ ગયા; અને તત્ત્વજ્ઞાનના સહારે ધીર-ધીર તેમણે પોતાના મનને ધર્મેશની ભાવનાઓને અનુકૂળ બનાવી લીધું. ત્યાર પછી જ્યાંસુધી તેઓ જીવા, તન-મન-ધનથી ધર્મેશને સહયોગ જ કરતા રહ્યા. ધર્મેશ પાણ પોતાનું કામ કરતો રહીને પુરાણપુરુષ શ્રવણખુમારની જેમ માતા-પિતાની સેવામાં પૂર્ગ સમર્પિત રહ્યો.

સુધું હોઈને પણ અનુભૂતિ હોય કરાને ; જીવનને
સુધું હોય કરી શકતું હોય । એ જોઈ રહ્યું કોણ જીવનની વિધાન
જીવનની વિધાન કુલભૂમિની હોઈ રહ્યું હોય ? ઉંમું એ કોઈ નિયમ છું ; એ
નું જીવનની વિધાન કુલભૂમિની હોઈ રહ્યું હોય । એ નિયમ નિયમ

એક દિવસ અમિતને સૂધું-બુધું ખોઈને શયનખંડની બહાર
અંગાળુંમાં જમીન પર કાંઈ પાણ પાથર્યા વગર અર્ધ-મૂર્ચિર્ઘત અવસ્થામાં
પડ્યો-પડ્યો બબડતો જોઈને તેની પણી સુનંદાએ પોતાના કપાળે હાથ
દઈ દીધો અને ફરિયાદીના સ્વરમાં ભગવાનને સંબોધિત કરી રહેવા
લાગી-

“ હે વિધાતા ! આ શું કર્યું તે ? શું તેં મારા ભાગ્યમાં પાણ એ બધું
લખી મોકલ્યું છે, ને મારી મા આખી જિંદગીથી ભોગવી રહી છે અને
પોતાના દિવસ રોઈ-રોઈને વિતાવી રહી છે. મેં એવાં શા પાપ કર્યા છે,
જેનો આટલો મોટો દંડ તે મને દઈ દીધો છે ? શું હવે આ દિવસો પાણ
જેવા પડ્યો ? આજે અહીં પડ્યા છે, કાલે સરકના કિનારે પડ્યા હશે. શું
હવે ધરની માનમયાદા પાણ બહાર બજારની ગલી ગલીમાં... ? હે
ભગવાન ! પિયરમાં પિતાના આ જ દુર્વસનોના કારણે મારી મા અને
અમે બધા ભાઈ બહેન પરેશાન રહ્યાં અને અહીં પતિહેવ પાણ એવા જ
મળી ગયા. હવે શું થશે ?

ભ્યંકર ભવિષ્યની કલ્પના માત્રથી તે ધૂળ ગઈ, તેથી તેને ચક્કર
જેવું આવી ગયું અને તે પડતા-પડતા બચી.

નારી સ્વભાવના અનુસાર સુનન્દાની ફળદુર્ઘય ચિત્તભૂમિમાં
બાળપાણથી જ પોતાના સુખમય જીવન જીવવાની અસીમિત
આશા-લતાઓ અંકુરિત થઈ રહી હતી ; પરંતુ તેના દુર્વસની પિતા અને
શરાબી પતિના સંયોગથી એ આશાલતાઓ પદ્ધતિત, પુણ્યિત અને
ફ્લીભૂત થયા પહેલા જ મુરજાઈ ગઈ.

જોકે પિતાની દુર્દશા અને માનું દુઃખ જોઈ-જોઈને પાણ તે ઓછી
દુઃખી નહોતી ; પરંતુ તેણે તે સમયે તો કોઈ રીતે પોતાના મનને સમજાવી
લીધું હતું. તે વિચારતી -

“ બાળપણનો મોટો ભાગ તો વીતી જ ચૂક્યો છે. થોડો સમય જે બાકી છે, તે પણ ભાઈના સહારે વિતાવી દઈશ. સૂક્ષ્મ વાંસને સીધો કરવાનો પ્રયાસ કરતાં તેના તૂટવાની જ સંભાવના વધારે રહે છે. તેથી હવે પિતાને કાંઈ કહેવું-સંભળાવ વર્થ છે અને હવે મારે અહીં રહેવું પણ કેટલું છે, વર્ષ-બે વર્ષમાં મારા લગ્ન થઈ જશે, નવું ઘર વસશે, પછી શું ? ખૂબ આનંદથી રહીશું.

તેને શું ખબર હતી કે તેના દુભાગ્યની યાત્રા કેટલી લાંબી છે ? હજુ મ્યાં સુધી આ દુઃખના દિવસો જેવા પડશે ? પતિને આ હાલતમાં જોઈને તેની આંખ આગળ અંધારું છવાઈ ગયું. જાગે તેનું આખું ભવિષ્ય અંધકારમય હોય.

જ્યારે

સુનંદાના લગ્નની વાત ચાલી, સગાઈનો પ્રસ્તાવ આવ્યો, તે સમયે તેનો ભાઈ ખૂબ જ નાનાઓ હતો, માનું ઘરમાં કોઈ ચાલતું નહોતું. શરાબી પિતા મનમોહન પોતાની સ્થળ દાખિથી માત્ર મોટું ઘર અને

છોકરાના બાબ્ય વ્યક્તિત્વને જ જોઈ-પારખી શક્યા. લક્ષ્મી-સંપત્તિ હોવાથી ઠાઈ-માઠ તો શ્રીમંતો જેવા હતા જ, દેખાવમાં છોકરો પાગ હષપૂણ અને સુંદર હતો. દીકરીનો અભિપ્રાય જાળાવો, તેની પસંદગી પૂછવી એ તો એ ખાનદાન માટે અપમાનજનક માનવામાં આવતું. સમાજ અને કુટુંબીજનો એ વિચારતા કે પિતા કંઈ પાગલ થોડા હોય છે અને પોતાના સંતાનને જાગી જોઈને ખાડામાં નાખવા કોણ ઈચ્છે ? વળી, કાલના છોકરા-છોકરીઓને હજુ પસંદ-નાપસંદ કરવાની વિવેકબુદ્ધિ (સમજ) જ શું છે ? પિતા અને પરિવારને જીવનભરનો અનુભવ હોય છે. તેઓ જે પણ કરશે તે સારું જ કરશે.

બસ આ જ માનસના કારણે કોઈએ પાણ આ દિશામાં સુનંદાનો પોતાનો અભિપ્રાય આગવાની કંઈ પાણ પહેલ ન કરી. આવશ્યકતા જ ન સમજુ. બધું જ સુનંદાના પિતા પર નિર્ભર રહ્યું અને તેના લગ્ન અમિતની સાથે કરી દેવામાં આવ્યા.

સુનંદાનું બાળપાણ તો જેવું ગુજરવાનું હતું તેવું જ ગુજર્યું. હવે યૌવનની જીવનયાત્રા પાણ તેવા જ પ્રકારના અનિષ્ટ સંયોગોમાં જ પ્રારંભ થઈ. બાળપાણથી કલ્પનાલોકમાં વિચારનારી સુનંદાની કલ્પનાઓ પર, તેની આશાલતાઓ પર જ્યારે હિમપાત થયો ત્યારે તે અર્વવિક્ષિમ (મુંજાઈ ગયા જેવી) થઈ ગઈ. તેને પોતાની ચારે તરફ અનિષ્ટ... અનિષ્ટ... અનિષ્ટના જ દશ્ય દેખાવા લાગ્યાં, અનિષ્ટ... અનિષ્ટ... અનિષ્ટના જ સ્વર સંભળાવા લાગ્યા.

તેના મોઢેથી એક જ વાત નીકળતી - “ હવે હું શું કરું ? ક્યાં જાઉ ? મારી આ પહાડ જેવી નિંદણી આમની સાથે કેવી રીતે ગુજરશે ? એમને રોજ બરોજ દાડ પીવો છે, પીને ગાંડાની જેમ વિવેકહીન થવું છે, વિવેકહીન થઈને હિંસક અને આકમક થવું છે, કામોતે નિજિત થવું છે અને પછી ન જાગે શું-શું કરવાનું છે ?

એનાથી એમની તબિયત તો બગડવાની જ છે, માનસિક સંતુલન પાણ કેટલું જાળવી શકશે ? કશું કહી ન શકાય. આવી સ્થિતિમાં ન એમની વાતનો વિશ્વાસ કરી શકાય, ન વ્યવહારનો ભરોસો. શું ભરોસો ? ક્યારે / શું કરી બેસે ? શરાબની સમાજમાં ઈજનજત જ શું હોય છે, કદર જ શું હોય છે ? શરાબના નશામાં વ્યક્તિ વિવેકશૂન્ય તો થઈ જ જાય છે, તેમની વાસનાઓ પાણ બલવાન થઈ જાય છે, પછી ન તો સ્વભી-પરખીનો વિવેક રહે છે, ન ઈજનજત- આબરૂની પરવા ! ...

હુ ભગવાન ! આ સારું ન થયું મારી સાથે. આવી સ્થિતિમાં હું તો એક દિવસ પાણ આમની સાથે ગુજરી શકતી નથી. હવે કરું તો પાણ શું કરું ? કોઈ ઉપાય જ નથી સૂઝતો.”

મનના એક ખૂગામાંથી અવાજ આવ્યો - હા, એક રસ્તો છે - ધૂટાછેડા ! મનના બીજા ખૂગામાંથી પ્રશ્ન ઉક્ખ્યો - શું કહ્યું ધૂટાછેડા ? અંતરના વિવેકે સમાધાન કર્યું - ધૂટાછેડા માટે ક્યારેય વિચારવું પાણ નહીં, ધૂટાછેડાવાળાનું જીવન પાણ કોઈ જીવન છે ? તેના કરતાં તો મોત જ

સારું છે. ધૂટાછેડા લીધેલ સ્ત્રીઓને જોઈ કામી કુતરાઓની લાગ જે ટપકે છે! તેઓ તેને લૂંટવા-ચૂંથવા ફરતા જ હોય છે. એની પાણ કલ્પના કરી છે કદી? ધૂટાછેડા લીધેલ યૌવનાના માંસલ દેહને જોઈ ગુંડાઓ ચારે બાજુથી ગીધડોની જેમ આસપાસ ધૂમ્યા કરે છે, તેમની ગીધડાણિથી બચવું કેટલું મુશ્કેલ હોય છે, એ પાણ વિચાર્યું છે કદી? અરે! સ્ત્રી દેહિક તેમજ માનસિક બંને દાણીએ કેટલી કમજેર છે, એની પાણ કલ્પના કર કાંઈક! થોડીક ધીરજ અને વિવેકથી કામ કર.

સુનંદા વિચારે છે - હવે તો મરવું જ એક રસ્તો છે, પરંતુ વાત મારા સુધી જ સીમિત હોત તો જુદી વાત હતી, પરંતુ હવે તો એમનું સંતાન પાણ મારા પેટમાં ઉછરી રહ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં ન તો મરી શકું છું કે ન તો જીવી શકું છું.

હે પ્રભો! જો મરણછું તો આત્મહત્યાની સાથે એક સંશી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યની હત્યાનું મહાપાપ માથે લઈને મરવું પડશે, જે સાક્ષાત્ નરકગતિનું કારાગ છે અને જીવિત રહું છું તો આ પરિસ્થિતિમાં જીવીશ કઈ રીતે?

લોકો કહે છે! ગભરાઈશ નહીં! ‘આશા પર આભ ટકેલું છે’ તેમની આ વાત સાચી હોઈ શકે છે; પરંતુ એજ આશા પર તો આજ સુધી જીવતી હતી, નહીંતર હું તો પિયરમાં જ મરી ગઈ હોત.

વિચાર્યું હતું - લગ્ન થશે, સાસરે ચાલી જઈશ, ત્યાં સ્વર્ગમય વાતાવરાણ મળશે તો આ બધું ભૂલી જઈશ; પાણ એ બધા સપના ધૂળમાં મળી ગયા. જાણે એક નવા નિરાશાના પહાડ જેવું આગળ આવી ગયું, જેનાથી જીવન યાત્રાનો આખો નવો માર્ગ રોકાઈ ગયો. હવે કોની આશા રાખું? જો સંતાન પાણ એમના જેવું જ થશે તો? છેવટે છે તો એમનું જ સંતાનને?

હાય! મારી તો ત્રાગેય અવસ્થા (બાલ્યાવસ્થા, યૌવનાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા) બગડી ગઈ. હું તો બરબાદ થઈ ગઈ! હાય!... હાય!! ... હાય!!! પ્રભો! નારી જીવનની આ કેવી વિટંબાણા છે.

આ રીતે બડાબડતા તે બેહોશ જેવી થઈ ગઈ. સૂઈ ગઈ વરચ્યે વરચ્યે કંઈક સભાન થતી તો ફરીથી પાછી તેજ બબડાટ શરૂ થઈ જતો.

સુનંદાની નાની બહેન સુનયના ખરેખર સુનયના હતી. હરાળીની આંખો જેવી મોટી-મોટી કાળી-કન્જરાળી આંખો, પોપટની ચાંચ જેવું અણિયાણું નાક, જસુદ પુષ્પ જેવા રહેત વાર્ગા હોઠ, મોતી જેવી શેત દંતપંક્તિ, એકવડી-નાજુક કંચનવાર્ણી કાયા, નિતંબ સુધી લટકતી કાળી-ઘટાદાર કેશરાશિ, ચમકતું-તેજસ્વી મુખ-મંડળ, જેને જોઈને શશી પાણ શરમાઈ જાય.

જ્યાં એક બાજુ ભલી-ભોળી સુનયનાનું બાલ્ય વ્યક્તિત્વ આટલું મનમોહક હતું, ત્યાં બીજી બાજુ તે બિચારી માનસિક રૂપે બાળપાણથી જ દુઃખી હતી.

આ કેવો વિચિત્ર સંયોગ છે પુષ્પ-પાપનો ? આ રૂપ-લાવણ્ય ખરેખર કોઈ ગર્વ કરવા જેવી વસ્તુ નથી. આટલું અને આવું પુષ્પ તો પશુ-પક્ષી પાણ કર્માઈ વે છે, ફૂલનીવાડીઓના ફૂલ પાણ કર્માઈ વે છે. તે પાણ દેખાવમાં ખૂબજ સુંદર લાગે છે ; પાણ તે કેટલા સુખી છે ?

બિચારી સુનયનાનો બાલ્યાવસ્થાથી જ એવો પાપનો ઉદ્ય હતો કે તે બાળપાણમાં પાણ વાત-વાતમાં રડી પડતી અને કલાકો સુધી રડ્યા કરતી. રડવાથી તેની અંખો લાલ-લાલ થઈ જતી, ગળું ઝંધાઈ જતું, મુખ મંડળ આભાવિહિન થઈ જતું, આસું વહાવતાં-વહાવતાં તે મૂર્ચિંદ્રિત જેવી થઈ જતી. જગતી ત્યારે વળી પાછું રોવા-ધોવાનું શરૂ. જાગે તે સ્વન્નમાં પાણ રડતી જ હોય, નહિ તો ઉઠતાવેંત એ જ રડવાનું રટાગ કેવું ?

તેનું આ રીતે રડવું માથી જોયું જતું નહોતું. દીકરીના દુઃખથાતે પાણ ખૂબ દુઃખી થઈ જતી ; પાણ આખો દિવસ તે તેને કેવી રીતે મનાવે ? શું કરે ? તેને પાણ ધરેલું કામકાજમાંથી સમય ન મળી શકતો. પિતાને

પહેલા તો પોતાના કામ-ધંધામાંથી જ કુરસદ નથી, વળી દાડુદિયા અને સ્વભાવથી જ લાપરવાહ પણ ખરા. તે શું સમજે સંતાન પ્રત્યેના પોતાના ઉત્તર દાયિત્વને, કર્તવ્યને ?

મા ક્યારેક-ક્યારેક અકળાઈને કહેતી - “ કદાચ આના ભાગ્યમાં તો જીવનભર રોવા-ધોવાનું જ લખાયેલું છે. જુઓને ! કેટલી સુંદર લાગે છે ? કેવી મોટો મોટી આંખો છે, પરંતુ લાગે છે રડી રડીને એ પોતાની આંખો અને સ્વાસ્થ્ય બંને બગાડશે.

સુનયનાનો પતિ પોતાની પત્નીને પરેશાનીમાં જોઈ ક્યારેક... ક્યારેક દિલાસો આપતા કહેતો - “ બાળકો છે, ક્યારેક રડે તો ક્યારેક હસે, રમે. બાળકોનો તો સ્વભાવ જ એવો હોય છે. એમની વધારે સાર-સંભાળ (પરવા) ન કરવી જોઈએ.

જ્યારે વાત હદ બહાર વધી જતી, સુનયનાની મા થી રહેવાતું નહીં, ત્યારે તે તેને મનાવતી. કારાગું પૂછતી.

ત્યારે રડાતાં-રડાતાં તોતડાતી (કાલી-કાલી) ભાષામાં સુનયના કહેતી - “ કોઈએ મારા ઢીંગલાની આંખો ફોડી નાંખી છે, પગ તોડી નાંખ્યા છે, તેના પેટમાં ચાંકુ ધુસાડી દીધું છે, તેને તોડી-મરોડીને ફેંકી દીધો છે. હું રહું નહીં તો શું કરું ... ? બધું વેર-વિભેર કરી નાખ્યું. મારો તો આખો ખેલ ખતમ કરી દીધો કોઈએ ”.

ભલેને બાળકો પોતાના મનોગત ભાવોને ભાષાન આપી શકે, વાણી દ્વારા વ્યક્ત ન કરી શકે, પણ અનુભવ તો તેમને પણ થાય જ છે. શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં કહીએ તો સુનયનાને તે વખતે બાળપણમાં પણ ઈષ્ટ વિયોગ આર્તધ્યાન થતું હતું તે પોતાના પ્રિય ઢીંગલાના તૂટવા-કૂટવાથી તેના વિયોગ અને વલખી-વલખીને રડ્યા કરતી હતી, જેમાં તેણે અજ્ઞાન ભાવથી ઈષ્ટ કલ્પના કરી લીધી હતી, તેનો વિયોગ તેને અસહ્ય હતો. તે કારાગે તેની રોકકળ-રડારોળ બંધ જ થતી નહોતી.

તે સમયે તે નાદાન બાળકીને એ ખબર નહોતી કે મારું આ રોવું-કકળવું અને દુઃખી થવું તે આર્તધ્યાન છે, જે તિર્યંચગતિના બંધનું કારાગું છે. તે નાનકડી બાળકીની જ શું વાત કરવી ? આ તો પોતાને

સમજદાર સમજવાવાળા મને અને તમને આજે પાગ ખબર નથી કે આપણે અજાગૃતામાં કેવા-કેવાં પાપ ભાવ કરી રહ્યા છીએ, કરતા રહીએ છીએ.

ધ્યાન રહે, કોઈને ખબર હોય કે ન હોય, બીજાને પાગ ભલે ખબર પડે કે ન પડે; પરંતુ કર્મબંધનથી કોઈ નથી બચી શકતું. ભલે ને કોઈ બાળક હોય કે વૃદ્ધ, કર્મ અને કર્માશવર્ગિયાઓ કોઈને નથી છોડતી. કર્મનું બંધન તો સૌને પોત-પોતાના ભાવો અનુસાર થાય જ છે. કર્માનો અને રાગાદ ભાવોનો એવો જ સહજ સંબંધ છે.

સુનયનાને રોતી-કકળતી જોઈને તેની મા ઘણી વખત કહેતી,

“બસ, આટલી નાની વાત પર રોઈ-રોઈને ઘર ભરી દીધું છે મૂર્ઝીએ! એવી રીતે રેઠે છે કે જાણે તેની મા જ મરી ગઈ હોય. અરે ઢીગલો તૂટી ગયો, કુંગો કૂટી ગયો તો શું થઈ ગયું? રમકડાં જ છે ને! એમાં રોવા-ધોવાની શુંવાત હતી? બીજે ઢીગલો લાવી દઈશું. તેનાથી રમજે.”

માની વાત
સાંભળીને સુનયના આંસુ
લૂંછતાં-લૂંછતા બૂમ પાડી
ઉઠતી- “નહી બીજે નહીં,
મારે તો એજ જોઈએ એજ,
એના જેવો પાગ બીજે ન
જોઈએ. મેં તો તેની સાથે જ
લગ્ન કર્યા હતા, તમારી
નજરમાં ભલે તે સામાન્ય
ઢીગલો હતો, પાગ મારા માટે
તો તેજ બધું હતો. એકવાર
તેં જ તો પડોસાણે કહું હતું
કે અમારે ત્યાં છોકરીઓના

વારંવાર લગ્ન નથી થતાં, જો કોઈનો પતિ મરી જય તો પછી તેને એકલાં જ જીવન વીતાવવું પડે છે.” કહેતા-કહેતાં સુનયના રડી પડતી.

સુનયનાની ભલી-ભોળી વાતો સાંભળીને અને તેને રડતી જોઈને ન જાણે કેમ માની આંખો ભરાઈ આવતી, પછી બનાવટી હસતા તે સુનયનાને કહેતી - “ બેટી આ તો ઢીગલા-ઢીગલીની રમત છે. આ ખરેખર લગ્ન ઓછા છે? આવી રમત તો તારી જેમ અમે પાણ રમતાં હતા” માની વાત સાંભળીને સુનયના બહારથી તો ચૂપ થઈ જતી; છતાં પાણ મનોમન તો તે રડતી જ રહેતી; કારણ કે તેને ત્યારે પાણ પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયું હોય તેમ લાગતું હતું. તે સમયે તે ઉમરમાં ભલે નાની હતી. પરંતુ આત્મા તો અનાદિનો (અજન્મા) છે ને? તેથી પૂર્વ ભવોના સંસ્કાર પાણ જન્મોજન્મ સાથે આવે છે તથા કોઈ રૂપમાં ભવિષ્યની સાથે પાણ વર્તમાન જોડાયેલો જ રહે છે. તેજ પૂર્વ સંસ્કાર વશ સુનયના બાળપાણમાં પાણ ઈશ્વરિયોગ જનિત માનસિક પીડાને મનોમન સહન કરતી રહી; કેમ કે તેની ભલી-ભોળી વાતોની પરિવારના લોકો દરકાર જ કરતા નહોતા. ઊલટું તેની જ હાંસી ઉડાવતાં હતા.

તેઓ શું જાણે માનવીય મનોવિજ્ઞાન અને બાળમનોવિજ્ઞાનને? બીજાઓની હાંસી ઉડાવવી જેટલું આસાન છે. તેટલું જ તેમનું સાચું સમાધાન શોધીને તેમને સંતુષ્ટ કરવા વધુ મુશ્કેલ છે.

જે સુનયનાની તે રમત ખરેખર રમત હતી, તો આપણે બધા પાણ દુનિયામાં તેવીજ રમત રમી રહ્યા છીએ ; તો પછી આપણે પાણ અનુકૂળ - પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને રમત જ સમજવી જોઈએ. આપણે પાણ બાળકોની જેમ જ કેમ રડીએ છીએ ? વલખાં મારીએ છીએ ; બૂમ-બરાડા પાડીએ છીએ ? અથવા આનંદ વિભોર થઈએ છીએ, ખુશી મનાવીએ છીએ, હર્ષ-વિષાદ કરીએ છીએ ? અને આવું કરીને શા માટે પુર્ય-પાપ બાંધતા રહીએ છીએ ?

તત્વજ્ઞાનથી અજાણું ભલી-ભોળી મમતાની મૂર્તિ માને શું ખબર કે તેની દીકરી સુનયના બાળપાણમાં દસ-વીસ રૂપિયાના રમકડાં માટે નહીં ; બલ્કે પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જવાના કારણે રહ્યા કરતી હતી.

હજુ પાગ જ્યારે-જ્યારે તે ઢીગલાની સાથે જેડાયેલી સ્મૃતિઓ તેના માનસ પટલ પર છવાઈ જાય છે, ત્યારે-ત્યારે તેના અન્તર્મનમાં અધિક રાગ ઉમેટે છે. અને તે ધૂસકે-ધૂસકે રડી પડે છે કેમ કે તેનાથી ઈણવિયોગ જનિત અસથ્ય માનસિક પીડા સહી જતી નથી.

આ એક માનવીય ક્રમજેરી છે, માનસિક રોગ છે ; જેનો તત્ત્વજ્ઞાનની ઓપધી સિવાય અન્ય કોઈ દીલાજ નથી તત્ત્વજ્ઞાન શૂન્ય બિમારી છોકરી બાળપાગમાં શું ખબર હતીકે - લોકની વસ્તુ - વ્યવસ્થામાં શું છે અને જીવોને કેવી પરિણતિના શું-શું પરિણામ ભોગવવા પડે છે ? આ સંસારી અજ્ઞાની મોહી પ્રાણીઓને સંયોગોમાં આવેલી લૌકિક વસ્તુના તૂટવા ફૂટવા કે ખોવાઈ જવાથી તે વસ્તુના અભાવમાં રોવા-ધોવાથી શું-શું નુકસાન થાય છે, કેવાં-કેવાં પાપ બંધ થાય છે !

ભલેકોઈ બાળક હોય કે વૃદ્ધ, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની, લીં હોય કે પુરુષ, કર્મ અને કાર્માણ વર્ગણાઓ તો સૌને યોગ અને કૃષાયો મુજબ એક સરખી જ આખ્રિવિત થાય છે અને બંધાય છે. કોઈની ઉમરની કાંઈ શરમ-મર્યાદા નથી રાખતાં કે ન સમજદાર-આગસમજદારમાં બેદ રાખે છે. કર્મ વર્ગણાઓ તો બધાં ને મિથ્યાત્વ અને કૃષાયો ભાવો અનુસાર બંધાય જ છે. કૃષાયોની હીનાધિકતા પ્રમાણે સમય પર બધાને પોતાનું ફળ પાગ આપે જ છે. એટલા માટે તો કહે છે કે બાળપાગણી જ એ જાગકારી હોવી જરૂરી છે કેવા-કેવા ભાવોથી કેવા પ્રકારનો કર્મબંધ થાય છે અને તેનું શું ફળ મળે છે ?

જેવી રીતે ધનાર્જનના કામમાં નફા-નુકસાનની જાગકારી મેળવવા માટે લોણ-દેણ, આવક-જવક, આય-વ્યયનો હિસાબ-કિતાબ, લેખાં-જોખાં જરૂરી હોય છે ; તેવી રીતે ધર્મ અધર્મના સાચે-સાચા લેખાં-જોખાં પાગ જરૂરી છે. નહિતો જેવી રીતે ધંધામાં લાપરવાહીથી દેવાળું નીકળે છે, તેમ ધર્મના ક્ષેત્રમાં ધર્મ-અધર્મની ઓળખાગ ન હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજુને કરતા રહેવાથી છેવટે તો નિગોદમાં જવું પડે છે.

ધર્મેશ આ વાતથી સારી રીતે પરિચિત છે. તેથી તેનો વિચાર એ

છે કે અમિતની પત્ની સુનંદા અને તેની નાની બહેન સુનયના, જે દિવસ-રાત આર્તધ્યાનમાં દૂબેલી રહે છે, તેમને સત્યનું શાન કરાવવું અત્યંત જરૂરી છે. અત્યારે તેમને શું ખબર કે - પહેલા પ્રારેક આવી જ ખોટી પરિણાતિ રહી હશે, જેનું ફળ હાલ ભોગવી રહ્યા છે અને હજુ પાણ જે આવી જ સ્થિતિમાં આ દુર્લભ મનુષ્ય ભવ વીતી ગયો તો પછી અનંત કાળ સુધી આ ભવસાગરમાં ગોથાં ખાવા પડશે. તેથી તેમને એકવાર તો સન્માર્ગ બતાવવો જ પડશે. તેમ ઇતાં પાણ જે તેમની સમજ પાણ અમિત જેવી જ રહેશે તો તેમનું તેઓ જાણો. હું મારું કામ તો કરીશ જ. આ સંકલ્પ સાથે ધર્મશ તેમને સન્માર્ગ દર્શન કરાવવાની યોજના બનાવવામાં લાગી ગયો.

જ્યાં એક તરફ સુનયનાનું દેવાંગના સમાન પ્રકૃતિ પ્રદત્ત રૂપ વાવાણ્ય, ત્યાં બીજી તરફ એવી દયાજનક દુઃખદ પ્રતિકૂળ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ; જેને જોઈને દાનવોના દુષ્ટ હૃદય પાણ દ્રવિત થઈ જાય.

કેવો વિચિત્ર ખેલ છે. આ કર્માનો અને તદ્જનિત ઔદ્યિક ભાવોનો? પરંતુ આ કોઈ નવી વાત નથી. પુરાણ પુરુષ શ્રીપાલ અના શાકી છે. જ્યાં એક બાજુ તે કોટિબટ, તદ્ભવ મોક્ષગામી હતા; ત્યાં બીજી બાજુ તેમનું કુષ્ઠરોગથી પીડિત થવું અને રાજ-પાટથી દેશનિકાલ થઈ નિર્જન જંગલોમાં ભટકવું અને જ્યાં-ત્યાંની ઠોકરો ખાવી કર્માની વિચિત્રતાને સિદ્ધ કરતું રહ્યું છે.

સર્વગુણ સંપત્તિ હોવા છતાં પાણ સુનયનાનો બાળપાણનો કાળ રૂતાં-રૂતાં જ વીન્યો હતો, યૌવન પાણ આશા-નિરાશા રૂપે દેહના ઝૂલામાં ઝૂલતા રહેવાથી વ્યાકુળતામાં જ વીન્યું. આ પાણ કર્માની જ વિચિત્રતા છે.

ગેઢીઓથી ધનાઢ્ય હોવા છતાં પાણ દુર્વસનોમાં ફસાઈ જવાના કારાગે અભાવોના ઊંડા ગર્તમાં પડેલ પિતા, બધી બાજુથી પીડાદાયક અનિષ્ટ સંયોગોથી ઘેરાયેલી મોટી બહેન સુનન્દા; ગાયના જેવી અત્યંત ભલી-ભોળી, ગરીબડી, મમતાની મૂર્તિ મા, જેનું કોઈ ભવિષ્ય નથી એવો નાનો ભાઈ-આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં સુનયનાનું ન કોઈ સંરક્ષક હતું કે ન કોઈ સહારો.

‘ અબલા જીવન હાય તેરી યહી કહાની ’ એ ઉક્તિને યાદ કરી-કરીને આંસુ વહાવતી સુનયના હંમેશા સંશક્ષ ભયભીત હરાળીની જેમ પોતાનો આશ્રય શોધતી અહીં-તહીં ભટકતાં પોતાના ખરાબ દિવસો વીતાવી રહી હતી.

જ્યારે પાપનો ઉદ્ય આવે છે ત્યારે પરિસ્થિતિ બદ્લાતાં વાર નથી લાગતી. જે આપણા ગૌરવના કારાગ હોય છે, સુખના નિમિત્ત હોય છે, તે જ ગણાનો ફંદો બની જાય છે.

સુનયનાનું શારીરિક સૌનદર્ય, જેના પર તેના માતા-પિતા અને કુટુંબ-પરિવારને ગર્વ હતો, આજે તે જ સૌનદર્ય તેના માટે ધર્મસંકટ બની ગયું છે.

હુર્વસનોના કારાગ પિતાની સામાન્યિક પ્રતિષ્ઠા ધૂળધાણી અને પ્રભાવ હીન થઈ જવાથી અસામાન્યિક તત્વોની પડતી કાળી છાયા અને ગીધદિના શિકાર બની જવાની આશંકાથી સુનયના સશંક અને ભયભીત પણ રહેવા લાગી હતી. પોતાના શીલની સુરક્ષા માટે સતત સાવધાન સુનયના પોતાના સૌભાગ્યની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

તે વિચારતી-છોકરાઓને તો જે કુળમાં જન્મ લીધો હોય, ત્યાંનું તેમને પૂરું જીવન વીતાવવું પડે છે; પરંતુ છોકરીઓ આ બાબતમાં સૌભાગ્યશાળી હોય છે. તેમને જીવનમાં બે વાર ભાગ્યોદ્યનો અવસર પ્રાપ્ત થાયછે. એક વાર તો ત્યારે, જ્યારે તે કોઈ મોટા ઘરમાં જન્મ ધરીને મોટા બાપની બેટી બને છે. કદાચિત્ હુર્વાણ્ય વશ કોઈ સાધારાગ ઘરમાં જન્મ લેવો પડે તો તેને ફરીથી બીજા ભાગ્યોદ્યનો અવસર ત્યારે મળે છે, જ્યારે તેના લગ્ન થાય છે, તે કોઈ મોટા ઘરની વહુ બને છે.

મારો પહેલો અવસર તો આમ જ ચાલ્યો ગયો. મોટા ઘરમાં જન્મ ધરવા છતાં પાગ મને તેનો લાભ ન મળી શક્યો. મારો જન્મ થતાની સાથે જ મારા પિતાશ્રી કુસંગતીમાં પડી ગયા. ધીમે ધીમે એક-એક હુર્વસનમાં ફસાતા ગયા અને પોતાના જ લક્ષણોથી વીસ વર્ણની અંદર કરોડપતિમાંથી રોડપતિ બની ગયા. સ્વર્ગ લેવા સદનના નિવાસી સરક પર આવી ગયા.

હવે બીજો અવસર શેષ છે. પરંતુ એ આશા પાગ દુરાશા માત્ર લાગે છે. એમા પાગ અધિકાંશ તો નિરાશા જ હાથમાં આવનાર છે; કેમકે દહેજરૂપી દાનવ આ સંભાવના ઉપર પાગ સંભવત: પાણી ફેરવી દેશે.

સુનયનાનું આમ વિચારવું ખોટું પાગ નથી; કેમકે ભલે ને તે સર્વ ગુગ સંપત્ત છે, પરંતુ તેના ગુણોથી ન તો શ્રીમન્તોનું પેટ ભરાય છે કે ન તો પેટી ભરાય છે. બીજું, પૈસાદારોની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન પાગ આડે આવી જાય છે.

સેકંડો કહેણ આવ્યા, પરંતુ આ બધા કારણોથી હજુ સુધી ક્યાંય પાણ પાર ન પડ્યું, વાત ન બની. બધાનું એજ કહેવું હતું - છોકરી સુંદર છે, સર્વગુણ સંપત્તિ પાણ છે, એ વાત તો સર્વોત્તમ છે ; પરંતુ...

વારંવાર યોગ્ય-અયોગ્ય બધા પ્રકારની વ્યક્તિઓના સામે પોતાનું પ્રદર્શન કરતાં-કરતાં અને નકામા, બનાવટી, ઉટપટાંગ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં-આપતાં તથા અપમાનના ધૂંટ પીતાં-પીતાં બિચારી સુનયના એટલી પરેશાન થઈ ગઈ કે હવે તેને આવા દુઃખ જીવન કરતા મરવું સુખદ લાગવા માંઝું હતું. પરંતુ ન જાણો, શું વિચાર કરી કરીને તે પોતાની જીવતી લાશને નિભાવી રહી હતી.

તોણે એક વખત પ્રવચનમાં સાંભળ્યું હતું કે - આત્મધાતી મહાપાપી. આત્મધાતી કરનાર મહાપાપી હોય છે. આત્મધાત કરનારની સુગતિ નથી થતી. કુગતિ જ થાય છે ; તેથી તોણે નિશ્ચય કરી લીધો કે જે પાપકર્મ મેં કુમાણ છે, બાંધા છે, તેને ભોગવવા તો પડશે જ ; પછી આ જન્મમાં જ કેમ ન ભોગવી લેવા ? વગર મોતે મરવાથી આ કર્મ મારો પીછો તો છોડવાના છે નહીં. તેથી ભલુ-ભૂરું જે કંઈ થઈ રહ્યું છે, તેને માત્ર જાગૃતા-દેખતા રહો. તેમાં તન્મય ન થાઓ. આવું જ બધું તો સાંભળ્યું હતું તે દિવસે પ્રવચનમાં.

કહે છે - 'ધૂરે કે ભી દિન ફિરતે હે' તથા 'આશા થી આભ ટકેલું છે'. 'ખુરપી કો ભી ટેઢા બેંટ તો મિલતા હી હે' આ જ આશાવાદી દશ્ટિકોગુથી અને આત્મહત્યાના પાપના ભયે સુનયનાને આત્મધાત કરવામાંથી બચાવી લીધી.

નેવી રીતે પાંચે આંગળીઓ એક સરખી નથી હોતી, તે રીતે બધી વ્યક્તિઓ પાણ એક નેવી નથી હોતી. એક ધૂવક એવો પાણ હતો, જે ભાગેલો-ગાળેલો, પ્રતિભાશાળી, દેખાવમાં પાણ આકર્ષક વ્યક્તિત્વનો સ્વામી અને અમાનવીય દોષોથી કોસો દૂર હતો. ધનની ઈચ્છા અને જરૂરત કોને નથી હોતી ? પરંતુ કોઈની મજબૂરીનો અનુચિત લાભ ઉઠાવવો તેની વૃત્તિમાં ન હતું. પ્રથમ પરિચયમાં જ તે સુનયનાના બાબ્ય વ્યક્તિત્વથી આકર્ષિત થઈ ગયો. ધીર-ધીરે પરિચય પ્રીતિમાં બદલાઈ ગયો. તે સુનયનાની સરલતા, સજજનતા તથા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં પાણ

સહનશીલતા તथા ચિત્તની પ્રસ્ત્રતા જેવા ગુણોથી અધિક પ્રભાવિત હતો. આજ બધા કારણોથી તે તેના મનમાં વસી ગઈ હતી.

જે તે ઈચ્છાઓ તો કોઈ પાણ મોટા ઘેરથી તેને પાણ બે-ચાર લાખ મળવા કોઈ મોટી વાત નહોતી ; પરંતુ એ તેના લોહીમાં જ નહોતું. સુનયના પાણ તેને દેખતાં જ, અજાગુતામાં જ તેના તરફ સહજ આકર્ષિત થતી ગઈ, જાણે તેની સાથે તેનો જનમોજનમનો સંબંધ હોય.

નવયુવુંના પિતાએ પાણ અંતર્જાતીય સંબંધ હોવા છતાં પાણ દીકરા સુદર્શનની ભાવનાઓને જાણીને કુટુંબ પરિવારની અસંમતિ અને આંતર્જાતીય સંબંધના વિરોધની પરવા કર્યા વિના સુનયનાને પોતાના ઘરની વહુ બનાવી લીધી.

સુદર્શનનું ભાવ્ય વ્યક્તિત્વ તો સુદર્શન હતું જ, તે સદાચારી અને ધન સંપત્તિ પાણ હતો. સુદર્શન જેવા પતિને પામીને સુનયના મનોમન પ્રસત્ર થતી હતી ; પરંતુ અચાનક તેના માનસ પટલ પર બાળપાણની તે સ્મૃતિ રેખા ઊપસી આવી, જ્યારે રમત-રમતમાં તેનો ઢીંગલો ક્ષતિગ્રસ્ત કરી દેવામાં આવ્યો હતો. તે કારણે તેનું મન થોડુંક બિન્ન થઈ ગયું. પરંતુ તરત જ તેણે પોતાના મનને સમજાવું, તે તો ઢીંગલા-ઢીંગલીની રમત હતી, રમતમાં તો એવું થાય જ છે, એમાં બિન્ન થવા જેવી શું વાત છે. એમ વિચારીને તેણે પોતાને સંભાળી લીધી. જો કે તે સમયે તે ખૂબ રડી હતી ; કારણ કે ત્યારે તો છોકરરમત હતી. તે સમયે તે રમતને જ સાચા લગ્ન સમજતી હતી. તે કારણે તે સમયે તેનું રડવું સ્વાભાવિક જ હતું. વરરાજ દુર્ઘટનાગ્રસ્ત થઈ જય અને કન્યાની આંખમાં આસું પાણ ન આવે - એવું કેવું રીતે બની શકે ?

સુદર્શન તો સ્વભાવથી જ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો હતો, સનુયના પાણ સરળ સ્વભાવી હતી, ભારતીય નારીના બધા ગુણ તેનામાં હતા. પતિનો પડછાયો બનીને રહેવામાં જ તે પોતાનો ધર્મ સમજતી હતી.

સુદર્શને સલાહના રૂપમાં સુનયનાને કહ્યું - “ગૃહસ્થ જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં સર્વપ્રથમ કોઈ એવા પાવન તીર્થની વંદનાર્થ જવાનો કાર્યક્રમ કેમ ન બનાવવામાં આવે, જેમાં ‘એક પંથ દો કાજ’ થઈ જય ? તીર્થવંદના પાણ થઈ જય અને સાથે જ હરવા-ફરવાનું પાણ”.

સુનયનાએ સુદર્શનની વાતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું - હું પણ આપની આ વાત સાથે પૂર્ગ સહમત છું. આપનો વિચાર અતિ ઉત્તમ છે. 'હનીમૂન' ના નામે માત્ર આમોદ-પ્રમોદ અને સહેલ-સપાટાથી શું લાભ ?

સુદર્શને કહ્યું - "મારા મનમાં એટલો જ સંકોચ હતો કે તારી સખીસહેલીઓ ક્યાંક એમ કહીને તારી મજાક ન ઉડાવે કે આ યુગમાં આ સત્યાંગી અવતાર ક્યાંથી ટપકી પડ્યો ને હનીમૂનની જગ્યાએ તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડ્યો છે. તીર્થયાત્રાઓ કાંઈ હમણાં કરવાનું કામ છે ? એ તો ઘડપાણની વાતો છે."

સુનયનાએ સુદર્શનના સંકોચને દૂર કરતા કહ્યું - " એવી કોઈ વાત નથી, વળી, કહેવાવાળાને શું ? જેના મનમાં જે આવે ભલે ને કહેતા રહે. આપણે કોઈના કહેવાની દરકાર શા માટે કરીએ ? આપણે કોઈ ખરાબ કામ કરવા માટે તો નથી જઈ રહ્યા ને જેથી એવો સંકોચ કરવો પડે. ધર્મ કરવાની કોઈ નિશ્ચિત ઉંમર નથી હોતી. ધર્મ તો જીવનનું અભિજ્ઞ અંગ હોવું જેઈએ. શું ખબર ક્યારે / શું થઈ જય ? આખરે ધર્મ જ તો આપણો સાચો સાથી છે "

સુનયનાની આવી સમજદારીની વાત સાંભળીને સુદર્શન મનોમન ખૂબજ ખુશ થયો. તેને એવું લાગ્યું કે સુનયના વાસ્તવમાં સાચી ભારતીય ધર્મપત્ની છે, તેથી જ તો ધર્મ કાર્યોમાં સાથ આપી રહી છે.

સુનયનાએ કહ્યું - " આપ ચિન્તા ન કરો, કોઈ કાંઈ નહીં કહે. કહેશે તો પણ કહી દઈશું - અમારું તો એ જ હનીમૂન છે, દામ્પત્ય જીવનનો શુભારંભ પણ શુભકાર્યથી જ થવો જેઈએ ."

એના માટે તો ઓએ દક્ષિણ ભારતની તીર્થયાત્રા પર જવાનો નિર્ગય કરી લીધો. એક અઠવાડીયાની તીર્થયાત્રા સાનંદ સંપત્ત થઈ. ત્યાંથી પાછા ફરતા સમયે ધર્મસ્થલથી ઊંચી-નીચી પહાડીઓનો આનંદ લેતા, ચારે તરફ હરિયાળીના દશ્યો જેતા અને ભગવાન બાહુબલીના ગીત ગાણગાણતા કારમાં બેસીને મસ્તીથી આવી રહ્યા હતા કે અચાનક કારની બ્રેક ફેલ થઈ ગઈ. ડ્રાઇવરે કાર સંભાળવાની ઘણી કોશિશ કરી, પરંતુ કાર કાબૂ બહાર થઈ ગઈ, આઉટ ઓફ કન્ટ્રોલ થઈ ગઈ. તેમને સમજાઈ ગયું કે હવે તો ભગવાનનું નામ લીધા સિવાય બીજે કોઈ ઉપાય જ નથી....

સુદર્શનને અચાનક સુનયનાના તે વાક્યનું સમરાગ થઈ આવ્યું, જે હમણાં આઠ દિવસ પહેલાં જ તેણે કહ્યું હતું કે - ધર્મ કરવાની ઉમ્ર કુંઈ નિશ્ચિત નથી હોતી ધર્મ તો આપણા જીવનનું અભિન્ન અંગ હોવું જોઈએ. શું ખબર ક્યારે / શું થઈ જાય ? બસ તુરંત જ સાવધાન થઈને ધ્યાનમુદ્રામાં બંને મનોમન ગ્રંથોકાર મંત્રનું સમરાગ કરવા લાગ્યા.

જોત-જોતામાં કાર વૃક્ષો સાથે ટકરાતી-અફળાતી એક ઊર્ડી ખીણમાં પડવાની જ હતી કે તેનું એક બારાગું ખૂલ્લી ગયું અને સુનયના વૃક્ષની ડાળીમાં અટકી જવાથી આબાદ બચ્ચો ગઈ અને ગાડી ખીણમાં પડવાથી સુદર્શનનું તે સમયે જ પ્રાગ-પંખેરું ઉડી ગયું.

હોનહારની
વાત છેકે એક જ સીટ
પર એક સાથે બેઠેલ
યુગલ દંપતી સુનયના
અને સુદર્શનમાંથી
સુનયના સાધારાગ જ
ઈજ પામીને બચી
ગઈ અને સુદર્શનનું
પડતાંની સાથે જ
મરાગ થઈ ગયું. આ
પાગ કર્માની કેવી
વિચિત્રતા છે! જેનું
આય શેષ છે, તેને કોઈ
મારી શકતું નથી. તથા જેના આયુના નિષેક સમામ થઈ ગયા છે, તેને
કોઈ બચાવી શકતું નથી.

સુનયનાના દુભર્જિયનો હજુ અંત આવ્યો નહોતો. તેથી તો આટલો સુંદર સંબંધ મળવા છતાં પાગ તેના ભાગ્યમાં પતિનું સુખ નહોતું. લગ્ન થયાને થોડાક દિવસ જ થયા હતા કે તેના પ્રાણોથી પાગ ઘારા પતિનું આ દુઃખદ દુર્ઘટનામાં દેહાવસાન થઈ ગયું અને સુનયના જીવનભર માટે ઈષ્ટવિયોગ જ નિત આર્તધ્યાનના કુચકમાં ફસાઈ ગઈ.

નારી જીવનમાં સૌથી મોટું દુઃખ તેના વૈધવ્યનું હોય છે. તેનાથી વધારે દુઃખ સ્થિતિ નારીના જીવનમાં બીજી કોઈ નથી હોતી. દુર્ભાગ્ય વશ જે એ દુઃખ પરિસ્થિતિ લશ પછી તુરંત જ આવી જાય, તો તો તેના પર વિપત્તિઓના પહાડ જ તૂટી પડે છે. પતિના અભાવમાં આખું જીવન અંધકારમય તો બની જ જાય છે, સાથે જ બીજી પાળ અનેક વિપત્તિઓની ઘનઘોર ઘટાઓ ઘેરી વળે છે. પતિના પરિવાર અને પડોશીઓનો દુર્ઘટાર તથા પિયરની ઉપેક્ષા તેને જીવતી જ નરકમાં ધકેલી દે છે. તેનું જીવનું પાળ મુશ્કેલ કરી દે છે.

મહિલાઓમાં એટલી અક્ષકલ જ ક્યાં હોય છે, એટલી દીર્ઘ દિન પાળ ક્યાં હોય છે ? એવું કહીને સંપૂર્ણ નારી જતિને અપમાનિત તો ન કરવી જોઈએ. પરંતુ અધિકાંશ મહિલાઓની એવી મનોવૈજ્ઞાનિક સ્થિતિ છે કે તેમને બીજી મહિલાઓનું દુઃખ, દુઃખ જેવું જ નથી લાગતું. બીજાઓ પર શું વીતી રહી છે, તેનો અહેસાસ જ નથી હોતો. આ મનોવૃત્તિમાં જરૂરી પરિવર્તન લાવવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. અન્યથા નારી જતિ આ રીતે અપમાનિત અને પીડિત થતી રહેશે. જેવી કે દુર્ઘટનામાં સુદર્શનના દિવંગત થઈ જવાથી સુનયનાની દુર્ગતિ થઈ.

સુનયનાને સાસરી પક્ષ તરફથી સહાનુભૂતિ અને સહારો મળવાની બદલે બધી બાજુથી હદ્ય વિદારક વાક્યાવલી જ સાંભળવા મળવા લાગી. મહેણાં-ટોળાંના વચન-બાળ તેના હદ્યને વેધતા જ રહેતા.

સાસુજી કહેતા - “ ડાકાળ છે, ડાકાળ ! દુષ્ટા ઉંબરા પર પગ મૂક્તાં જ ખાઈ ગઈ મારા લાલને. ”

હા માં હા મેળવતાં પત્ની-ભક્ત શસુર-સાહેબ કહેતા -

“કુલક્ષાણી છે, કુલક્ષાણી, જ્યોતિષીજીએ પાગ શું જોઈને સંયોગ બેસાડી દીધો ? જુઓને ! ધરમાં પગ પડતાં જ દીકરો તો જીવનથી હાથ ધોઈ જ બેઠો, શેર માર્કેટની પાગ શું હાલત થઈ ગઈ ? લાખોનું નુકસાન થઈ ગયું શેરોના ધંધામાં.”

અંધવિશ્વાસી જોઈજ પાછળથી ઉમેરતાં - “આ તો જે થયું તે થયું, આના પદાર્પણથી મારી તો દશા જ ભૂંડી થઈ ગઈ. હત્યાના અપરાધમાં ચાલી રહેલા ફોજદારી મુક્દમામાં હું સુપ્રીમ કોર્ટમાં પાગ હારી ગયો છું. હવે આજીવન કારાવાસ તો નિશ્ચિત જ સમજો. ફાંસીની સજ પાગ થઈ શકે છે.”

નાણંદ કહેતી - “જ્યારથી આ કાળમુખીનું મોં જોયું છે, ત્યારથી મારો ધરવાળો રાત-દિવસ જોયા વગર પીવા લાગ્યો છે અને પહેલા તો મારી સાથે થોડો-ધાર્ઘો પાગ પ્રેમાલાપ કરતો હતો ; પરંતુ હવે તો મારા તરફ નજર પાગ નથી કરતો. જ્યારે જુઓ ત્યારે બસ આના જ ગુણ ગાયા કરે છે. કાઢી મૂકોડાકાગને આ ધરમાંથી. ન જાગે બીજો કોને-કોને વશીભૂત કરી લેશો આ ?

પંદર દિવસમાં સુદર્શનભાઈ પર તો આગે એવો જાહુ કરી દીધો હતો, એમનું એવું મન મોહી લીધું હતું કે વાત ન પૂછો. ફળિયા વાળા પાગ આના વખાગ કરતા થાકતા નથી. આડોશી-પાડોશી પાગ સ્વર્ગીય સુદર્શનભાઈને યાદ કરવાના બદલે, એમના વિયોગ પર દુઃખ પ્રગટ કરવાના બદલે આના પ્રત્યેજ સહાનુભૂતિ બતાવી-બતાવીને આના જ દુઃખને રોયા કરે છે.

એવી કઈ જાહુઈ વિદ્યા છે આની પાસે ? મ્યો મોહિની મંત્ર જાગે છે આ, જેથી બધા લોકો આની વાતોથી, વ્યવહારથી પ્રભાવિત થઈ જય છે.”

આ રીતે સુનયનાના સાસરી પક્ષના દુર્વિહારે તેના વૈધવ્યના ઊંડા જર્ખમ પર મીહું ભભરાવવાનું જ કામ કર્યું. કેવળ સતાવી જ નહીં ! અમંગળના ભયથી ધરમાં પાગ કાઢી મૂકી. બધી જ રીતે અસહાય ! સુનયના કમોતે મરવાના બદલે માતાની શરાગમાં ચાલી ગઈ.

પુરાતન પંથી નારીઓ પોતાના અંધવિશ્વાસના કરાગે પોતાની જ નારી જતિની કેટલી ને કેવી વેરી બની જય છે, કોઈ વિચારી પાગ ન શકે. અને પલ્લીના ગુલામ પુરુષ પાગ તેમની હા માં હા ભિલાવીને તેમનો સાથ આપવામાં બે ડગલાં આગળ નીકળી જય છે.

માંગલિક માનવામાં આવતા વિવાહાદિના રીત-રીવાજેમાં મહિલાઓ જ વિધવા નારીના પડછાયાથી દૂર ભાગે છે. નાના-નાના બાળકોને પાગ વિધવાઓની પાસે ફરકવા દેતી નથી.

નારીઓની આવી દ્યનીય દુર્દ્શા જોઈને, તેને ઉપેક્ષિત અને અસહાય જોઈને નિમ્ન સ્તરનો પુરુષ વર્ગ પાગ તેમની મજબૂરીનો લાભ ઉઠાવવા માટે પોતાના ઉપાયો અન્નમાવવા લાગે છે. કામી પુરુષની કુદણી તેને શાંતિથી જીવવા નથી દેતી.

દુભર્યની મારી આવી નારીઓ શિકારીઓના સર્કંજમાંથી ધૂટી ભયભીત હરાગુણીની જેમ મા ની મમતાને યાદ કરીને જે પિયરની શરાગમાં પહોંચી જય તો પિયરના લોકો પાગ તેમને પોતાના માથાનો બોજ સમજુને જલદીથી જલદી પોતાના બોજને ઓછો કરવા માટે, બલા ટાળવા માટે તેમનો પુનર્વિવાહ કરવાનું વિચારવા લાગે છે.

જેકે માતાને તો દીકરીઓ પ્રત્યે આમ પાગ મમતા હોયછે, જે દીકરી બાળ-વિધવા થઈ જય ત્યારે તો કહેવાનું જ શું હોય ? પરંતુ તે બિચારી એકલી કરી પાગ શું શકે ? જ્યારે ભાઈ-ભાબીઓ અને પિતા મહોદ્ય મળીને એક મત થઈ જય ત્યારે. એવી સ્થિતિમાં માને મૌન રાખવા સિવાય અન્ય ઉપાય જ શું છે ? પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન કરીને મા દ્વારા પાગ મજબૂરીવશ પુનર્વિવાહને માન્યતા આપી દેવામાં આવે તો પાગ બિચારી વિધવા નારીની સમસ્યા સમાઝ નથી થતી ; કારાગ કે વિધવા સાથે કોણ કુંવારો લગ્ન કરવા ઈચ્છે ? તેને તો કોઈ વિધુર જ અપનાવી શકે છે. નાની ઉંમરના વિધુર પાગ વિધવાનો સહજ સ્વીકાર નથી કરતા ; કેમ કે જેને એક એકથી ચઢિયાતી કુમારિકાઓ મળી શકે છે, તે વળી વિધવા સાથે લગ્ન શા માટે કરે ? અંધવિશ્વાસના કારાગે તેને એ પાગ આશંકા બની રહે છે કે ‘ જે તેના ભાગ્યમાં પતિ હોત તો પહેલો જ શા માટે મરત ?

સંભવ છે આ પુનઃ વિધવા થઈ જય ! આ સ્થિતિમાં હું મારા જાનને જોખમમાં શા માટે નાખું ? આ આશંકાથી પણ વિધવાઓનો યોગ્ય વ્યક્તિની સાથે પુનર્વિવાહ થવો અન્યંત મુશ્કેલ હોય છે.

આ બધા કારાણોથી તે બધા લોકો મળીને તેને કોઈ આધેડ કે બુજુર્ગ વિધુરના માથે મઢીને વિના પ્રસવ પીડા સહ્યે જ તેને નાની ઉમરમાં જ અનેક દીકરા-દીકરીઓની મા બનાવી દેવા માટે પણ તૈયાર થઈ જય છે.

આવો દુર્વિવહાર કરતી વખતે એવા દુષ્પ્રકૃતિના નર-નારી એ ભૂલી જય છે કે - કાશ ! આ દુર્ઘટના આપણા ઉપર અથવા આપણી પ્રાણ ઘારી બહેન - દીકરીઓ સાથે જ ઘટે અને આપણી સાથે પણ બીજાઓ દ્વારા આવો જ વિવહાર કરવામાં આવે, ત્યારે આપણા ઉપર શું વીતશે ? અને એમ બનવું કંઈ અસંભવ તો નથી જ ને ! કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રારેય પણ દુર્ઘટનાનો શિકાર બની શકે છે.

એટલા માટે તો કોઈ નીતિકારે કહ્યું છે -

‘જે અથવા જેવો વિવહાર આપણને પોતાને સારો ન લાગે, તે અથવા તેવો વિવહાર આપણે બીજાઓ સાથે ન કરવો જરૂરીએ.’

સુનયનાએ પોતાના કૌમાર્ય કાળમાં, પોતાની વીસ વર્ષની ટૂંકીજીવન યાત્રામાં આસ-પાસ રહેવા વાળી અનેક વિધવાઓની દૂર્દાશા પોતાની નજરે જોઈ હતી. તે કારણે તેના હૃદયમાં વિધવાઓ પ્રચ્યે ખૂબ જ કરુણા અને સહાનુભૂતિની ભાવના હતી. તેને શું ખબર હતી કે આ હુંખના દિવસો તેના જીવનમાં પણ આવવાના છે.

સુહાગરાતના દિવસે જ્યારે સુદર્શને પ્રેમાલાપ કરવાના બદલે સુનયનાને એ સમજવવાની કોશિશ કરીકે - ‘કલ્યાણ કરો ! કોઈ દુર્ઘટનાથી કદાચિત્ આપણે બંને સદાને માટે વિખૂટા પડી જઈએ, એકલા રહી જઈએ તો... ?’

સુનયના સુદર્શનની આ અપ્રિય, કાને ન સંભળાય તેવી કડવી વાત પર કાંઈ વિચારે - એ તો સંભવ જ ન હોતું, તે તો આવી વાત સાંભળી પણ ન શકી. તેથી વાક્ય પુરણ કરી શકે તે પહેલા જ સુનયનાએ સુદર્શનના

મોં પર હાથ મૂકી દીધો.

સુનયનાની આંખમાં આંસુ આવી ગયા, તે આંસુ લૂછતાં બોલી - “આ કહ્યું તે કહ્યું, ભવિષ્યમાં ક્યારેય આવો શબ્દ પાગ મોં પર ન લાવશો. હું આવું સાંભળી પાગ નથી શકતી. આવા સુખદ પ્રસંગમાં આપ આવી દુઃખદાયક વાત શા માટે કરો છો? આવી અપશુકનની વાત તમારા મનમાં આવી જ ક્રાંથી?

ઉદાસ ભાવથી નારાજ પ્રગટ કરતાં સુનયનાએ ફરીથી કહ્યું - “આપ આવી વાત કરશો તો હું આપની સાથે વાત જ નહીં કરું.”

સુદૃશને કહ્યું - “મેં એવું શું કહી દીધું? તું તો વગર કારણે જ રિસાઈ ગઈ. અરે! એમ તો બધું સારું જ થવાનું છે; પરંતુ જો સુનયના! “સૌભાગ્યને દુભાગ્યમાં પલટાતાં વાર નથી લાગતી. તેથી દીઘદિશી જીવનના પ્રત્યેક પડખાંનો ગંભીરતાથી વિચાર કરી લેવામાં વાંધો શું છે.? આપાગા વિચારવા કે કહેવાથી દુર્ઘટનાનો શો સંબંધ? જે થવાનું હોય છે તે જ થાય છે. જો આપાગે દરેક પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે પહેલેથી જ સર્જાગ અને સાવધાન રહીએ તો એવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં ‘કિંકરત્વ વિમૂઢ’ ન થઈ જવાય. તેથી ભલે આને નહીં, પરંતુ સમય આવતાં સચેત થઈ જ જવું જોઈએ. બસ આ જ વિકલ્પથી મેં આ ચચને મહત્વપૂર્ણ અને ઉપયોગી સમજ્ઞને છેડી દીધો. તને આટલું માંહલાગશે - એવું જાગતો હોત! તો આને ન કહેતા ફરી કયારેક કહેત. ઠીક છે કાંઈ વાંધો નહીં. તું આ શુકન અપશુકનના જુનવાણી વિચારોને છોડી અને જે વાતો તને સારી લાગે, તે કહે. હું મારા શબ્દ પાછા ભેંચું છું. પરંતુ તારે હંમેશા હિંમતથી કામ લેતાં શીખવું જોઈએ અને દરેક પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે હંમેશા તૈયાર રહેવું જોઈએ.”

કોઈ કડવું સત્ય સાંભળી શકે કે ન સાંભળી શકે, સહી શકે કે ન સહી શકે. પરંતુ જે સુખ-દુઃખ થવાનું હોય છે, તે થઈને જ રહે છે.

સુનયના થોડાક જ સમયમાં એ દુર્ઘટનાનો શિકાર બની ગઈ, જેને તે સુહાગરાતના દિવસે સાંભળી પાગ નહોંતી શકી. હવે તે બધા જ દશ જે તે બંને વચ્ચે વાતચિત કરતી વખતે બન્યા હતા, સુનયનાની

આંખોમાં તરી આવ્યા.

સુનયના દુર્ઘટનામાં પતિને દિવંગત જોઈને મૂર્છિત જેવી થઈ ગઈ હતી, અવાક થઈ ગઈ હતી. ઈચ્છવા છતાં રડી શકી નહોતી. તેના આંસુ બહાર નીકળવાને બદલે અંદરને અંદર સૂકાઈ ગયા હતા. આંખો ફાટેલી ને ફાટેલી રહી ગઈ હતી. જ્યાં સુધી ન રડી શકી તો ન રડી. જ્યારે રડવાનું ચાલું થયું તો એવું રડી કે તેને રડતી જોઈ સમગ્ર વાતાવરણ શોક સંતમ થઈ ગયું. ત્યાં ઉપસ્થિત સર્વે પ્રાણી ઉદાસ થઈ ગયા.

સુદર્શનના આકસ્મિક નિધનથી સુનયનાનો સ્વચ્છિલ સંસાર ઉજારા થઈ ચૂક્યો હતો. તેના બધા જ મનોરથ મનમાં ને મનમાં રહી ગયા હતા. તેની બધી જ મનોકલ્પના સુહાગાળ બનતાં-બનતાં જ વિભરાઈ ગઈ.

નારીનો સુહાગ સદાને માટે છિનવાઈ જવો તે નારી જીવનનો સૌથી મોટો અભિશાપ છે. તે ધૈર્ય ધારે તો પાણ કેવી રીતે ધારે? તેને તત્વજ્ઞાનનું બળ તો કંઈ હતું નહીં, જેના બળ પર ગમે તેવી મોટામાં મોટી પ્રતિકૂળતાઓમાં પાણ સમતાપૂર્વક રહી શકાય છે.

તેની આંખો ઝરાણું બની ગઈ, જેનાથી રાત-દિવસ આંસુ ઝરતા જ રહેતાં. ભીની આંખો ક્યારેય સૂકાતી જ નહીં. આ હાલત જોઈને વારે-વારે માની મમતા ઉભરાઈ આવતી. સમજવતા-સમજવતા મા પોતે પાણ ઝૂસકે ઝૂસકે રડી પડતી.

સુનયનાનું દુઃખ કોઈથી જેયું ન જતું. આડોશ-પાડોશની, ફળિયાની મહિલાઓ તેને સમજવવા, સહાનુભૂતિ દર્શાવવા આવતી, પરંતુ તેના વિલાપને જોઈને પોતે જ રડી પડતી. સમજવવાનો અસફળ પ્રયાસ કરતી, પરંતુ પોતાના આંસુ પાણ ન રોકી શકતી.

હજુ લગ્ન થયે થોડાંક મહિના પાણ નહોતા વીત્યાં. હાથની મહેંદી પાણ નહોતી સૂકાઈ. મહેંદીનો રંગ પાણ નહોતો ચઢ્યો કે દુભાંયે તે પહેલાં જ તેના હાથોની મહેંદી અને માથાનું સિંદુર ભૂંસી નાખ્યું.

માના ગળે વળગીને સુનયના રડતાં-રડતાં એટલી થાકી જતી કે તેનું અંગે-અંગ શિથિલ થઈ જતું. ઝૂસકાં ભરતા-ભરતા તે મૂર્છિત જેવી

થઈને માતાની ગોદમાં જ છણી પડતી. આ કોઈ એક દિવસની વાત નહોતી. આમ રડતા-વલખતાં તેને મહિનાઓ વીતી ગયા.

સુનયનાના સાસુ-સસરાએ તો એમ કહીને છૂટકારો મેળવી લીધો હતો કે - “અભાગાગે નાગાગું બનીને લગ્ન થતાં જ અમારા લાલને ઉસી લીધો. અમે તો કાળમુખીનું મોં પાગ જોવા નથી માગતા.”

બસ, એક માત્ર માનો સહારો હતો. આ બિચારી પહેલેથી જ ચરે બાજુથી પરિસ્થિતિઓથી ઘેરાયેલી હતી. એક વધુ નવું સંકટ આવી પડ્યું તેના માથે. મોટી દીકરી સુનનદાનો પતિ શરાબી, દીકરો અપંગ, પતિ મનમોહન પાગ જીવનભર દુર્વિસનોથી ઘેરાયેલો રહ્યો છે.

આ તો તે પોતે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન જ જાગે છે કે - તોણે આ સ્વાધીં અને વાસનામણી દુનિયામાં પોતાના શીલને સુરક્ષિત રાખીને પોતાના સંતાનને કેવી રીતે પાણ્યા - પોણ્યા છે. જે તેનામાં ધૈર્ય ન હોત અને ધર્મ નો સહારો ન હોત તો તે ક્યારનીય પોતાના સંતાન સહિત અકાળ મોત મરીને પરલોક સિધાવી ગઈ હોત.

ધીર-ધીર મા પોતે તો સ્વસ્થ થઈ જ. સુનયનાને પાગ સ્વસ્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કાળની ગતિ વિચિત્ર હોય છે, તે પાગ ધીમે-ધીમે માગુસને સહજતા તરફ લઈ જવામાં સહયોગ કરે છે. સારી-નરસી સ્મૃતિઓ કાળની ગર્તમાં સહજ સમાતી જાય છે.

નેમ-નેમ સમય વીતતો ગયો, તેમ-તેમ સુનયના પાગ દુર્ભાગ્યનાં આધાત ઝીલતાં સહજ બનતી ગઈ.

૧૩

धर्मेशो कहुं - “मनमोहन ! तमे तमारी भूल मानो के न मानो, परंतु हड्डीकत ए छे के सुनन्दा अने सुनयना जेवी सर्वगुण संपत्र दीकरीओने अने भली-भोणी ममतानी भूर्ति एमनी माता मोहिनीने आ दूखद अने दयनीय स्थितिमां पहोंचाइवामां तथा एकना एक दीकरा ज्ञवंधरने पोलियोथी पीडित अने अनाथ बनाववामां सौथी वधारे दोष ए कोइनो छे तो तमारो ज छे. तमारा कारागे ज तमारी पत्नीने तमारा ज्ञवता ज एक विधवा जेवुं ज्ञवन ज्ञववा माटे मजबूर थवुं पड़युं अने बाप होवा छतां बेटाने अभ्यास माटे अनाथालयनी शरागमां जवुं पड़युं.

जे व्यक्ति पोतानी पत्नी अने संताननुं सारी रीते भराण-पोषाण देख-रेख अने संरक्षण जेवा अनिवार्य कर्तव्यनुं पालन न करी शके, तेने लग-विवाह करीने पत्नी अने संतानना सुखनी कल्पना करवानो पाण अधिकार नथी. अधिकार अने कर्तव्य बंने एक ज सिक्कानी बे बाजुछे. तेमने अलग न करी शकाय. कर्तव्य भूलतां ज अधिकार पाण आपोआप ज समाम थई जय छे.

तमे दुर्व्यसनोमां पडीने पोताना परिवारने जे हुः खना सागरमां धकेली दीधो छे - डुबाडी दीधो छे, ते हुः खने तमारं आ रोवुं-धोवुं, हुः खी थवुं, पश्चाताप करवो वगेरे घटाडी न शके.”

धर्मेशनी वातो सांभणीने मनमोहन भावुक बनी गयो, पोताने संभाणी न शक्यो. ते ख्याओनी जेम धुसके - धुसके रडवा लाज्यो पश्चाताप करवो वगेरे घटाडी न शके.”

“अेवुं क्युं पाप छे जे में नथी कर्यु. पितानी करोडोनी संपत्तिने दुर्व्यसनोमां पडीने पाणीनी जेम वेडझी नाखी, आम ज बरबादी करी दीधी अने माता-पिताने मानसिक क्लेश पहोंचाडी-पहोंचाडीने तेमनुं ज्ञववुं झराम करी दीधुं. मारा कारागे ज मारा पिता हृदयाधातथी परलोक

સિધાવ્યા. માની મમતાને મેં કચડી, તેમના વૈધવ્યનું કારણ હું બન્યો પણી, પુત્રીઓ અને પુત્રના જીવન સાથે ચેડાં મેં કર્યાં. એક વાત હોય તો કહું, શું-શું ગાગાવું? અગણિત પાપ કર્યાં છે મેં. સાથે જ હું કોઈને મોં બતાવવા માટે લાયક નથી રહ્યો. તેથી હવે મને જીવવાનો પાણ અધિકાર નથી.”

ધર્મશે ધૈર્ય બંધાવતા મનમોહન ચૂંપ તો થઈ ગયો, પરંતુ તેના મનના વિકલ્પ ન અટક્યાં, અર્તની વિકલ્પ ચાલુ જ રહ્યા.

હે બગવાન! હું શું કરું? કર્યાં જાઉ? મારે તો ઢાંકણીમાં પાણી લઈને દૂબી મરવું જોઈએ; પરંતુ મરીને પાણ મને આ અપરાધથી ઘૂટકારો નહીં મળે, શાંતિ નહીં મળે! મારી પ્રાણોથી પાણ ખારી દીકરીઓનું દુઃખ મારાથી જોયું જતું નથી તેમના દુઃખોને આગા-દેખ્યું કરવા માટે, ભૂલવા માટે જેમ-જેમ હું નશામાં દૂભવાની કોણિશ કરું છું, તેમ-તેમ આ દુઃખ વધતા જ જાય છે. હવે તો નશામાં દૂબ્યા રહેવા છતાં પાણ ચારે તરફ આ જ દશ્યો નજર સામે તરે છે. તેથી હવે તો મારા માટે એક માત્ર મરાગ જ શરાણરૂપ દેખાય છે. મરાગ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ બાકી નથી. નશામાં રહ્યો; કારણ કે હવે તો જેર ખાવા માટે પાણ પૈસા બચ્યાં નથી. નશામાં દૂબ્યા રહેવા માટે પાણ પૈસા તો જોઈએ ને! મહિરા મફતમાં તો આવતી નથી, મહિરા પીવા માટે પાણ પૈસા ક્યાંથી લાવીશ? ધરમાં તો કાંઈ બચ્યું નથી. ધરની તો એક એક વસ્તુ આ મહિરા દેવીની બલિવેદી પર ચઠાવી ચૂક્યો છું. તેથી હવે તો કોઈ ઊડી નદી કે જળાશયમાં દૂબીને મરી જવું તે જ અંતિમ ઉપાય શેષ રહી ગયો છે.

આ રીતે અર્તની વિકલ્પ કરતાં-કરતાં મનમોહનની આંખ મીંચાઈ ગઈ. આંખ શું મીંચાઈ, સૂતા-સૂતા સ્વસ્થમાં પાણ એ જ રટાગ... હાય... હાય... હવે શું કરું?

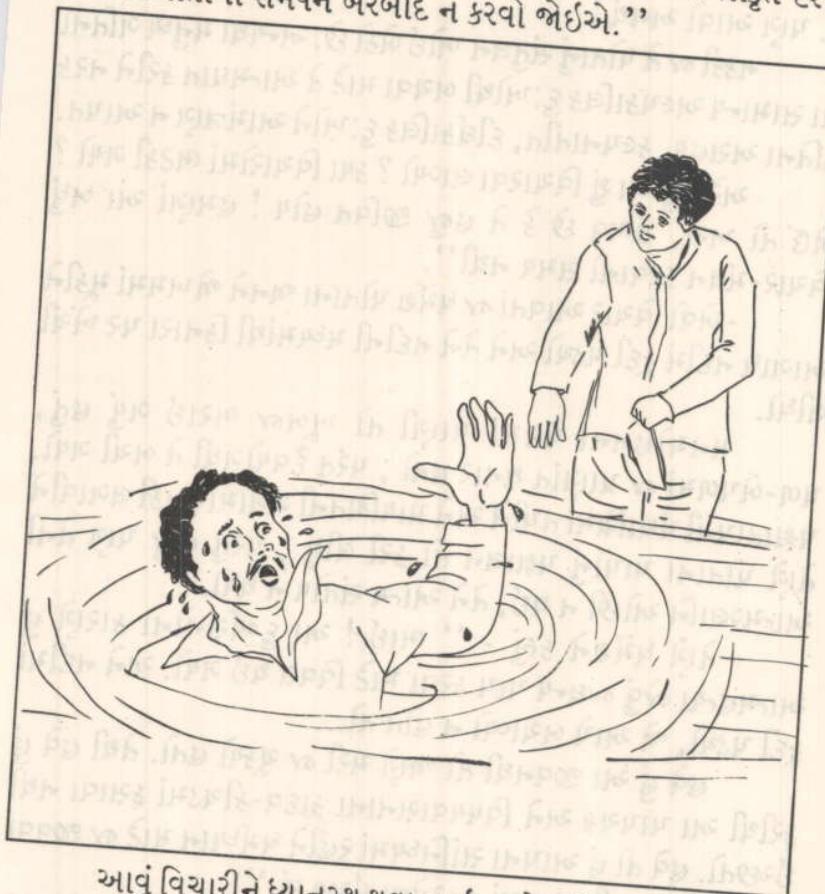
ધર્મશે ધર્મધ્યાન, આત્મચિંતન અને તત્વમંથન કરવા માટે એકાન્ત સ્થાન શોધતાં-શોધતાં ક્યારેક નદીના કિનારે તો ક્યારેક કોઈ પહાડી પર; ક્યારેક ઘટાદાર વૃક્ષની છાયા નીચે તો ક્યારેક કોઈ બાગ બગીચામાં; ક્યારેક કોઈ તીર્થ પર તો ક્યારેક કોઈ જગ્યાએ ચાલ્યો જતો હતો.

એક દિવસ તે નદી કિનારે બેઠો-બેઠો સૂર્યસ્તના મનોહારી દશ્ય નિહાળી રહ્યો હતો અને વિચારતો હતો કે - “ જેવી રીતે સૂર્યની આ લોકની લીલા સમામ થઈ રહી છે, એનો પ્રકાશ અને પ્રતાપ પ્રતિક્ષાગ

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે.

૩૫

ક્ષીણ થઈ રહ્યો છે, બરાબર તેવી જ રીતે માનવ-જીવન પાણું પ્રત્યેક પણે
મૃત્યુની નજીક જઈ રહ્યું છે. આ જીવન સુર્યની ગતીની જેમન મૃત્યુ રૂપી
અસ્તાચલ તરફ જઈ રહ્યું છે. તેથી જીવનનો પ્રકાશ રહે ત્યાં સુધીમાં
યથાસંભવ શીધ જ આત્માવલોકન કરી લેવું જોઈએ. આ પ્રાકૃત દર્શયો
જેવામાં પોતાના સમયને બરબાદ ન કરવો જોઈએ.”

આવું વિચારિને ધ્યાનસ્થ થવા જ ઈચ્છિતો હતો કે પાછળથી ધ્યાન
ભંગ કરતો ‘ધડામ’ જેવો અવાજ આવ્યો. જાણે કોઈએ પહાડી પરથી
નદીના ઊંડા પાણીમાં છલાંગ લગાવી હોય.
પાછળ ફરીને જેયું તો ગોથાં ખાતી, દૂબતી-પાણીમાં ઊતરતી
અને ગભરાતી હાથ-પગ ફરાવતી એક વ્યક્તિ નજરે પડી. જે કંઈક-કંઈક

ઓળખીતી પાળખાતી જેવી લાગી. ધર્મશ પાસે જઈને જોયું તો તેની આંખો પહોળી જ થઈ ગઈ.

“અરે! આ તો મનમોહન છે. આને આ શું સૂજ્યું? માન્યું કે તેને પોતાના કરેલા પાપનો ખૂબ જ પશ્ચાતાપ છે, આત્મગલાનિ પાણ ખૂબ જ છે. પાણ આવો અનર્થ!

નક્કી જ તે પોતાનું સંતુલન ખોઈ બેઠો છે. અન્યથા મનુષ્ય ગતિના આ સામાન્ય અલ્પકાલિક દુઃખોથી બચવા માટે તે આત્મધાત કરીને નરક ગતિના અસહ્ય, કલ્પનાતીત, દીર્ઘકાલિક દુઃખોને આમંત્રણ ન આપત.

અરે! હું આ શું વિચારવા લાગ્યો? ક્યા વિચારોમાં ભટકી ગયો? જેણ તો ખરો, સંભવ છે કે તે હજુ જીવિત હોય! હમારાં આ બધું વિચાર-મંથન કરવાનો સમય નથી”.

-એવો વિચાર આવતાં જ ધર્મશ પોતાના જનને જેખમમાં મૂકીને આગામી નદીમં કૂદી પડ્યો અને તેને નદીની મધ્યમાંથી કિનારા પર ખેંચી લીધો.

મનમોહનના પેટમાં પાણી તો ખૂબજ ભરાઈ ગયું હતું, પળ-બેપળમાં જ પ્રાણાંત થનાર હતો; પરંતુ દૈવયોગથી તે બચી ગયો. પશ્ચાતાપની પંચાંશિમાં તપીને અને પ્રાયશ્ચિત્તની ગંગામાં રૂબકી લગાવીને તોણે પોતાના પાપોનું પક્ષાલન તો કરી લીધું; પરંતુ હજુ પાણ તેની આત્મગલાનિ ઓછી ન થઈ, તેને આત્મ સંતોષ ન થયો.

તેણે ધર્મશને કહ્યું - “ ભાઈ ! આ દુર્વસનોના કારણે હું આત્મહત્યા જેવું જધન્ય પાપ કરવા માટે વિવશ થઈ ગયો. અને નદીમાં કૂદી પડ્યો, જે આપે બચાવ્યો ન હોત તો... ”

હવે હું આ જીવનથી તો જાગે મરી જ ચૂક્યો હતો. તેથી હવે હું ફરીથી આ પાપચક અને વિષયવાસનાના કાદવ-કીચડમાં ફસાવા નથી દૃઢ્યતો. હવે તો હું આપના સાંનિધ્યમાં રહીને ધર્મધ્યાન માટે જ જીવવા દૃઢ્યું છું. આપની શરાગમાં જ રહેવા દૃઢ્યું છું.”

આમ કહેતાં-કહેતાં તે ભાવુક બની ગયો, તેની આંખોમાંથી પુનઃ પશ્ચાતાપની અશ્વધારા વહેવા લાગી. ●

"Doch jetzt war sie der Bär nicht mehr".

٩٨

धर्मेशनो मित्र अमित व्यसनी तो हतो, परंतु बेईमान अने बदमाश नहोतो. पोताना व्यसनोनी भूरी आदतने कारागे थयेली परिवारनी परेशानीओने ज्ञेईने अने पोताना ससरा मनमोहनना हुँ: खी परिवारने ज्ञेईने हवेते पोताना व्यसनोने पोते पाण खराब मानवा लाङ्यो हतो अने तेने छोडवा माटे मन पाण बनावी लीधुं हतु, परंतु हजु ते छोडी शक्तो नहोतो.

ન્યાં થોડાક સમય પહેલા તે વિસનોની ખરાબીઓ અને હાનિને સાંભળી પાગ નહોતો શકતો, ત્યાં હવે તે વિષય-વાસનાઓ અને વિસનોની ખરાબીઓને ન કેવળ ધ્યાનથી સાંભળતો; બલ્કે સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્વીકાર પાગ કરતો કે વાસ્તવમાં આ બધું ત્યાજ્ય છે. એટલું જ નહીં, ત્યાગવાનો સંકલ્પ પાગ કરતો.

જ્યારે તે આવી ભાવના વ્યક્ત કરતો તારે ધર્મશ સહિત સર્વ કુટુંબીજન-નગરજનનોને ભારે પ્રસંગતા થતી, ખૂબ જ સારાં લાગતું; પરંતુ તેના સંકલ્પ સમાહ-બે સમાહથી વધારે ન ટકી શકતા. ફરીથી ત્યાંનો ત્યાં, જેમનો તેમ વિસનોમાં લિમ થઈ જતો.

આ દુર્ઘટસનોનું સ્વરૂપ જ કંઈક એવું છે, જે એક વાર ફસાયો તે ફસાયો. પછી તેમાંથી ઊગરવું ખૂબ જ કઠાગ કામ છે. તે કારણે આ વખતે તેના ત્યાગના સંકલ્પ પર કોઈએ કંઈ ખાસ ખુશી જહેર ન કરી.

પરંતુ આ વખતે અમિતે સાચે જ દટ સંકલ્પ સાથે સંપૂર્ગ દુર્વસનો
ને જીવન પર્યાન્ત માટે તિલાંજલિ આપી જ દીધી અને ધર્મશના સાનિધ્યમાં
દરરોજ નિયમિત થવાવાળા પ્રવચનોમાં સામેલ થવા લાગ્યો.

‘જાગ્યા ત્વારથી સવાર’ એ ઉક્તિ અનુસાર અમિતના વિષયોથી

વિરકુલ થયાની ચર્ચા પાણીમાં તેલ અને હવામાં ગંધની જેમ આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. સર્વત્ર બધાના મોં પર એક જ વાત અમિત... અમિત... અમિત...’ પરંતુ જેટલા મોંઢા એટલા પ્રકારની વાતો,

કોઈ કહેતું - “સો ઉંદર મારી બિલ્ખી હજ કરવા નીકળી”.

બીજી એની વાત ને કાપતાં બોલતો - “અરે ભાઈ ! એમાં શી નવી વાત છે, મોટા-મોટા ધર્માત્મા પાણ ધર્માત્મા બન્યા પહેલા તો પાપી જ હતા. પાપી જ તો પાપનો ત્યાગ કરીને એક ને એક દિવસ પુણ્યાત્મા અને ધર્માત્મા બને છે. શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર શંભુકુમાર અને રાજ મધુની પૌરાણિક કથા તેના જ્યલંત પ્રમાણ છે.

હરિવંશ પુરાણ વાંચનાર એ સારી રીતે જાણે છે કે - મહારાણી જમ્બુવતીની કૂખથી જન્મેલા શંભુકુમારે પોતાની હવસને પૂરી કરવા માટે ખોટી ભાવનાથી પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણને કોઈ રીતે પ્રસત્ર કરીને પુરસ્કાર સ્વરૂપે એક મહિના માટે રાજ્ય સત્તા પ્રામ કરી હતી અને જ્યારે શંભુકુમારને સત્તા સોંપીને શ્રીકૃષ્ણ અજ્ઞાત વાસમાં ચાલી ગયા તો અવસર મળતાં જ શંભુકુમારની પાપમય સ્વરંધ પ્રવૃત્તિ કેટલી પ્રબળ બની ગઈ હતી ? એની કામવાસના એવી તીવ્રતમ જગ્રત થઈ ગઈ હતી, જાણે આગમાં ધી હોમ્યું હોય ત્યારે તેણે શું - શું અનર્થ નથી કર્યા ? એવા નિર્લજ્જન કાર્ય કર્યા; જેને કહેતાં પાણ શરમ આવે છે.

તેમ છતાં પુરાણ કહે છે કે તે જ શંભુકુમારે પોતાના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને આત્મ-સાધનાના અપૂર્વ પુરખાર્થ દારા ગૃહસ્થપાણું છોડી મુનિધર્મ અંગીકાર કરી નિજ સ્વભાવ સાધન દારા તેજ ભવે ઘાતિયા-અધાતિયા કર્મોનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રામ કર્યું અને મોક્ષ પ્રામ કર્યો.

આવો જ બીજો પ્રસંગ રાજ મધુની સાથે બન્યો હતો. તેણે પોતાના આંધીનસ્થ રાજ હરિભદ્રની પત્ની ચન્દ્રાભાનું અપહરાણ કરીને, તેને પોતાની રખાત (ઉપપત્ની) બનાવીને ધરમાં રાખી લીધી. પરિણામ સ્વરૂપે ચન્દ્રાભાનો અસલી પતિ પોતાની પ્રિયતમા ચન્દ્રાભાના વિયોગમાં પાગલ થઈ ગયો અને ગલીએ-ગલીને ફરી-ફરીને પોતાની પત્ની પાછી

સોંપી દેવા માટે આજીજી કરતો રહ્યો. ઇતાં પાણ રાજ મધુએ તેને પાછી ન સોંપી. આવો અન્યાય કર્યા ઇતાં પાણ રાજ મધુએ અંતમાં પોતાની ભૂલ સુધારીને સ્વર્ગ સમાન બોગભૂમિમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી”.

તીજે બોલ્યો - “તેથી જ તો હું કહું છું કે અરે ભાઈ ! આ ચક્કરોથી જ્યારે પાણ ધૂટી શક્યા, ત્યારે સારું દુર્વિસનોથી કેડો છોડાવવો કોઈ આસાન કામ નથી.

જંગ જીતવો આસાન છે, પરંતુ વ્યસનોથી પાર પામવું કઠાણ છે. જે દિવસમાં દસ-દસ પેગ પીતો હોય, દિવસ-રાત શરાબના નશામાં ચૂર રહેતો હોય, ચેઈનસ્મોકર હોય અને મોંટામાંથી રેલગાડીના કોલસાના એન્જિનની જેમ ધૂમાડો છોડતો જ રહેતો હોય, રાતભર જગીને નૃત્યાંગનાઓના નૃત્ય-ગાન જેતો-સાંભળતો રહેતો હોય, દિવસભર આંખોમાં ઊંઘ ભરીને અધ વિક્રિમ જેવો પઢ્યો રહેતો હોય, જેનો ન ખાવા-પીવાનો ઠીક સમય હોય કે ન સૂવા-જગવાનો કોઈ નિશ્ચિત સમય હોય. તેજ મસાલાઓનું તીખું ગરિષ્ઠ ભોજન કરવું અને નિત્ય નવી-નવી નગરવધૂઓ ના દ્વાર ખટખટાવવા તે જ જેનું કામ હોય-એવો વ્યક્તિ જ્યારે પાણ, જે પાણ, જેટલો પાણ ત્યાગ કરે છે, સારો જ છે. આપ જ વિચારો-એવા વ્યક્તિઓ પાસેથી વિષયોથી વિરક્ત થવાની આશા અને અપેક્ષા રાખી જ કેવી રીતે શકાય !

ચોથો બોલ્યો - “આ વાતોમાં શું દમ છે ? તે હજુ પાણ સુધરત નહી પરંતુ બન્યું એમ કે એક દિવસ એના ફેમિલી ડૉક્ટરે જવાબ આપી દીધો કે જાઓ ! ઘેર જાઓ ! હવે મારી પાસે આવવાની જરૂરત નથી. અંય પાણ/કોઈ પાણ ડૉક્ટરની પાસે જવાની જરૂરત નથી. બસ, બે-ચાર મહિના પી લો, ખાઈ લો અને મોજ ઉડાવી લો, પછી તો... કહેતાં-કહેતાં ડૉક્ટર ચૂપ થઈ ગયા.

ડૉક્ટરને ચૂપ જોઈ અમિત થોથવાતી જલે કહું - ‘પછી... શું?’
ડૉક્ટર બોલ્યા - “પછી તો સાગરો પર્યન્ત શરાબ તો શું ? પાણીની એક-એક બુંદ માટે અને અત્રના એક-એક દાણા માટે તરસવાનું જ છે.”

વરચે જ વાત કાપતાં ત્રીજાએ ફરીથી પૂછ્યું - “ બીજું શું-શું કહ્યું હતું ડૉક્ટર સાહેબે.”

ચોથાએ ઉત્તર આપ્યો - “ અરે ! તેઓએ સાફ-સાઇ કહી દીધું, અમિત ! સિગારેટ અને શરાબ પીવાથી તારા બ+ને ફેફસાં ખખડી ગયા છે, લીવરે કામ કરવાનું બંધ કરી દીધું છે. માંસાહારથી તારા આંતરડા બિલ્કુલ ખરાબ થઈ ગયા છે. બજારું ઓરતોના સંપર્કથી તને ‘એઈડસ’ જેવી ખતરનાક જીવલોગ બિમારી થઈ શકે છે. સિગારેટ, શરાબ અને સુન્દરીએ તારા અંગે-અંગને ક્ષીણ કરી દીધું છે. જેટલા વર્ષ તું જીવી ચૂક્યો છે, એટલા મહિના પાણ હવે તારા જીવવાની આશા નથી.

પાંચમો બોલી ઉઠ્યો - ‘અચ્છા ! એમ વાત છે, ત્યારે તો હું કહું કે આ પદ્ધિમમાં સૂરજ ક્ર્યાંથી ઊગી નીકળ્યો ? હવે સમજમાં આવ્યું કે મોતને માથે ભમતું જોઈ ધર્માત્મા બનીને પરમાત્માને પ્રસંગ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે ; પરંતુ આવા પાપીઓથી પરમાત્મા પ્રસંગ થવાવાળા નથી. ભગવાન એટલો ભોગો જ ન છે, ઓગે (અમિત) પાણ તેની (ભગવાનની) ક્ર્યારે સાંભળી કે તે એનું સાંભળશે’.

ચોથાએ પુનઃ કહ્યું - “ અરે ભાઈ ! તમને એક માત્ર તેના પર આટલી ચીઢ થા માટે છે ?

કોઈ બે કદમ આગળ તો કોઈ બે કદમ પાછળ. એનાથી શું ફર્ક પડે છે ? સંભવ છે કે આપાણે તે સ્ટેન્ઝ પર પાણ ન પહોંચી શકીએ, પોતાને સંભળી ન શકીએ. આપાણે આપાણી જતને પાણ જોઈએ. એવું ન બને કે આપાણે કૂતરાના મોતે મરીએ અને કાનમાં ધર્મના બે શબ્દ સંભળાવનાર તો દૂર, મોંઢામાં પાણીના બે બુંદ મૂકનાર પાણ કોઈ ન મળે”.

આજ વાતનું સમર્થન કરતાં છઢો બોલ્યો - “ અરે ભાઈ ! આવી શું વાત કરો છો ? આમ જોઈએ તો બધા મહાન આત્માઓ પાણ ક્રારેક ને ક્રારેક તો આવી જ રીતે ભૂલા-ભટકેલાં જ હતાં ને ! તેથી જ તો તેઓ પાણ સંસારમાં જન્મ-મરાણ કરતા રહ્યાં. જ્યારે ચેત્યા-સુધ્યર્યા, ત્યારે જ તો તેમને મોક્ષ મળ્યો.

તેથી જ તો કહ્યું છે કે ‘પાપ થી ઘૃણા કરો, પાપી થી નહીં’ પાપી તો ક્રારેય પાણ પરમાત્મા બની શકે છે.

છેલ્લી કેટલી દશાબિંદાથી ધર્મની સાધના કેવળ પૂજા-પાઠ, વિધાન, વ્રત-ઉપવાસ, જ્યોતિ સુધી જ સીમિત થઈ ગઈ હતી. સ્વાધ્યાયમાં માત્ર કથા-પુરાગ વાંચવાનો જ રિવાજ બાકી રહી ગયો હતો. બહુમાં બહુ તો ત્યાગી-વતી અને પંડિત વર્ગ કરુણાનુયોગના ગુણસ્થાન, માર્ગાસ્થાન વગેરેની મોટી મોટી ચર્ચા કરીને પોતાનામાં સંતુષ્ટ થઈ જતાં હતા. એક રીતે તો અધ્યાત્મની ધારા જ અવરોધાઈ ગઈ હતી. તેથી કરીને પુણ્ય પાપના તડકા-છાંયડા સુધી જ ધર્મ-ધ્યાનની સીમાઓ સીમિત થઈ ગઈ હતી, વીતરાગના ધર્મધામ સુધી પહોંચી જ ન શકી.

ધર્મની આ સ્થિતિ જોઈને ધર્મશને વિચાર આવ્યો કે “લોક્ષિક વાતો કરવા માટે તો લોક્ષિકજન જ ધારાં છે. ધર્મ પુરુષો પાસેથી તો વિશુદ્ધ ધર્મોપદેશ અને તત્ત્વ-ચર્ચા જ અપેક્ષિત છે, નહિતો આ અધ્યાત્મની ચર્ચા બીજું કોણ કરશે કે જેનાથી જૈન ધર્મ જીવિત છે, જે જૈનદર્શનનો પ્રાણ છે.

દયા-દાન, ખાન-પાન, પૂજા-પાઠ વગેરે તો બધાં દર્શનોમાં લગભગ સમાન છે. જૈન ધર્મની જો કોઈ વિશેષતા છે અને જેના કારણે તે અન્ય દર્શનોથી જુદો પડે છે, તે તો એક માત્ર અધ્યાત્મ જ છે. તેથી તેની (અધ્યાત્મની) ચર્ચા તો કોઈ પણ ભોગે થવી જ જોઈએ ”.

ધર્મશે એ અનુભવ્યું અને જોયું કે હજુ અધ્યાત્મનું કોત્ર સંપૂર્ણ પણ ખાલી પડ્યું છે. તેથી તોણે એ અવકાશને પૂરવાનો મનોમન સંકલ્પ કરી લીધો.

અત્યાર સુધી તમારા જેવા સત્પુરુષોના વ્યાખ્યાનોની ઉપેક્ષા કરીને ખૂબજ મોટી ભૂલ કરી છે. હું પ્રયત્ન કરીશ કે હું તમારા પ્રવચનોનો વધારેમાં વધારે લાભ લઈ.”

ધર્મશેને મનમાં એ વાતની પ્રસંગતા થઈ કે શેઠ ભાષાગને ધ્યાનથી સાંભળ્યું અને કંઈક-કંઈક સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ધર્મશેને વિચાર આવ્યો - શેઠની પકડ પાગ સારી છે અને બુદ્ધિ તો વિચારાણ છે જ. જે હોનહાર ભલું હશે તો શેઠનું તો કલ્યાણ થશે જ ઉપરાંત આ પંડિત લોકો જે શેઠની સાથે આવ્યા છે, તેમની રૂચિ પાગ આ તરફ વળી શકે છે. વળી જે-જે એમના નજીકના સંપર્કમાં હશે, એમના પ્રભાવમાં હશે; તેમને પાગ તત્વ જાગુવાની નિઃજાસા થઈ શકે છે. લાગે છે હવે તત્વપ્રચાર-પ્રસારનો કાળ પાકી રહ્યો છે. એવામાં જેટલી પાગ નિનવાણી જન-જન સુધી પહોંચી જાય, તેટલું સારું જ છે.

ઉદ્ઘાટનનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. અંતે ‘મેં જ્ઞાનાનન્દ સ્વભાવી હું’ એ રાષ્ટ્રીય આત્મગીતની સાથે સભા વિસર્જિત થઈ.

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

જેયા નથી, તો પાગ તે હતા કે નથી ? જે તેઓ ન હોત તો આપણે ખ્યાંથી / કેવી રીતે હોઈએ ?

આવી રીતે બીજી પાગ અનેક યુક્તિઓ અને આગમથી સ્વર્ગ-નરકની સત્તા સિદ્ધ થાયછે.

અરે ભાઈ ! જે કોઈ, એક જીવનું ખૂન કરે છે તો એનું ફળ એક વાર ફાંસીની સજ છે ; પરંતુ જે દરરોજ પોતાના સ્વાદ માટે અનંત જીવોની લિંગસાકરતો હોય, તેને અનંત વાર ફાંસી જેવી સજ આ મનુષ્યભવ માં તો મળવી સંભવ નથી. તેથી કોઈ એવું સ્થાન જરૂર હોવું જોઈએ કે જ્યાં પ્રત્યેક સમય મરણ-તુલ્ય હુંઘ થાય ; બસ તેજ સ્થાનનું નામ નરક છે, કે જે રૌત્રધ્યાનના ફળમાં પ્રામ થાય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં લઘ્યું પાગ છે બહુ આરંભ અને બહુ પરિગ્રહના ધારકને નરક આયુ બંધાય છે અને માયાચાર કરનારાઓને તિર્યંચ આયુનો બંધ થાય છે.

હાલ વધારે શું કહીએ ? જે તમે લોકો પૂરા પંદર દિવસ રોકાશો તો અહીં તમને મોટા-મોટા વિદ્ધાનોના અનુભવોનો પૂરેપૂરો લાભ મળશે.

વંધો-વ્યાપાર તો બારેમાસ ચાલતો જ રહે છે. અને વળી આ બધા સંયોગ તો પુણ્યને આધીન છે, જેની પાસે પૈસા આવે છે તેની પાસે ચારે બાજુથી આવે છે. અને જેના ભાગ્યમાં નથી હોતાં તે દિવસ-રાત હુકાન પર બેઠા-બેઠા માખો ઉડાડ્યા કરે છે. તેથી પુણ્ય પાપ ઉપર પાગ થોડો ભરોસો રાખીને સમય અવશ્ય કાઢો. વધારે શું કહીએ ? ”

શેઠે ઉદ્ઘાટનકર્તાના પદ ઉપરથી બોલતા હાથ જોડીને વિનમ્ર સ્વરે કહ્યું - “ભાઈ ધર્મશેનું કહેવું તરદન સાચું છે. અમે લોકો વ્યાપારી જરૂર છીએ, પાગ હકીકતમાં વ્યાપાર કરતાં પાગ હજુ અમને આવડતો નથી.

હવે કંઈક-કંઈક એ સમજાય છે કે અસલી વ્યાપાર તો તમે લોકો કરી રહ્યા છો. અમે લોકો તો ખરેખર વાસી ખાઈ રહ્યા છીએ, જૂના (પૂર્વકૃત) પુણ્યનું ફળ ભોગવી રહ્યા છીએ. નવી કમાણી તો હજુ સુધી કંઈ પાગ કરી નથી. એ કેવો વ્યાપાર, જેમાં ખોટ જ ખોટ હોય, પાપ જ પાપ હોય ? ખરેખર આત્મ કલ્યાણનો વ્યાપાર જ સાચો વ્યાપાર છે. મેં

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

નરકોમાં જાય છે, જ્યાં ભૂખ-તરસ, હંડી-ગરમી અને પરસપર લડાઈ-અધાર (કલેશ) વગેરેના અંતહીન અસત્ય દુઃખ ભોગવે છે”.

ધર્મશૈરોક્રદ્ધાનના ફળમાં પ્રામથવાવાળા નરકોના દુઃખોનું વર્ગના કરતાં છહેણાની કેટલીક પંક્તિઓ ગાઈ-ગાઈને સંભળાવી, જે આ પ્રમાણે છે. -

તીન લોક કો નાજ જુ ખાય, મિટે ન ભૂખ કાગા ન લહાય ;

સિન્ધુ નીર તેં ખાસ ન જાય, તો પાણ એક ન બૂંદ લહાય,

એરુ સમાન લોહ ગલ જાય, એસી થીત ઉણગતા થાય ;

જહોં ભૂમિ પરસત દુઃખ ઈસો, બિચ્છુ સહસ ઉસે નહીં તિસો.

જહોં રાધ શ્રેણિત વાહની કૂમિ કુલ કલિત દેહ દાહની ;

તિલ-તિલ કરેં દેહ કે ઝંડ, અસુર ભિડાવેં દુષ્પ પ્રચંડ.

ધર્મશૈરના હૃદયસ્પર્શી ભાષાગને સર્વ શ્રોતા મંત્ર મુજધ થઈને શાંતિથી સાંભળી રહ્યા હતા. તે દરમાન વચ્ચે એક નવો શ્રોતા રંગમાં ભંગ પડાવતા ઊભો થઈને મોટે-મોટેથી બોલવા લાગ્યો - “કોણે જોયાં છે નરક ? જે નરક હોય જ નહીં તો ?

ધર્મશૈર શાંતભાવથી કહ્યું - “ તો શું ? નરક ન પાણ હોય તો પાણ સદાચારી અને અહિંસક રહેવામાં તો લાભ જ લાભ છે, હાનિ શું છે ? આપાણે તો સ્વસ્થ અને પ્રસત્ર રહીશું જ, બીજ પ્રાગીઓ પાણ નિર્ભય થઈને જીવી શકશે.

આમ તો અમે પાણ એવું જ ઈચ્છતા હતા કે - આવી સુંદર સૃષ્ટિમાં આવું પીડાદાયક નરક જેવું દુઃખ સ્થાન હોત જ નહીં તો જ સારું હતું ; પરંતુ મારા-તમારા ઈચ્છાવા અને વિચારવાથી કંઈ થતું નથી. વિશ્વની વ્યવસ્થા તો તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે થાય જ છે.

તમે થોડીવાર માટે કલ્પના તો કરી જુઓ - અરે ! જો નર્ક-નિગોદ હોય તો એ દુરાચારીઓનું શું થશે, જેમાણે પાપાચારથી મોં નથી ફેરબું ? જે દિવસ-રાત હિંસામાં લિપ્ત રહે છે ?

બીજી વાત, ભાઈ ! જે જેવું નથી, તે છે જ નહીં, એવું માનવું ક્યાંસુધી ઉચિત છે ? એમ તો આપાણે આપાણ પિતૃકુળના પૂર્વજોને પાણ

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

ધર્મત્વાતેના તરફ દેખતાં પાગ નથી. શું જુએ તેને? તેનામાં જોવા લાયક છે શું? તેથી અર્થ-શાસ્ત્રની સાથે-સાથે જો ધર્મશાસ્ત્રનું પાગ ઉંડું અધ્યયન કરવામાં આવે તો ચોક્કસ પાગે સન્માર્ગ મળવો સુલભ થઈ શકે છે.”

ધર્મશે પોતાની વાતને આગળ વધારતાં કહ્યું - “જે ભાવોમાં આપણે રાત-દિવસ તથ્વીન છીએ, તે આર્ત-રૌદ્રભાવોનું ફળ તિર્યંગ અને નરક ગતિ છે.”

ધર્મશે પોતાના ભાષણમાં આ વાત આગમ અને યુક્તિથી સિદ્ધ કરીને બતાવી. તેમાગે કહ્યું - “જે ચક્કવતી, ચક્કવતી - પદમાં જ મરે છે, તે નિયમથી નરકમાં જ જય છે. આર્ત-રૌદ્રધ્યાનની મરનારને તેના ફળમાં કેવી-કેવી ગતિઓ પ્રામ થઈ, તેનું વિસ્તૃત વિવરાગ જોવું હોય તો પ્રથમાનુયોગના પુરાણોને વાંચો, બધી ખબર પડી જશે.”

સંપત્તેઠ આવી વાતો તો ક્યારેય સાંભળી જ નહોતી. એ તો દિવસ-રાત એવા વિષયાનન્દી રૌદ્રધ્યાનમાં જ ઝૂબેલા રહેતા હતા. તેથી ધર્મશના મોઢેથી આર્ત-રૌદ્રધ્યાન સંબંધી વાતો સાંભળીને શેઠના રોમે-રોમ ધૂળ ઉઠ્યા, તેમનો અંતરાત્મા કંપી ઉઠ્યો.

શેઠને વિચાર આવ્યો કે “હું તો દિવસ-રાત એવા જ ભાવોમાં ઝૂબેલો છું. અરે! આટલું ભયંકર છે આ રૌદ્રધ્યાનનું ફળ?

ધર્મશનું ભાષણ ચાલું હતું, તેમાગે આગળ કહ્યું - “ધાર્ણા લોકોને તો એ પાગ ખબર નહીં હોય કે આ નરક નિગોદ શું બલા છે? અરે ભાઈ! એ એવી દુઃગતિઓ છે જ્યાં આપણને આપણા પાપાચરાગનું ભયંકર ફળ પ્રામ થાય છે, અન્યાંત દુઃખ સ્થિતિમાં સાગરો સુધી રહેવું પડે છે. જે તેમને એ ખબર હોત તો તે લોકો વ્યર્થ જ આ આર્ત-રૌદ્રધ્યાનના ચક્કરમાં પડ્યા ન રહેત કે જેના ફળમાં આ કુગતિઓ મળે છે. આની વિશેષ જાણકારી માટે છહીણાની પહેલી ઢાળ વાંચવી જોઈએ.”

છહીણાની પહેલી ઢાળના આધારે નરકોના વિવિધ દુઃખોનું ચિત્રાગ કરતાં ધર્મશે કહ્યું કે - “જે લોકો પરિશ્રહમાં મગ રહીને પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ માનીને તેના જ સંગ્રહ અને ભોગોપભોગમાં પોતાનો અમૂલ્ય સમય બરબાદ કરતા રહે છે, તે લોકો નિયમથી આ

સુલભ છે ; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન અનાદિકાળથી આજ સુધી નથી મળ્યું, તેથી હજુ પાણ તેની પ્રાપ્તિ અન્યાંત દુર્લભ છે.

ધન-કુન-કુંચન રાજ સુખ, સબહિં સુલભ કર જાન;

દુર્લભ હે સંસાર મેં, એક જથારથ જ્ઞાન,

તેથી હવે એક કાળ પાણ આ વિષય-કૃપાયો અને રાગ-દ્રેષ્માં બરબાદ કરવી ઉચિત નથી. અને સાંભળો ! વ્યવહાર ધર્મનું પાણ આપાગે ધાર્યો વખત પાલન કર્યું. દિગ્ભર મુનિ પાણ આપાગે એટલી વખત બન્યા કુઝો આપાગે આપાગું એ પોંછી-કમંડળનો ઢગલો કરીએ તો સુમેરુ પર્વત જેટલો ઢગલો થાય, તો પાણ તત્ત્વજ્ઞાનથી કોરા રહી ગયા. તેથી માત્ર વ્યવહાર ધર્મમાં જ અટકી રહેવાનું નથી ; બલ્કે આ જીવનમાં જ યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રામ કરવાનું છે.

ઇહ ઢાલામાં પાણ કર્યું છે -

યહ માનુષ પથિય, સુકુલ સુનિયો જિનવાણી ;

ઇહ વિધ ગણેન મિલેં, સુમારિ જ્યોં ઉદ્ઘિ સમાની.

જુઓ, અહીં ‘ઇહ વિધ ગણે’ ઉપર વધારે વજન છે. ઇહ વિધ એટલે ધન કર્માતાં-કર્માતાં, ધનનો વિવિધ ભોગોના માધ્યમથી ઉપયોગ કરતા-કરતા જો નિંદગી વીતી જશે તો ફરીથી આ અવસર નહીં આવે, કેમ કે આ વિષયાનંટી રોદ્રથ્યાન છે, જેના ફળમાં આપાગે નરકોમાં સાગરો પર્યત અનંત દુઃખ ભોગવવાં પડશે.

જેઓ ધર્મશાસ્કોના સ્વાધ્યાયને પોતાના જીવનનું અભિજ્ઞ અંગ બનાવી લે છે, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી ધીર-ધીર પોતાની ઇચ્છાઓને જીતી લે છે ; અને વિષયોની નિઃસારતાને સારી પેઠે સમજી લે છે. તે કારાગે તેમને વિષયોની ઇચ્છા વર્થ લાગવા મારે છે. તેઓ પોતાના પુણ્યોદયથી પ્રામ થયેલ ન્યાયોત્પત્ત સામગ્રીમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે. એવા જીવો જ ભરેખર ધર્મત્વા છે” :

ધર્મશે આગળ કર્યું - “ હજુ આપાગને ધર્મ કરતા ધન વધારે મહત્વપૂર્ણ લાગે છે. અરે ! જે ધન પાછળ આપાગે આટલા પાગલ થઈ રહ્યાં છીએ, તે ધન તો ધર્મત્વાઓના ચરાગ ચૂમતું ચાલ્યું આવે છે અને

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

હેરાનગતિ થાય છે તેનાથી કોઈ અજાહુણું નથી.

જે ટ્રેઇનમાં એક રાત વીતાવવા માટે મહિનાઓ પહેલાથી રીજર્વેશન કરાવવામાં આવે છે. સો-સો રૂપિયા વધારાના આપવા પડે તો તે પણ આપે છે, હજર-હજર રૂપિયા રોજની હોટલોમાં મહિનાઓ અગાઉ રૂમ બુક કરાવે છે; તો એ વાત આપણી સમજમાં કેમ નથી આવતી કે આ જનમથી આગળના જન્મોની અનંતકાળની લાંબી યાત્રા કરવા માટે પણ ક્ર્યાંક/કોઈ રીજર્વેશનની જરૂર પડે છે? જેનું રીજર્વેશન આ ધૂળ-માટીના ધનથી નહીં, બલ્કે ધર્મના ધનથી થાય છે.

અરે ભાઈ! સાઈ-સિતેર વર્ષના આ માનવજીવનને સુખી બનાવવા માટે આપણને દિવસ-રાતના ૨૪ કલાક પણ જે ઓછા પડે છે તો તેની સરખામાણીમાં અનંતકાળના ભાવિ જીવનની લાંબી યાત્રાના સંબંધમાં આપણે કેમ નથી વિચારતા કે તેને સુખમય બનાવવા માટે આપણે શું કરી રહ્યા છીએ? અને ધર્મના નામે જે પણ કરી રહ્યા છીએ, શું તે પર્યાપ્ત છે? શું તે બરાબર છે? તેના લેખાં-જોખાં પણ આપણે કદ્દી કર્યા છે?

ભવિષ્યને સુખમય બનાવવાની વાત તો બહુ દૂરની છે, હજુ તો વર્તમાન સુખાભાસના ચક્કરમાં આપણે આર્ત-રૌદ્રધ્યાન કરીને આપણા ભવિષ્યને અંધાર-કૂવામાં ધકેલવાનું જ કામ કરી રહ્યા છીએ.”

ધર્મશે પોતાના ભાષાણમાં માનવ-જન્મની દુર્લભતા પર પ્રકાશ પાડતાં આ દુર્લભ માનવ-જીવન અને સર્વપ્રકારના અનુકૂળ સંયોગોને આત્મકલ્યાણમાં સદૃપ્યોગ કરવાની પ્રેરાળા કંઈક એ ટબથી આપી કે સૌને એ અહેસાસ થવા લાગ્યો કે ખરેખર આપણા શેષ જીવનની એક ક્ષાળ પણ હવે રાગ-રંગમાં, વિષય-કુષાયમાં અને ઈન્જિન્યના ભોગોમાં ખોઈ નાંખવી એટલે અનંતકાળ માટે અનંત દુઃખોને આમંત્રણ આપવા બરાબર છે. નરક-નિંગોડમાં જઈને અપાર દુઃખોની ખાઈમાં પડવા સમાન છે.

ધર્મશે પોતાના ભાષાણમાં કહ્યું - “ધન-ધાન્ય, સોનું-ચાંદી, રાજ-પાટ એ બધા સાંસારિક સુખ તો અનંતવાર મળ્યા, તેથી એ બધું તો

આ ભાવોનું કણ શું આવશે

વાગ્ણીનો બીજના ઉપર સારો પ્રભાવ પડતો હતો. ધીર-ધીરે તેના પ્રશંસકો અને અનુયાયીઓની સંખ્યા પાણ વધવા લાગી અને તેનું નામ અને યથ હવામાં સુગંધની જેમ ચારે બાજુ ફેલાવા લાગ્યો.

ધર્મશની ગાળતરી પાળ મોટા વિદ્વાનોમાં થવા લાગી હતી. બાલબ્રહ્મચારી તેમજ આશ્રમવાસી હોવાથી સામાન્ય જનતા તો તેને સંત જ સમજતી હતી.

આધ્યાત્મવિદ્યાનો લાભ મળવાથી નજીકના સંપર્કમાં રહેવાવાળા મોટા ભાગના બધા લોકો તેને આદર ભાવથી 'ગુરુદેવ' કહેવા લાગ્યા હતા. જેની પાસેથી તત્વજ્ઞાનનો લાભ મળતો હોય, તેને ગુરુદેવ કહેવું કુંઈ અનુચ્છિત પાળ ન હતું. તેથી તેણે પાળ પ્રતિકાર ન કર્યો.

'ગુરુદેવ' ના નામથી વિદ્યાત ધર્મશના આશ્રમમાં મોટા-મોટા શેઠ અને મોટા વિદ્વાન પાળ વિના સંકોચે આવતા-જતા થયા હતા.

અન્યારે તો ધર્મશ અધ્યાત્મ ગગનમાં ઊગતો સૂરજ સાબિત થઈ રહ્યો હતો અને ઊગતા સૂરજને નમસ્કાર કરવાની પરંપરા બહુ જૂની છે. એજ કારણ હતું કે ધીર-ધીરે મોટા-મોટા લોકો પાળ ધર્મશ દ્વારા પ્રતિપાદિત તત્વજ્ઞાનનો લાભ દેવા માટે મોટી સંખ્યામાં ત્યાં આવવા લાગ્યા. ધર્મશનું યશરસી વ્યક્તિત્વ સંપત્તશોઠથી પાળ અજાણ્યું ન રહ્યું. તેથી તેમાણે પાળ આનંદથી યથાસમય શિબિરનું ઉદ્ઘાટન કરવાની સ્વીકૃતિ મોકલાવી દીધી હતી.

શિબિરનો ઉદ્ઘાટન સમારોહ શરૂ થયો. સંપત્તશોઠ મુખ્ય-અતિથિના પદ પર વિરાન્ધેલ હતા. 'શિક્ષાળ શિબિરોની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા' એ વિષય પર ધર્મશનું હૃદયસ્પત્થી માર્મિક ભાષાણ થયું, જેને સાંભળીને સૌ ગદગદ થયા.

ભાષાળમાં ધર્મશે કહ્યું - "જુઓ ભાઈ! એ વાત વિચારવા જેવી છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ બે-ચાર દિવસની યાત્રાએ ધરેથી બહાર જાય છે તો તે નાસ્તા-પાણી અને પહેરવા-ઓઢવાના કપડાંની વ્યવસ્થા કરીને તો જાય જ છે, ઉપરાંત ક્યારે ક્યાં રોકાવું, ત્યાં શું વ્યવસ્થા હશે? એનું પાળ અગાઉથી જ સુનિયોજન કરે છે અને કરવું પાળ જોઈએ. નહીંતર જે

આ ભાવોનું કળ શું આવશે

ત્યાં સુધી કોઈ મોટા કાર્યક્રમોમાં અતિથિ વિશેષ બનાવીને આવા મોટા લોકોને કોઈ ન બોલાવે, ત્યાં સુધી તેઓ ત્યાં જઈ શકે નહીં. મોટા માગુસ ખરાને! આમંત્રાગ આપતા આવે તો પાગ ત્યાં પૂરો સમય ન રહે. તેમને લાગે છે કે, વધારે સમય સુધી રોકાવાથી ક્યાંક મારી ગાગુતરી નાના માગુસ તરીકે ન થઈ જય.

તેઓ મોટા-નાના વિદ્વાનની ઓળખાગ તેમના આગમજ્ઞાન કે તત્વજ્ઞાનથી નહીં; પરંતુ તેમના સામાજિક પ્રભાવથી કરે છે, તેમના અનુયાયીઓ કે પ્રસંશકોની સંખ્યા પરથી કરે છે અથવા કોણ તેમને કેટલું સન્માન આપી શકે છે, અપાવી શકે છે? આ જ છે તેમના વિદ્વાનોને મોટા માનવાના માપદંડ. પરંતુ આ બધું તો પુણ્યાધીન છે. તેનાથી તત્વજ્ઞાનનો શો સંબંધ? જે કે તત્વજ્ઞાનના પ્રચાર-પ્રસારમાં સાતિશય પુણ્યોદયનું પાગ યોગદાન હોય છે, પરંતુ આવા તત્વજ્ઞાન અને પુણ્યોદયનો મહિંગકાંચન યોગ તો વિરલા વિદ્વાનોને જ હોય છે. આ વાત આ શ્રીમંતોની સમજમાં આવી શકતી નથી. સંપત શેઠ પાગ એવા જ શ્રીમંતોમાના એક છે.

ધર્મશે વિચાર્ય - ખેર! કંઈ પાગ થાય! કમ સે કમ સંપત શેઠને તો સાચા માર્ગ પર લાવવા જ પડશે. પિતાજીની જૂની પેઢીમાં એક માત્ર આ જ તો બચ્યા છે, જેને અમે નાનપાગાં પ્રેમથી સંપતકાકા કહેતો હતા અને સંપતકાકા પાગ અમને ખૂબ પ્રેમ કરતા હતા. જ્યારથી તેઓ ગામ છોડીને મુંબઈ ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં જઈને ઉદ્ઘોગ-ધંધામાં ફસાઈ ગયા. ત્યારથી તેમને હળવા-મળવાનું પાગ સહજ ન રહ્યું. તેમને પાગ 'મોટાઈ'ની બિમારી લાગી ગઈ. ગમે તે હોય, એકવાર સંપતકાકાને બોલાવવા તો છે જ.

આમ વિચારીને ધર્મશે સંપતશેઠને શિબિરના ઉદ્ઘાટનનું આમંત્રાગ મોકલાવી જ દીધું.

સંજોગોથી ધર્મશે પાગ તત્વજ્ઞાનના સતત અભ્યાસથી શાની તો થઈ જ ગયો હતો. તેનું બાહ્ય વ્યક્તિત્વ પાગ પ્રભાવશાળી હતું. તેનામાં તત્વજ્ઞાનની સાથે પુણ્ય અને પવિત્રતાનો એવો સુમેળ હતો કે તેની

આ ભાવોનું હળ શું આવશે

પિતા અને અમે તો એક ભાગે જમતાં હતાં. અમારા લાયક કોઈ કામકાજ
હોય તો આપે અમને જરૂર યાદ કરજો, અમે જરૂર આવશું.”

ધર્મશે પાણ એ જ જૂના બાળપાળના લહેકામાં કલું હતું —
“સંપતકાકા! તમારો એ જ જૂનો પરિચય અને પ્રેમ જ તો અમને પરેશાન
કરે છે, અને તેથી જ તમને વારંવાર એ કહેવાનો વિકલ્પ આવે છે; પાણ
તમે તો અમારી વાત પર ધ્યાન જ નથી આપતા.

શેઠની વાતોથી ધર્મશે તેના એ મનોવિજ્ઞાનને સમજવા લાગ્યો
હતો કે આમને આદર-સન્માન જોઈએ, આમંત્રણ જોઈએ. તેથી જેઓ
તેમને વિશેષ આયોજનોમાં આદરપૂર્વક બોલાવે છે, ત્યાંતે દોડ્યા-દોડ્યા
ચાલ્યા જાય છે. તેથી તેણે વિચાર્ય -

શેઠને શા માટે કોઈ શિક્ષાગ-શિબિરના ઉદ્ઘાટનમાં મુખ્ય-અતિથિ
બનાવીને ન બોલાવવા ? એકવાર અહીં આવીને અહીંનું વાતાવરણ જોશે-
પ્રવચન સાંભળશે તો સંભવ છે શેઠને લગની લાગી જાય. એકવાર રૂચિ
જગૃત થઈ ગઈ તો પછી કુરસદ જ કુરસદ છે. પરંતુ શેઠ વિશેષ આમંત્રણ
વિના નહીં આવે, તેથી યોગ્ય સમયે આમંત્રણ આપવું પડશે.”

મોટા શેઠ, મોટા વિદ્વાન, મોટા નેતા કે મોટો અભિનેતા - કોઈપણ
મોટો નામધારી વ્યક્તિ હોય, જે તે તત્વજ્ઞાન વિહીન છે તો તેને ‘મોટાઈ’
નામની બિમારી થઈ જાય છે. પછી તે નાના વિદ્વાનો, નાના સાધુઓ
અને નાના પ્રવચનકારોને આભડછેટની બિમારી સમજુને તેમની
અવગાળણના કરવા લાગે છે, તેમનાથી દૂર-દૂર રહેવા લાગે છે, ભલેને તે
નાની વ્યક્તિઓ તેનાથી બુદ્ધિબળમાં, શાન-વેરાજ્યમાં ચઠિયાતી જ કેમ
ન હોય ?

આવા મોટા લોકોનું સૌથી મોટું દુભર્ગય એ હોય છે કે તેમને
તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના અવસર દુર્લભ થઈ જાય છે. આવા મોટા લોકો
નાના વિદ્વાનો પાસેથી તત્વની વાત કેવી રીતે સાંભળી શકે ? ભલેને પોતાને
માટે તે વિષયના કાળા અક્ષર બેંસ બરાબર જ કેમ ન હોય ? તેમની આ
બનાવટી ‘મોટાઈ’ તેમના તત્વજ્ઞાનમાં સૌથી મોટી આડખીલી બની જાય
છે.

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

હદ્યરોગના રોગી હોવા છતાં પાણ શેઠ પોતાના આગંતુક મહેમાનોને પોતાનો કારોબાર, હવેલી-બંગલા તથા ચારે તરફ ફેલાયેલ વૈભવ કલાકો સુધી ફરી-ફરીને ઉપર-નીચે ચઢી-ઉત્તરીને બતાવતાં, વચ્ચે-વચ્ચે કારણ વિના ઓ રામુ ! ઓ શ્યામુ ! ! એમ બૂમો પાડી પાડીને પોતાના અતિથિઓને ચેતન પરિશ્રહનો અહેસાસ પાણ કરાવતા રહેતા.

બિચારા આગંતુક પાણ શેઠનું મનોવિજ્ઞાન સમજતાં. તેથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં પાણ સાચી-ખોટી હા માં હા મિલાવતાં શેઠના હાસ્ય સાથે પોતાનું નકલી હાસ્ય મેળવતાં, જલ્દીથી છુટકારો મેળવવા માટે કોઈને કોઈ બહાનું શોધતાં ; પરંતુ શેઠની પકડ પાણ જળોથી ઓછી નહોતી કે આસાનીથી ધૂટી શકાય.

સંપત શેઠ ચા-નાસ્તાના બહાને રહ્યો-સહ્યો વૈભવ પાણ બતાવીને જ દમ લેતા. આમ કરતાં શેઠ શરીરથી ભલે થાકી જાય, પાણ મનથી તે ક્યારેય થાકતા નહીં ; કેમકે આમાં તો તેમને આનંદ આવતો હતો.

શેઠ જેને પોતાનું સૌભાગ્ય સમજી બેઠા છે, ભાગ્યોદય માની બેઠા છે ; તે જ તેમના માટે દુભાગ્ય બનીને કુર કાળ બનીને તેમને ક્યારે પછાડીને દબાવશે - તેની તેમને કલ્પના પાણ નથી. તેમને ખબર નથી કે આ પરિશ્રહાનંદી રોક્ષધ્યાન તેમને કયા નક્કની ખાઈમાં ધકેલી દેશે.

ધર્મશ પોતે પાણ સંપતેઠને એક-બે વાર સ્વાધ્યાય કરવાની અને પ્રવચનોમાં સામેલ થવાની પ્રેરાણા આપી અને પ્રસંગોપાત આશ્રમમાં પથારીને લાભ લેવાનો પાણ આગ્રહ કર્યો ; પાણ શેઠનો બધા માટે એક જ ગોખેલો જવાબ રહેતો.

“ભાઈ ! હમાણાં તો અમને મરવાની પાણ કુરસદ નથી અને તમે સ્વાધ્યાયની વાત કરો છો. એ બધા કામ તો નવરાશના છે. જેટલો મોટો વ્યાપાર એટલી વધારે સમસ્યાઓ. વળી રોજ-બરોજ રાજ-કાળજના કામ અને સામાન્ય સંસ્થાઓની દેખરેખ રાખવી. આ બધામાંથી સમય બચે તો સ્વાધ્યાય કરવાનું સૂક્ષે ને ! ”.

શેઠ ધર્મશને પાણ આ જ જવાબ આપ્યો. સાથે એ પાણ કહું-

“ ભાઈ ! તમારો અને અમારો તો જૂનો પરિચય છે, તમારા

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

કલાક સતત ઓફિસમાં બેસે છે. એમને બે વાર તો સીવિયર હાર્ટ-એટેક
આવી ચૂક્યા છે, પરંતુ ન જાગે કેમ તે પોતાના જીવને જોખમમાં મૂકીને
આવું કરે છે? ના પાડવા છીતાં કેમ માનતા નથી?

લાગે છે શેઠનું હોનહાર જ ખરાબ છે; નહિ તો હવે આ દિવસો
કુદી આવી મોહ મમતામાં પડ્યા રહેવા માટે અને આવા મતલબ વગરના
કામ કરવા માટે થોડા છે?

કોઈને કંઈ મજબૂરી હોય; રોટી, કપડાં અને મકાનની સમસ્યા
હોય તો જુદી વાત છે; પાગ તેમના માટે એવું તો કાંઈ છે નહિ, તેમની
પાસે તો સાત-સાત પેઢીઓ સુધીની આજીવિકાનો પૂરો ઠિંકાણ છે.
તેમની પાસે કરોડોની તો રોકડ-કમ હશે. મોટા-મોટા ઉદ્ઘોગો
પર તેમની ઈજારાશાહી છે. અબજેની કિંમતના મોટા-મોટા ઔટોમેટિક
ખ્લાન્ટ છે. જેમાં પોત-પોતાના વિષયના વિશેષજ્ઞ પોત-પોતાનું કામ સુંદર
રીતે સંબાળે છે. ઘરના લોકો પાગ દેખેખ રાખવામાં સંપૂર્ણ સજાગ અને
સાવધાન છે. નુકસાનીનું ક્યારેય કોઈ કામ નથી.

મુંબઈ નગરીમાં તો સંપત્તયેઠના બંગલા-હવેલી છે જ,
દેશ-વિદેશના મુખ્ય ઔદ્ઘોગિક નગરોમાં પાગ પોતાના ભવન છે. તીર્થો
અને પર્યાતકના સ્થળો પર પાગ બંગલા બનાવી રાખ્યા છે.

જે સંપત્ત શેઠ હૃદ્યે તો ચોવીસ કલાક ફી રહી શકે છે અને પોતાનો
પૂરો સમય ધર્મ-ધ્યાનમાં લગાવી શકે છે. પરંતુ તે ધર્મ ધ્યાન તરફ બિલકુલ
લક્ષ આપતા નથી. તેમને તો પરિગ્રહ સંગ્રહ અને તેના પ્રદર્શનમાં જ
આનંદ આવે છે.

શેઠ પોતાના વૈભવનું પ્રદર્શન કરવા માટે વર્ષમાં એક-બે વાર
પોતાના ગામમાં પાગ અવશ્ય જતાં અને ત્યાંના સામાનિક અને ધાર્મિક
કાર્યોમાં પોતાનું યોગદાન પાગ ખૂબ આપતા. આને પાગ જ્યાં ને ત્યાં
તેમના દ્વારા અપાયેલ દાનની તકતીઓ લાગાવેલી જોઈ શકાય છે. જ્યાં
સુધી ધર્મશના પિતા હતા, ત્યાં સુધી તો શેઠ માત્ર તેમને મજબૂબ જ ગામમાં
આવતા-જતા રહ્યા; કારાગકે તેમની સાથે શેઠને વ્યક્તિગત સ્નેહ હતો,
ગાઢ મિત્રતા હતી. તે દરમાન ધર્મશ સાથે પાગ તેમને હળવા-મજબૂબ
થતું.

૧૭

સંપત્તશેઠ ધર્મશના પિતાના સહુથી શ્રેષ્ઠ અને ધનિષ્ઠ મિત્ર માનવામાં આવતા હતા. તે ધર્મશના પડોશમાં જ રહેતા હતા. તે બંને પરિવારોમાં ઘર જેવા જ સંબંધ હતા.

સંપત્તશેઠ જોકે પોતાના ગામમાં પાગ આધિક દાખિયે ખૂબ સંપત્ત હતા, ત્યાં તેમને કોઈ કમી નહોતી ; પરંતુ તે ખૂબજ મહત્વકાંક્ષી હતા. તેથી વીસ વર્ષ પહેલાં વ્યાપારને વધારવા માટે તે ઉદ્યોગનગરી મુંબઈમાં પહોંચી ગયા હતા. ત્યાં ભાગ્યોદયથી તે દસ-બાર વર્ષમાં જ ખૂબ જ મોટા ઉદ્યોગપતિ બની ગયા હતા. હવે તો તેમની ગાગતરી ટાટા-બિરલા જેવા ઉદ્યોગપતિઓ સાથે થવા લાગી.

હવે તેમની પાસે આવકના એટલાં બધાં સ્થાયી ઓત થઈ ગયા છે કે જો તે પોતાના શેષ અમૂલ્ય જીવનની એક ક્ષાળ પાગ ઉદ્યોગ-ધંધા માં ન આપે તો પાગ તેમની આવક ઉપર અને ઉદ્યોગ ઉપર કોઈ વિપરીત અસર નહીં થાય.

તેમના ઉદ્યોગને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે તેમની પાસે કુશળ કાર્યકર્તા અને કર્મચારીઓ તો છે જ, તેના પુત્ર-પૌત્ર પાગ તેમનાથી વધારે કુશળ થઈ ગયા છે અને સંપૂર્ણ જવાબદારી પૂર્વક કામ સંભાળવા લાગ્યા છે. મોટાભાગનો ઉદ્યોગ વિકસિત પાગ તે જ પુત્ર-પૌત્રોની ટેકનીકલ સૂઝ-બુઝ અને શ્રમથી જ થયો છે.

પરંતુ સંપત્તશેઠને જાતે જ ધન કમાવવાનો ખૂબ શોખ છે. તેમને કમાણી કરવાના કાર્યોમાં ખૂબજ આનંદ પાગ આવે છે. પંચોતેર વર્ષની વયે પાગ તે વ્યાપારમાં એક નવયુવકની જેમ ઉત્સાહિત થઈને રૂચિ લે છે અને દાક્તરે સંપૂર્ણ આરામ કરવાની સલાહ આપી હોવા છતાં આઠ આઠ

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

ધર્મશ સંપત્તશેઠના આ ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન અને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનું પ્રવૃત્તિથી અજાગુણ નહોતો. તેમની જેટલી પાગ ધાર્મિક કિયાઓ અને તે સંબંધી જે વિચારો હતા, તે નિદાન નામના આર્તધ્યાન અને પરિગ્રહાનન્દી રૌદ્રધ્યાનના સીમાથી ઊંચા ઉઠી શકતા નહોતા. તેથી ધર્મશને વારંવાર વિકલ્પ આવતો હતો. -

કદાચ આમનું આ સ્થિતિમાં જ મરાગ થઈ જશે તો ચોક્કસ તેમની અધોગતિ જ થશે. લોકાપકારી કાર્યોને જેઈને લોકો ભવેને તેમના દેહને સંન્માનપૂર્વક ચંદનની ચિત્તાથી બાળે, મોટા-મોટા નેતાઓ ભવેને તેમની શ્રદ્ધાંજલિ સભાઓ ભરે અને તેમાં તેમના કાર્યોના ગુણગાન ગાયા કરે; પાગ આ બધાથી એમના આત્માને શું લાભ થશે?

કોઈ ચોક્કમાં તેમનું પૂતળું પાગ ઊભું કરવામાં આવશે, જેને જેઈ-જેઈને પરિવારના લોકો ગૌરવ અનુભવશે; પરંતુ સંપત્તશેઠના આત્માને તો એના પરિગુણમનું ફળ ભોગવવું જ પડશે. સંપત્તશેઠના પરમાર્થના જેટલાં પાગ કામ છે તે કહેવા માત્ર પરમાર્થનાં છે; વાસ્તવમાં તો તે બધાં કાર્ય ભોગ-સામગ્રીની પ્રાપ્તિ, તે જ ભોગ સામગ્રીના સંરક્ષણ તેમજ ભોગોની પુષ્ટિ માટે જ છે. તેથી દેખીતી રીતે જ અશુભ નિદાન આર્તધ્યાન જ છે.

ધર્મશે વિચાર્યું-તેમને બિચારાને તો કાંઈ ખબર નથી કે- મને જે આ ભાવ થઈ રહ્યા છે, તેનું ફળ શું આવશે? તેથી એવો કોઈ ઉપાય નારૂ વિચારવો પડશે, જેનાથી આવા લોકો પ્રભાવિત થાય અને જિનવાણીની શરાગમાં આવે તથા ધર્મના મર્મને જાણે.

ધર્મશે એ પાગ સારી રીતે જાગતો હતો કે ભવેને કોઈ આધ્યાત્મિક કાન્નિકારી પગબું કોઈને એકાએક સ્વીકૃત ન થાય, તે કારાગથી વિરોધ પાગ થઈ શકે છે, પરંતુ સામાન્ય રૂચિ વાગાઓને એકત્રિત કરવાનો આના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી. વિરોધ પાગ પ્રચારનું એક સશક્ત સાધન છે. તેનાથી વાતાવરણ તો ઊભું થશેજ. વિરોધ કરનારાઓને પાદ્ધળથી શાંતિથી સમજાવીશું. સહજતા મળતાં મોટાભાગનાને વગર સમજે જ સમજમાં આવી જશે. શરૂઆતમાં થોડુંક જેખમ તો ઉઠાવવું જ પડશે. આવા વિચારોથી તેને મનોમન કંઈક સંતોષ થઈ ગયો અને તે વિશ્રામ કરવા ચાલ્યો ગયો. ●

આ ભાવોનું હણ શું આવશે

પૂરેપૂરો બંદોબસ્ત છે જે. તેનાથી વધારે તો બીજું કરી પાણ શું શકાય? શેઠ આનાથી વધારે બીજું વિચારી પાણ શું શકે? કેમ કે છેવટે તો તે વ્યાપારી-વાણિયો જ ને! ‘પેસા ફેંકો તમાશા દેખો’ તે સિવાય હજુ સુધી તેમાંગે બીજું કંઈ કર્યું જ નહોતું.

‘પરિહિત સરિસ ધરમ નહિં ભાઈ’.

એ ઉક્તિ મુજબ શેઠે પરોપકારના ઉદ્દેશ્યથી ઔષધાલય વિદ્યાલય, અનાથાશ્રમ, વૃદ્ધાશ્રમ અને વિધવા-આશ્રમ વગેરે લોક કલ્યાણના કાર્ય તો પોતાના પારમાર્થિક ટ્રસ્ટો દ્વારા શરૂ કરેલાં જ હતા; પરંતુ જ્યારથી તેમાંગે કોઈના મોઢેથી સાંભળ્યું કે ઔષધ-દાનથી પોતાનું શરીર નિરોગી રહે છે, શારીરિક શક્તિ વધે છે; જ્ઞાન દાનથી પોતાનું જ્ઞાન વધે છે, બુદ્ધિ બળ વધે છે; આહાર દાનથી ગૃહલક્ષ્મી અન્નપૂર્ણા થઈ જય છે, ધરમાં અત્રનો અક્ષય ભંડાર ભરેલો રહે છે; વૃદ્ધોની, વિધવાઓની, અનાથોની તથા બિમારીઓની સેવા કરવાથી યશલાભ થાય છે; ત્યારથી તેમની રૂચિ આ પ્રકારના કાર્યોમાં કંઈક વિશેષ વધી ગઈ હતી.

હવે તે વિચારવા લાગ્યો - ‘આમ કે આમ ગુઠલિયોં કે દામ’ એ નીતિથી ચાલતાં આ પારમાર્થિક ટ્રસ્ટોથી આપાણને કંઈ નુકસાન તો છે નહીં; બલ્કે લાભ જ લાભ છે. એમાં ખર્ચાંતું ધન તો બધા ધર્માદાના ફોર્માંથી મળી જ જય છે કે ને સીધું વિકેતા વ્યાપારી પાસેથી જ આવે છે. તેથી તેનો આર્થિક બોજ તો આપાણા માથે કંઈ છે જ નહિં.

‘નામનું નામ સાથે અનેક કામ’ એનાથી ઉત્તમ બીજું શું હોઈ શકે? જ્યારથી ચિકિત્સાલય ખુલ્યું છે ત્યારથી ડૉક્ટરોની ફીસના હજારો રૂપિયા તો બચવા લાગ્યા જ છે, ઉપરાંત નાની-મોટી દવાઓ પાણ ત્યાંથી આવી જય છે. ટેલિફોનના એક સંકેતથી ચિકિત્સાલયનો મોટામાં મોટા ડૉક્ટર તત્કાળ સેવામાં હાજર થઈ જય છે.

બાળકોના ટ્યુશનોમાં જે ખર્ચ થતો હતો, તે ખર્ચ પાણ આપાણ વિદ્યાલયના શિક્ષકોની વધારાની સેવાઓથી ઓછો થઈ ગયો છે.

વિધવા-આશ્રમમાંથી મનગમતી કોઈ પાણ મહિલાને દિવસે/રાત્રે ગમે ત્યારે કેમ ન બોલાવો, તત્કાળ સેવામાં હાજર થઈ જય છે. તે બિચારીઓને બીજો આધાર પાણ શું છે?

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે.

રહેતી તથા દેવી-દેવતાઓની બાધા-આખડી પાગ માનતી રહેતી. હા, જે કાર્યોમાં માન-સન્માન અને સામાજિક નેતૃત્વ મળતું હોય, તેના માટે શેઠ કદી નાન પાડતા.

સંપત શેઠ જી-મજાત જૈન હોવાના કારાગે અલગથી દેવી-દેવતાઓના મંદિર તો ન બનાવડાવ્યાં; પરંતુ જે જૈન-મંદિર બનાવડાવ્યું, તેની આજુ-બાજુમાં રક્ષકના રૂપે દેવી-દેવતાને તો સ્થાપિત કરાવી જ દીધા.

શેઠ વિચાર્ય -

“જે તેઓ આપણને મદદગાર થતા હશે તો થઈ જશે અને કદાચ ન થતા હોય તો ભલે ન થાય, તો પાણ તેમની ઉપાસના કરવાથી નુકસાન શું છે? તેઓ આપણું લઈ શું જશે? જે ટલું ખર્ચ તેમની પૂજા-પત્રિકામાં થાય છે, એટલું તો આટલા મોટા વ્યાપારમાં ઊંદર-બિલાડી જ ખાઈ જય છે. જે દેવી- દેવતા મૂઢીભર ચોખા, પુષ્પ, દીપ-પુષ્પ અને ફળ વગેરેથી જ પ્રસન્ન થઈ જતા હોય તો તેનાથી સસ્તો સોંદો બીજો શું હોઈ શકે?

ધરમ-કરમના બધાં સાધન એકાંકાં કરવાનું જે આપણું કર્તવ્ય છે, તે બધાં સાધન તો મેળવી જ લીધાં છે. જે કે ખરેખર જોઈએ તો આગલો જી-મ જોયો છે જ કોગે? તેમ ઇતાં થતો પાગ હોય તો તેના માટે પાગ

આ ભાવોનું કણ શું આવશે.

લક્ષ્માગ નથી.

ભાઈ ! ધર્મ પ્રદર્શનની વસ્તુ નથી, ધર્મ તો આત્મદર્શનનું નામ છે, જેનું વિસ્તુત વિવેચન જૈનદર્શનમાં છે. જૈનકુળમાં જરૂર ધરવાથી અને ધર્માયિતનોના નિમાણમાં ધન આપી દેવા માત્રથી ધર્મ-પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તેના માટે પોતાને જૈન દર્શનનો અભ્યાસ (સ્વાધ્યાય) તો કરવો જ પડશે. ત્યારે જ આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ મળી શકશે. પાણ સંપત્ત શેઠમાં હજુ એવું કંઈ પાણ જોવા મળતું નથી.

સંતપ શેઠને પોતાના ઉદ્ઘોગ-ધંધા અને વ્યાપારમાં અતિ-વ્યસ્ત હોવાના કારણે પરલોક સંબંધમાં વિચારવાનો હજુ સમય જ ક્યાં છે ? જ્યારે પાણ કદી/કોઈ પ્રવચનમાં આવવાની કે સ્વાધ્યાય કરવાની વાત કરે ત્યારે તેમનો એક જ ગોખેલો-હાજર જવાબ હોય - અરે ભાઈ ! હમારાં તો મરવાની પાણ કુરસદ નથી...હા, અમારા લાયક ક્યાંય / કોઈ કામ હોય તો કહેજે, આવશ્યકતા મુજબ અમે તમને તન-મન-ધનથી સહયોગ કરવા તૈયાર છીએ.

ખરેખર જોવામાં આવે તો વાસ્તવિકતા એ છે કે તેમને આત્મા-પરમાત્મા અને પરલોકના વિષયમાં ન કંઈ જાગકારી છે કે ન તો કંઈ નિરજ્ઞાસા છે. તેમાંથી આટલી દીર્ઘ દાણિથી ક્યારેય વિચાર્યું જ નથી. ધાર્મિક કાર્યોમાં ધન ખર્ચવાથી જ તેમને સૌથી વધારે સન્માન મળતું રહ્યું, તેથી પૈસા કર્માવવામાં અને ખર્ચવામાં જ તેમની સુચિ વધતી ગઈ.

સંપત્ત શેઠનું માનવું છે કે આજના યુગમાં પૈસા વગર કંઈ થતું નથી. ધરમ પાણ ધન વગર કેવી રીતે થાય ? દાન-પુરુષ વગરે કરવા માટે પાણ પૈસા જ જોઈએ છે ન ? પરમાત્માઓની પ્રતિક્રિયા પાણ વગર પૈસે થતી નથી. તેથી કુટુંબના પુરુષ વર્ગનું પ્રમુખ કાર્ય તો વ્યાપાર ઉદ્ઘોગને ચરમોત્કર્ષ પર પહોંચાડવાનું જ છે. ધર્મધ્યાન તેમજ જપ-તપ કરવા માટે તો ધરમાં નવરી બેસી રહેલી સ્ત્રીઓ જ પર્યાપ્ત છે.

સંપત્ત શેઠના માનસને અનુરૂપ જ તેમના પરિવારની મહિલાઓ પાણ પોતાના પતિ, પુત્ર, પરિવાર અને વ્યાપારની કુશળતાની કામના અર્થે યાથશક્તિ ત્રત-ઉપવાસ, પૂજા-પાઠ અને દાન-પુરુષના કામ કરતી

૧૬

ભારત ભૂમિ ઉપર જન્મેલા માનવોમાં ધર્મનું જ્ઞાન હોય કે ન હોય,
તેઓ ધર્મના સાચા સ્વરૂપને જાગુતા હોય કે ન જાગુતા હોય, તેઓ ધર્મત્વા
હોય કે ન હોય; પરંતુ ધર્મ કરવાની ભાવના અને ધર્મત્વા બનવાની
ભાવના તો મોટે ભાગે સહૃકોઈમાં હોય જ છે અને પોત-પોતાની સમજાગ
મુજબ પ્રાય: સૌ ધર્મસાધન પાણ કરતા જ હોય છે.

અધમમાં અધમ વ્યક્તિ, ભલે તે કઠલખાનામાં કસાઈનું કામ
કરનારી હોય; દિવસ-રત જૂઢું-છેતરપિંડી, દગાબાળું કરનારી હોય;
એક નંબરની ચોર ઠગ કે ડાકુ હોય, ગુંડો-બદમાશ હોય; એવી મહાલોભી
હોય કે પૈસાને જ પરમાત્મા સમજું બેઠી હોય; શરાબી-કબાબી હોય,
બધા દુર્વસનોમાં આસક્ત હોય; તે પાણ પોત પોતાની યોગ્યતા મુજબ
શક્તિ પ્રમાણે ધર્મના નામ પર કંઈ ને કંઈ અવશ્ય કરે છે. પછી ભલે તે
કબૂતરોને ચાણ નાંખવા રૂપે હોય, કિડીઓના દરોમાં લોટ વિખેરવાના
રૂપે હોય, ગાયને ચારો આપવાના રૂપે હોય કે ભલે તે દેવી-દેવતાઓના
ચિત્રોની આગળ અગરબતી સળગાવવાના રૂપે જ કેમ ન હોય; પરંતુ
સવાર-સાંજ બંને સંધ્યાકાળના સમયે કંઈ ને કંઈ અવશ્ય કરશે, ત્યાર
પછી જ પોત-પોતાના ધંધા પર જશે. પાણ વિવેક વિના આ બધું કરવાથી
કંઈ લાભ થતો નથી. આ બધું તો કોરી આત્મસંતુષ્ટિ માત્ર છે. પોતાને
જ ભ્રમમાં રાખવા કે ઠગવા બરાબર છે. પાપ પરિણતિ કોઈ પાણ કારણે
હોય, તેનાથી પાપ બંધ તો થશે જ. આજીવિકા વગેરેનું બહાનું તે
પાપબંધથી નહીં બચાવી શકે.

જે ધર્મના નામે આવી જ કે આ પ્રકારની કંઈક વધારે ખર્ચના
કુચાઓ સંપત્તશેઠે પાણ કરીકે કરાવી દીધી. તો એ તેમના ધર્મત્વા હોવાના

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે.

‘અતિપુણ્ય ઉદ્યમમ આયા, પાઈ નિરોગી કાયા’
એવું પાગ નથી કહ્યું કે -

‘અતિપુણ્ય ઉદ્યમમ આયા, અરબોં કા વૈભવ પાયા’
બીજું પાગ આવી રીતે ‘શું કહ્યું છે અને શું નથી કહ્યું? - તેના પર
વિચાર કરવો જોઈએ.’

ધર્મેશ વિચારી રહ્યો હતો - આ બધી વાતો ખૂબજ ગંભીરતાથી
વિચારવા જેવી છે. આ ગ્રંથમાં આવી-આવી ન જાણે કેટલી વાતો હતો હશે.
અહા હા.... ! આ ગ્રંથની તો એક-એક પંજિકમાં મૌલિકતા દાણગોચર
થાય છે.

એકલા-એકલા

સ્વાધ્યાય કરવાથી

ઉપયોગ એટલો

બધો સ્થિર પાગ થઈ

શકતો નથી, તેથી જે

આપણો સૌ

સામૂહિક સ્વાધ્યાય

કરીએ, પરસ્પર

ચર્ચા કરીએ, તો

વિશેષ લાભ મળી

શકે. જોઈએ છીએ શું

થાય છે? જે એવો

કોઈ બનાવ બને તો

આપણા સૌના માટે

હિતકારી થશે.

આમ વિચારતાં-વિચારતાં તે પોતાના નિત્યકર્મમાં લાગી ગયો. ●

આ ભાવોનું કણ શું આવશે.

અમિતને પણ તોણે આ પંક્તિઓ પર ધ્યાન આપવા માટે,
ચિંતન-મનન કરવા માટે કહું હતું ; પરંતુ તોણે તેના કહેવાની દરકાર ન
કરી, તે ન જ કરી.

જુઓ ને ! 'ભલી હોનહાર છે જેની અહા ... !' આ એક વાક્ય
જ કેટલું ગજબનું છે ! આખું જગત તો પુણ્યના ઉદ્યથી પ્રામ બહારની
અનુકૂળતાને જ પોતાની ભલી હોનહાર માની બેહું છે.

સુખના સંદર્ભમાં પણ અધિકાંશ વિકિત એમ કહેતા મળી જશે કે-

પહ્લાં સુખ નિરોગી કાયા, દૂસરા સુખ ઘરમે હો માયા;
તીસરા સુખ કુલવન્તી નારી, ચૌથા સુખ પુત્ર સમાજમેં આજીકારી.

પંચમ સુખ પ્રમુખતા ઘર-બહાર, છઠવાં સુખ સમાજમેં આદર,
ઇસસે અધિક ઓર ક્ષા ભાઈ, તીન લોક કી સમૃતિ પાઈ.

આ જ કારણ છે કે લોકો તન-ધન-સ્વી-પુત્રની અનુકૂળતા અને
આદર સન્માન પ્રામ કરવા માટે પાગલ બની રહ્યા છે.

આ મૂઢ જગત આવી જ અને ન જાણે કેટલી કપોલ-કલ્પિત
કલ્પનાઓમાં સુખ માનીને બેહું છે અને અને જ પોતાની ભલી હોનહાર
માને છે ; પરંતુ આ બધા તો ક્ષણિક સંયોગ છે. એક ક્ષણમાં જ આ બધી
અનુકૂળતાઓને પ્રતિકૂળતાઓમાં પલટાતાં વાર નથી લાગતી. આ કેવી
ભલી હોનહાર છે, જે પળભરમાં ખરાબ હોનહારમાં પલટાઈ જાય છે.

સાચા ધર્માત્મા તો સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનું શરારુ પ્રામ થવાને
જ પોતાનો ભાગ્યોદ્ય માને છે ; ધર્મની રૂચિ અને તત્વ સમજવાની
જિજ્ઞાસા જાગવાને જ પોતાના અતિ પુણ્યનો ઉદ્ય, ધન્ય જીવન અને
ભલી હોનહાર માને છે.

દર્શનપાઠ આનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. -

અતિપુણ્ય ઉદ્ય મમ આયા, પ્રભુ તુમરા દર્શન પાયા ;

તવ પદ મમ ઉરમેં આયે, લખિ કુમતિ વિમોહ પલાયે ;

નિજ જ્ઞાનકલા ઉર જાગી, રૂચિપૂર્ણ સ્વહિત મેં લાગી.

જુઓ, અહીં એવું નથી કહું કે -

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે.

છે? મને જે આ ભાવ થાય છે, તેનું ફળ શું આવશે? ...

આ પંક્તિઓને વાંચીને ધર્મશ અત્યંત ગંભીર થઈ ગયો હતો, વિચાર મંથનમાં પડી ગયો હતો. તેને લાગ્યું-આહા! આમાં તો એક-એક વાક્ય ગજબનું છે. એક-એક વાત વિચારાણીય છે, મેં તો ક્યારેય આ દિશામાં વિચાર જ નથી કર્યો.

જેકે ધર્મશની લૌકિક શિક્ષા બહુ વધારે નહોતી થઈ શકી, પરંતુ તેનામાં વિચારવા - સમજવાની શક્તિ ખૂબ જ છે.

તેણે વિચાર્યું - બિહારી કવિની સત્તસઈના સંબંધમાં જે એમ કહેવામાં આવે છે કે -

સત્તસૈયા કે દોહરે, જ્યોં નાવિક કે તીર ;
દેખન મેં છોટે લગે, ધાવ કરે ગંભીર.

પરંતુ, તે દોહાઓમાં આટલી ગંભીરતા ક્યાંથી? જેટલી ગંભીરતા આ ગ્રંથની આ પંક્તિઓમાં છે? આ ગ્રંથના લેખકે તો ગજબ જ કરી દીધો છે.

સ્વાધ્યાય તો બધા કરે છે, પાણ ધર્મશ જેવા વ્યક્તિ વિરલ જ હોય છે, જે ગ્રંથના એક-એક વાક્ય પર આટલી ગંભીરતાથી વિચાર કરે છે. એક-એક પંક્તિ પર આટલું ધ્યાન આપે છે. એક-એક સત્ય સિદ્ધાન્ત પર સમર્પિત થઈ જય છે, રીતી જય છે.

ધર્મશનું વિચારવું હતું - જિન ખોજ તિન પાઈયા, ગહેરે પાની પેઠ.

જે જિનવાણી રૂપી દરિયામાં ઊંડી દૂબકી લગાવે છે, તેના જ હાથમાં રલત્રયરૂપી રલ આવે છે. જે દૂબવાથી ઉરે છે, તેના હાથમાં તત્ત્વ નથી આવતું.

ધર્મશ જ ન મળત કાન્તિકારી તો હતો જ, વયસ્ક થતાં-થતાં સત્યની શોધમાં પાણ લાગી ગયો હતો. તેને તે પંક્તિઓ અસાધારાણ લાગી. તેનું મન ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગયું, આગળ વધવાનું તેને મન જ ન થયું. વસ્તુત: વાત પાણ અસાધારાણ હતી. જે પાણ તે પંક્તિઓને ધ્યાનથી વાંચ્યતું - સાંભળતું, તેના પર વિચાર કરતું; તેનું હૃદય પ્રભાવિત થયા વિના ન રહેતું.

૧૫

સહજ સંયોગ કહીએ કે દેવયોગ, એક દિવસ ધર્મશને એક એવો ગ્રંથ હાથમાં લાગી ગયો, જોણે ન કેવળ તેના મનને હુચમચાવ્યું, બલ્કે તેની દિશા જ બદલી નાંખી.

ગ્રંથ હસ્તલિખિત હતો અને રાજસ્થાની-કુંઠારી પુરાગી ભાષામાં લખાયેલ હતો, જે ધર્મશની માતૃભાષા તો હતી જ નહીં, પ્રચલિત રાષ્ટ્રભાષા પાણ નહોતી. તેથી કરીને જેકે તેને વાંચવામાં ખૂબ જ મુશ્કેલી પડી; તેમણ્ઠાં પાણ તેણે ગ્રંથ વારંવાર વાંચ્યો. વાંચીને તે એનાથી એટલો બધો પ્રભાવિત થયો કે - ‘જાણે તેને સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ મળી ગયો હોય.’ તે જેની શોધમાં હતો તે જ ચિંતામણિ રન્ન અનાયાસ તેના હાથમાં આવી ગયું હતું. તેથી તે તેને કંઠસ્થ કરી લેવા માગતો હતો, આત્મસાત્કરી લેવા હશ્છતો હતો. હસ્તલિખિત ગ્રંથ હતો અને એકજ પ્રત હતી, તે પાણ જીર્ણ-શીર્ણ હાલતમાં. તેથી તેણે પૂરા ગ્રંથની પોતાના હાથથી પોતાની ભાષામાં પ્રતિલિપિ કરી લીધી. પછી તો..., તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

હવે તો જે પાણ તેના સંપર્કમાં આવતા, તે સર્વને રસ લઈ-લઈને તે ગ્રંથના મહત્વપૂર્ણ અંશોને વાંચી-વાંચીને સંભળાવતો. જે સાંભળતા તે પાણ ગદ્દગદ થયા વિના ન રહેતાં. માત્ર ગદ્દગદ ન થતાં બલ્કે તેના પર રીતાં અને સમર્પિત પાણ થતાં.

જેની ભલી હોનહાર હોય છે, તેમનો જ પુરુષાર્થ સાચી દિશામાં સંકિય થાય છે અને તેમને નિમિત પાણ તદ્દનુકૂળ મળે જ છે. ધર્મશો તે ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ જ્યારે આ પંક્તિઓ વાંચી કે-અહો ! ભલી હોનહાર છે જેમની, તેમને એવો વિચાર આવે છે કે હું કોણ છું ? મારું સ્વરૂપ શું છે ? આ ચારિન્ કેવું બની રહ્યું

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે.

ઇથા મિત્રએ પોતાની વાતને આગળ વધારતા કહેવાનું ચાલ્યું રાખ્યું - “હા, હજુ પણ જે તે આત્માનો આશ્રય ન લઈ શક્યો અને જે નદર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ન સમજી શક્યો, કેવળ બાધ્ય ધર્મકિયાઓને જ ધર્મ માનીને સંતુષ્ટ થઈ ગયો તો તે પીડાચિંતન જેવા આર્તધ્યાનથી પોતાને નહીં બચાવી શકે. જ્યારે આટલા ભયંકર રોગોથી તેનો દેહ ગ્રસિત છે તો દર્દ તો થશે જ. વારંવાર તે દર્દ તરફ ઉપયોગ ગયા સિવાય નહીં રહે. શારીરિક પીડાની સાથે માનસિક પીડા પણ થાયજ છે.

આ બધાથી બચવા માટે દેહ અને આત્માની લિખતા અને વસ્તુસ્વાતંત્રના સિદ્ધાંતને સતત યાદ રાખવો, પોતાના કરેલા પાપના ફળનો વિચાર કરવો અને સંસારની અસારતાનું વારંવાર સ્મરણ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

અન્યથા પીડાચિંતન આર્તધ્યાનનું ફળ તો અધોગતિ જ છે; કારાગ કે તેમાં પરિગ્રામ નિરંતર સંકલેશમય રહે છે, જેનું ફળ નરક - નિગોદ છે.

ઇહ ટાળમાં કહ્યું પણ છે -

‘અતિ સંકલેશ ભાવ તે મર્યો, ધોરશ્યભ સાગરમેં પર્યો.’

ભાઈ! આ વાત માત્ર અમિતની જ નથી, આ બાબતમાં આપણે બધા પણ અમિતના જ નાના-મોટા ભાઈ છીએ. તેથી જે વાસ્તવમાં પોતાનું કલ્યાણ કરવાની અભિલાષા અગી હોય તો ધર્મેશ જેવા વ્યક્તિના સાંનિધ્યમાં રહેવું જ પડશે.’’

આ રીતે અમિતના કારાગે તેની મિત્રમંડળીમાં ખૂબ સારો ઊંઠોપોહ થયો. જેથી અનેક લોકોના બ્રમ પણ ભાંગી ગયા તેથી ઘાંગાં તથ્ય પણ સામે આવ્યા. કોઈએ સાચું જ કહ્યું છે -

‘વાદે-વાદે જાયતે તત્ત્વબોધः’

આવી ચર્ચા કરતાં-કરતાં પોતાના ધરે ચાલ્યા ગયા.

આ બાજુ ભયંકર પીડાથી કાગસતાં અમિતે પણ પથારીમાં પડ્યું ફેરવ્યું અને આંખો બંધ કરી સૂવાનો અસફળ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ●

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે.

૧૭

ભગવાન મહાવીરના જીવને જ જોઈ લો ને ! ક્યાં પુસ્તવા ભીલ જેવો હિંસક હત્યારો, ક્યાં મારીચિ જેવો મિથ્યાદાટિ અને ક્યાં પરમપૂજય ભગવાન મહાવીર સ્વામીની પરમ પવિત્ર પર્યાય ?

ભીલના ભવમાં તેમણે શું-શું પાપ નહીં કર્યા હોય ? શરાબ પાણ પીતા જ હશે, માંસ પાણ ખાતા જ હશે. આખરે તો નંગલી જ હતાં ને ! તેથી ભૂતકાળ ને તો ભૂલવો જ પડશે. વર્તમાનને સંભાળવાથી ભવિષ્ય તો એની મેળે જ સુધરી જાયછે. તેથી અમિતે જે પાણ કર્યું તે સારાં જ કર્યું છે. જ્યારે ચેત્યો ત્યારે ઠીક. કલ્યાણ થવામાં વાર જ શું લાગે છે ? અનંતકાળની ભૂલને સુધારવા માટે અનંતકાળ થોડો લાગે છે ? જેવી રીતે રાતભરના સુપણ જાગૃત થતાં જ સમાઝ થઈ જાય છે, ઠીક તેવી જ રીતે ભેદજ્ઞાન થતાં જ, સમ્ભિજ્ઞાનનો સૂર્ય ઉદિત થતાં જ સંપૂર્ણ અજ્ઞાન અંધકાર નાથ થઈ જાય છે અને પાપાચાર ધૂટી જાય છે.

પંડિત ગુણધરે કહ્યું - “શેઠજીને અચાનક આ શું થઈ ગયું ? આટલું મોટું પરિવર્તન ! જે ધરેથી માત્ર કૌતૂહલવશ એક દિવસ માટે આવ્યા હતા, જેમને આવા તાત્ત્વિક પ્રવચનોમાં કોઈ ખાસ રૂચિ નહોતી, તે માત્ર એક કલાકના પ્રવચનથી આટલા બધા પ્રભાવિત થઈ ગયા છે. ધર્મશેષજીએ શેઠજી ઉપર એવો શું જદુ કરી દીધો છે ?

બીજા વરિષ્ઠ વિદ્વાન વિદ્યાભૂષણ બોલ્યા - “અરે ભાઈ ! ધર્મશેના પ્રવચનોમાં તો જદુઈ અસર છે જ, વ્યવહાર પાણ મધુર છે અને સ્વભાવ પાણ મિલનસાર છે. જુઓને ! નાનામાં નાના બાળકોને અને મોટા-મોટા વિદ્વાનોને કેટલા સ્નેહ અને આદરપૂર્વક બોલાવે છે. પ્રેમથી વાતો કરે છે. ‘જાણે કસુણા અને સ્નેહની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય, પ્રવચનોની વચ્ચે-વચ્ચે શ્રોતાઓના નામનો ઉદ્ઘેખ કરીને જગ્રત તો કરે જ છે, તેમને મહત્વ આપીને તેમનામાં આત્મીયતા પાણ સ્થાપિત કરી લે છે. અભ્યાસ કેટલો ગજબનો છે ? શાલ્ખના આધાર વગર તો વાત જ કરતા નથી’”

વિવેક શાસ્ત્રી વિચારવા લાગ્યો - શેઠ તો ભાવુક છે જ, આ પંડિત વિદ્યાભૂષણ પાણ ગયો કામથી. ઐર !

વિવેક શાસ્ત્રીએ સાથીદારોને કહ્યું - “સારું ઠીક છે, હવે વાતો બંધ કરો અને જલ્દી ચાલો ! પ્રવચન શરૂ થઈ ગયું છે. મોડા પહોંચીશું તો... શું તમને ખબર નથી બધાંની નજર આપણા ઉપર જ રહે છે. શેઠ સહિત સહુ વિદ્વાન જેવા પ્રવચનમંડપમાં પહોંચ્યા કે તરત ધર્મશે તેમને આદર સહિત આગળ બોલાવી લીધા.

ધર્મશેને શેઠજીની ધાર્મિક અજ્ઞાનતા ઉપર દયા-કસુણતા તો આવતી જ હતી ; પોતાની વાતને આગળ વધારતાં તેમાણે પ્રવચનની વચ્ચમાં જ કસુણાના સ્વરે કહ્યું -

“શેઠ સાહેબ ! સિસેર-બોતેર વસંત તો જેઈ જ લીધી હશે ? મનુષ્યની જિંદગી જ કેટલી છે ? વધારેમાં વધારે શતાયુ હશો તો વીસ-પચ્ચીસ વર્ષ જ વધારે મળશે, ભરોસો તો એક પળનો પાણ નથી. માની લો દસ-વીસ મળી પાણ ગયા તો તે પાણ ‘અર્ધમૃતક સમ બુદ્ધાપનો’ માં પસાર થવાનાં છે. જો તત્વજ્ઞાન વગર જ આપણું આ જીવન

ચાલ્યું જશે તો પછી આગળનો જન્મ આપાગે ખ્રાં/કઈ યોનિમાં લેવો
પડશે, એનો વિચાર આપાગે અવશ્ય કરવો જોઈએ.

રાત-દિવસ સૂતાં-જગતાં, ઉઠતા-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં
મોટેભાગે આપાગને ને અપ્રશસ્તભાવ રહે છે, તેનું શું ફળ મળશે ? એ
વાત પર આપાગે કદી વિચાર જ નથી કર્યો. જે આપાગે મરીને મચ્છર
બની જઈશું તો આપાગા દીકરાઓ જ આપાગા પર ડી.ડી.ટી. નો છંટકાવ
કરીને મારી નાંખશે. જે આપાગા ઘરના ખાટલામાં માંકડ બની ગયા તો
આપાગા દીકરા-વહુઓ જ કેરોસીન છાંટીને આપાગો જીવ લઈ લેશે.
જે કૂતરા-બિલાડીના પેટમાં ચાલ્યા જઈશું તો નગરમાલિકાઓ દ્વારા
પકડાવીને મારી નંખાવવામાં આવશે. જે ગાય-બેંસ-બળદ વગેરે પણ
બની જઈશું તો શું ત્યાં રહેવા માટે ઑર-કંડીશન, મચ્છરોથી બચવા માટે
ગુડનાઈટ અને સૂવા માટે ડનલ્પની ગાદીઓ મળશે ? અરે ! ખાવા માટે
માલિક જેવા સરેલા-બટાયેલા ભૂસાનો ખોળ (પણું ભોજન)
બનાવીને મૂકુશે તે જ ખાવો પડશે.

ભગવાન આદિનાથ પૂજનની જ્યમાલાને ધ્યાનથી જરા વાંચી
તો જુઓ, ત્યાં શું લખ્યું છે ?

ઉંટ બળદ બેંસા ભયો, જાપે લદિયો ભાર અપાર હો ;

નહિ ચાલ્યો જેઠે ગિર પર્યો, પાપી દે સોટનકી માર હો.

જે ઉંટ, બળદ, પાડો, ગધેડો કે ધોડો બની જઈશું તો શક્તિ
કરતાં કંઈક ધાગો વધારે ભાર લાઈને જેતરવામાં આવશે ; ચાલશે નહીં
તો કોરડા ફૂટકારશે. લાતો અને ગોદાથી માર પડશે ; નાક છેદવામાં
આવશે. ચોવીસે કુલાક બાંધીને રાખવમાં આવશે. બીજુ શું-શું થશે ?
જરા કુલ્પના તો કરી જોઈએ ! જેઠ મહિનાની ગરમી, માગશર મહિનાની
કુંડી અને મુશળધાર વરસાદમાં ભૂખ્યા-તરસ્યા ખુલ્લા આકાશમાં ઊભા
રહેવું પડશે. બધુ જ મુંગામોઢેં સહન કરવું પડશે. કહેવા સાંભળવા લાયક
ભાષા પાગ નહીં મળે.”

ધર્મશે વિષયને વિસ્તારતાં આગળ કહું -

“ જે એક ઈન્દ્રિય - બે ઈન્દ્રિય, ત્રાગ ઈન્દ્રિય થઈ ગયો તો પછી

દુઃખોનું કહેવું જ શું ? કચડવામાં આવશે, પીલવામાં આવશે. ગંદ્દી નીકોમાં પડ્યા પડ્યા ટળવળશે, આગમાં સળગાવવામાં આવશે.

માછલી, મરધી, ભૂંડ, હરાગ જેવા નિર્બળ પશુ બની ગયા તો માંસાહારીઓ દ્વારા જીવતાં સળગાવીને, શેકીને, કાપી-કૂપીને ખાવામાં આવશે.

જે આપણે ચારેય ગતિઓના આવા અનંત દુઃખ અનંતકાળ સુધી સહન કરવા ન ઈચ્છતા હોઈએ તો આપણા વર્તમાન પરિણામોની પરીક્ષા કરી લેવી અને શાસ્ત્રોમાં લખેલા તે પરિણામોના ફળ પર વિચાર કરી લેવો અને વિચારી લેવું જોઈએ કે હવે આપણે આપણા શેષ જીવનનો કેવી રીતે સદુપયોગ કરવો છે ?

આ સમાજની સાચી-જૂઠી નેતાગીરી, આ ન્યાય-અન્યાયથી કમાયેલું ધન, આ સ્વાર્થના સગાં કુટુંબ-પરિવારના લોકો ક્ર્યાં સુધી સાથ આવશે ? શું સમાટ સિકંદર વિષે નથી સાંભળ્યું ? તોણે અનેક દેશોમાં લૂંટશાટ કરીને અબજોની સંપત્તિ પોતાના કબજે કરી લીધી હતી. અંતમાં જ્યારે તેને ખબર પડી કે મોતનો સંદેશો આવી ગયો છે, ત્યારે તેને પોતે કરેલા પાપોથી આત્મજલાનિ થઈ.

તે વિચારવા લાગ્યો - અરે ! મેં આ શું કર્યું ? ત્યારે તેણે પોતે કહ્યું કે 'મારી સંપત્તિ મારી સ્મશાનયાત્રામાં સાથે લઈ જજે અને મારા મૃતહેણા બંને હાજ બહાર કાઢી રાખજો, જેથી જગત મારી સ્મશાનયાત્રાથી કંઈક બોધપાઠ લઈ શકે, એમ જ થયું.

તેની અંતિમ ઈચ્છા મુજબ સંસારની અસારતા અને લૂંટ-ફાટના દુઃખ પરિણામોનું જ્ઞાન કરાવવાના ઉદ્દેશ્યી તેની સ્મશાન-યાત્રાની સાથે લૂંટનો બધોજ માલ જુલૂસના રૂપે પાછળ જોડી દેવામાં આવ્યો અને તેના બંને ખાલી હાથ અર્થીની બહાર કાઢી દેવામાં આવ્યા.

એક ફરીદ સાથે-સાથે ગાતો જતો હતો. -

સિકંદર બાદશાહ જતા, સભી હાલી મવાલી હે.

સભી હે હાથમેં દોલત, મગર દો હાથ ખાલી હે.,

ધર્મેશનું પ્રવચન સાંભળીને શેઠ-સાહેબ તો ગદ-ગદ જ થઈ ગયા. શેઠ જ કેમ, તે સમયે તો બધાંની આંખો ભીની થઈ ગઈ. લોકો રૂમાલ

કાઢી કાઢીને પોતાની આંખો લુછવાં લાગ્યાં.

પંડિત વિવેક શાસ્ત્રી પોતાના સાથીઓને કહેવા લાગ્યા - ‘અરે ભાઈ ! ધર્મશની વાગ્યીમાં દમ તો છે, તેમનું પ્રવચન તો લોકોને પાણી-પાણી કરી નાંબે છે. તેથી જ તો લોકો કહે છે કે જે એકવાર ત્યાં પહોંચી જય છે તે ત્યાંનો જ થઈને રહી જય છે. બેર ! જે કંઈ થયું, તે બધું તો ઠીક છે ; પાણ હવે તમારો શું વિચાર છે ? તમારે ઘરે પાછા ફરવું છે કે તમે પાણ શેઠળની સાથે સાધુ બનવાનું વિચારી રહ્યા છો ? શેઠનો ભાવુક છે જ, તમારો શું ઈરાદો છે !’

વિદ્યાભૂષણે કહ્યું - “ભાઈ, હું પાણ રોકાઈશ. મારા ઘરે કયા નાના-નાના બાળકો રડી રહ્યાં છે ? સહુ પોત-પોતાના પગ પર ઊભાં છે, મારે શું ચિંતા છે ? અને હું તો કહું છુંકે તમે પાણ રોકાઈ જાઓ. તમારે ત્યાં પાણ તમારી પ્રતીક્ષા કરનાર કોણ છે ? નથી પત્ની કે નથી બાળકો એકલ રામ છો ! સમજાતું નથી કે કઈ માયાજળમાં ફસાયેલાં છો ?”

પ્રત્યુત્તરમાં વિવેક શાસ્ત્રીએ કહ્યું - “તમે કહો છો એ તો બરાબર જ છે ; પરંતુ એકવાર ફરીથી વિચારી લો ! લોકો શું કહેશે ? આટલા મોટા પંડિત ! શું તેમને તે અભાગ ધર્મશ જેટલું પાણ જ્ઞાન નથી કે તેને સાંભળવા ત્યાં રોકાઈ ગયા અને લોકો તો એમ પાણ કહી શકે છે કે જે વાતો ધર્મશ બતાવી રહ્યો છે તે વાતો જે સાચી છે તો આ વિદ્ધાનોએ આપાણને પહેલા કેમ ન બતાવી ?

આ રીતે તો આપાણી ખૂબ બેઈજનતી થશે. તેથી આપણે તો આના વિસ્લદ્ધ કોઈ એવી યોજના બનાવવી પડશે કે જેથી કંઈ નહીં તો આપણે આપાણી પ્રતિષ્ઠાને તો કાયમ રાખી શકીએ.”

આવા ઉહાપોહમાં ગુણધર અને વિવેક શાસ્ત્રી તો પોતાની જૂઠી પ્રતિષ્ઠા ખાતર શિબિરના અધ-વચ્ચેથી જ પાછા ઘરે ચાલ્યા ગયા ; પરંતુ વિદ્યાભૂષણ અને બુદ્ધિપ્રકાશનું હદ્ય-પરિવર્તન થઈ ગયું હતું, તેથી તેઓ સંપત્તશેઠની સાથે શિબિરમાં તો પૂરા પંદર દિવસ રોકાયા જ અને શિબિર પછી પાણ એક મહિનો રોકાઈને તત્ત્વજ્ઞાનનો ભરપૂર લાભ લીધો. ●

માર્ગદાર માટે પ્રાતિકાળ વિના કાંઈ કાંઈ જીવની જીવન નાથી
જીવન નાથી પ્રાતિકાળ વિના હશે તું કુશળી વિના પ્રાતિકાળ
જીવન વિના પ્રાતિકાળ વિના જીવન નાથી જીવન વિના પ્રાતિકાળ
જીવન વિના પ્રાતિકાળ વિના - જીવન વિના

૧૮

સંતપ્યેઠ ધર્મશેના આશ્રમમાં વિશેષ-અતિથિના રૂપમાં માત્ર એક
દિવસ માટે આવ્યા હતા, બીજા દિવસની પાછા ફરવાની ટિકિટ પણ
સાથે લાવ્યા હતા. વધારે રોકાવાનો તેમની પાસે સમય જ ક્યાંથી હોય ?
મોટા માણસ ખરાને !

મોટા માણસોને ખરેખર કંઈક તો વ્યસ્તતા રહે જ છે ; કેમ કે
વ્યાપાર ધંધા સિવાય અનેક સંસ્થાઓ તેમની સાથે જોડાઈ જય છે, અને
ગોળની આસ-પાસ માખીઓનો બાગબાળાટ પણ સ્વાભાવિક જ છે,
તે કારણે કોઈ ને કોઈ તેમને ઘેરીને જ રહેછે.

પોતાની મોટાઈ દેખાડવા માટે ઝારેક-ક્યારેક તેમને કૃત્રિમ
વ્યસ્તતાનું પ્રદર્શન પણ જરૂરી બની જય છે.

આરામદાયક જીવન જીવવાની આદત પડી જવાથી ઘર સિવાય
બહાર લાંબા સમય સુધી રોકાવું પણ તેમને કષ્ટદાયક લાગે છે. બધી
જરૂરાએ એરકંડીશન, ફીન્ઝ, ડનલપની ગાદીઓ, હવા-ઉનશવાળા
ખુલ્લા બંગલા, નોકર ચાકર વગેરે ઘર નેવી સુવિધાઓ તો મળી શકતી નથી.

આ બધું હોવા છતાં પણ ધર્મશેના એક કલાકના ભાષણથી જ
તેઓ એટલા બધા પ્રભાવિત થયા કે તેમાંથી સમર્સત આગામી કાર્યક્રમ રદ
કરીને તથા અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા વગેરેની પરવા કર્યા વગર, જે કંઈ
સુવિધા ઉપલબ્ધ હતી તેમાં જ સંતોષ માનીને પૂરા પંદર દિવસ રોકાઈને
પ્રવચનોનો લાભ લેવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

શેઠ સાહેબની સાથે આવેલા તેમના જ વિદ્યાલયમાં કાર્યરત પંડિત
ગુણધરલાલ, વિદ્યાભૂષણ, વિવેક શાસ્ત્રી અને બુદ્ધપ્રકાશને શેઠજીના
આ આકસ્મિક પરિવર્તનથી આશ્ર્ય થતું હતું. તેઓ પરસ્પર વાતો કરી
રહ્યા હતા.

ધર્મશનો આ વિચાર અને સંકલ્પ યોગ્ય સમયે યોગ્ય નિર્ણય સાબિત થયો. લોકો પિપાસુ હતા. ધર્મમૃતનું પાન કરીને તેઓ પ્રસત્ર થાય, સંતુષ્ટ પાણ થયા. લોકોમાં તત્વજ્ઞાન પ્રત્યે જ્ઞાસા જગી અને રોજ બરોજ બધી જગ્યાએથી લોકો ધર્મશની પાસે આવવા લાગ્યાં.

તેણે વિચાર્યુ - જે દર્શનમાં સમયસાર, પ્રવચનસાર જેવા વસ્તુસ્વરૂપના નિરૂપક; સર્વજ્ઞતા, અકર્તૃત્વવાદ અને વસ્તુસ્વાતંત્રને સિદ્ધ અને પ્રસિદ્ધ કરનાર ગ્રંથરાજ હોય અને મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક જેવા સન્માર્ગ દર્શક પ્રકાશ સ્તંભ હોય, ત્યાં આ આધ્યાત્મિક દાયિ-હીનતાનો અંધકાર શા માટે? સમજતું નથી કે અધ્યાત્મની આ ફળપ્રદ/ઉપજાઉ ધરતી ઉપર આવી આધ્યાત્મિક દરિદ્રતા શા માટે?

આધ્યાત્મિક વાતાવરણની ખોટનું એક માત્ર કારણ અરુચિ તેમજ અપરિયય જ છે. આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આશાતીત લાભ થઈ શકે છે.

આમ વિચારીને ધર્મશે નિયમિત પ્રવચન અને વર્ગો શરૂ કરી દીધા. ધીમે - ધીમે અધ્યાત્મની સુગંધ ચારે બાજુ ફેલાતી જ ગઈ.

થોડાક જ દિવસોમાં ધર્મશ બહુ ચર્ચિત થઈ ગયો. તેના વિષે અનેક લોકો અનેક પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા.

એકે કહ્યું - “ ધર્મશની વાણીમાં ન જાગે એવો શું જદું છે. તેના પ્રવચનોમાં સૌ શાંતભાવથી બેઠા-બેઠા મનોમન એવા પ્રસત્ર થાય છે, જાગે કે તેઓ આનંદના સાગરમાં દૂબકીઓ મારતાં હોય ”.

બીજાએ કહ્યું - “ હા ભાઈ ! જુઓને ! ભલે તે શ્રીમંત શેઠ હોય, મોટામાં મોટા વિદ્વાન હોય, લોકમાન્ય રાજનેતા હોય, સર્વ શ્રેષ્ઠ શિક્ષા-શાસ્ક્ષી હોય, પ્રતિભા સંપત્ર સાહિત્યકાર હોય, કવિ અથવા લેખક હોય, જ્ઞાન અધિકારી, ન્યાયાધીશ, વક્તા કે અધિવક્તા કોઈ પાણ કેમ ન હોય ? સૌ તેના વ્યક્તિત્વ અને વાણીથી રીતી જાય છે.

એકે ધર્મશ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત જાગતો ન હતો, પરંતુ તેણે સત્યના

અન્વેષણમાં કોઈ પાણી પ્રકારની કસર રાખી નહોતી. તેણે જિનવાણી રૂપી જ્ઞાન ગંગામાં ઉંડી દૂબકી લગાવી.

આ નાનકડી જ્ઞાનગોષ્ઠી આટલી જલ્દી આટલું વિશાળ રૂપ ધારાણ કરી લેશે એવી તો ધર્મશને પાણ કલ્પના નહોતી.

ચોક્કસ જ તે પ્રચાર-પ્રસારની પાછળ ધર્મશની હાર્દિક લગની, વ્યવસ્થિત મતિ, ઉદારવૃત્તિ, ગુણગ્રહણતા, નિશ્ચલહદ્દય, સરળ સ્વભાવ, નિયમિત દિનચર્યા, સત્ય-સંશોધન માટેની સૂક્ષ્મદાસ્તિ અને પ્રામ થયેલ તત્વજ્ઞાનના પ્રચાર-પ્રસારની નિઃસ્વાર્થ, પવિત્ર અને પ્રબળ ભાવના જ મુખ્ય કારણો છે. આ કારણોથી જ દેશના ખૂગે-ખૂગેથી ધર્મપ્રેમી અને તત્વરસિક લોકો તેની સાથે જોડાઈ રહ્યા છે.

મિશ્રપ્રાણી એવા મિશ્રાનું કાંઈ મિશ્રાનું જાણે નથી મિશ્રાનું
 જાણે નથી નિચી મિશ્રાનું જાણે
 મદું માણની મિશ્રાનું મિશ્રાનું મિશ્રાનું જાણે નથી
 મિશ્રાનું જાણે નિચી મિશ્રાનું

૨૦

ટન... ટનન... ટન... ટન... કરતાં જેવા ઘડિયાળમાં નવના
 ટકોરા! પઢ્યા કે તરત જ ઉંકાર ધ્વનિની સાથે ધર્મશનું સવારનું પ્રવચન
 શરૂ થઈ ગયું.

તેમાગે કહ્યું - “ વિપરીત મિથ્યાત્વ, એકાંત મિથ્યાત્વ, વિનય
 મિથ્યાત્વ, સંશય મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાન મિથ્યાત્વને વશીભૂત થઈને આપાગે
 એવાં એવાં ધોર પાપ કર્યા છે કે જેનું વાર્ગન આ વાગીથી કરી શકાય તેમ
 નથી. જેમ કે આલોચના પાઠમાં પહેલા વિસ્તારથી કહી જ દીધું છે.

વિપરીત મિથ્યાત્વના રૂપમાં થઈ રહેલી જીવની સૌથી મોટી ભૂલને
 ધર્મશે ઉદાહરણ આપીને સમજાવી - “ જેવી રીતે વ્યક્તિ હીરાને તો
 ઓળખે નહીં અને કાચને જ જે હીરો માનીને કાચના બદલે હીરાની
 કિંમત આપી દે તો છેતરાઈ જ જાય, તેવી રીતે કોઈ વીતરાગ-સર્વજાહેવને
 તો ઓળખે નહીં અને તેમના બદલે રાગ-દ્વેષ-મોહી દેવગતિના દેવોને
 અથવા અન્ય અદેવોને દેવ માનીને ભગવાનની જેમ પૂજવા-માનવા લાગે
 તો વીતરાગતા રૂપ હીરો તો તેના હાથમાં આવશે નહીં, મોક્ષરૂપી
 રન્તરયનો વ્યાપાર તો થશે નહીં, પરંતુ રાગ-દ્વેષ-મોહની જંજળમાં જ
 ફસાઈ જશે.

જે પોતે દુઃખી છે, તે આપણને સુખી કેવી રીતે કરશે? આમ,
 વીતરાગી દેવથી વિપરીત રાગી-દ્વેષી દેવગતિના દેવોને તથા અન્ય
 અદેવોને માનનાર-પૂજનાર વિપરીત મિથ્યાદાણ છે.

તેવી જ રીતે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી, અનાદિ અનંત, અખંડ અનંત,
 ચિન્માત્ર જ્યોતિસ્વરૂપ આત્માના સ્વરૂપને તો જાગે-ઓળખે નહીં અને
 આનાથી વિરુદ્ધ જરૂર દેહ અને ચેતન જીવને એક માનીને અથવા જરૂર
 દેહને જ ચેતન જીવ માનીને જીવને જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવથી વિપરીત

સુખી-દુઃખી, નાશવાન, રાગી-દેખી-મોહી માની લે તો તે વિપરીત મિથ્યાદિછે ; કારણકે તેણે આત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ નહીં જાણીને જીવતત્વની વિપરીત શ્રદ્ધા કરી.

આ રીતે જે અજીવ તત્વને અજીવ ન માને અને શરીરની ઉત્પત્તિમાં પોતાના આત્માની ઉત્પત્તિ, શરીરના નાશમાં આત્માનો નાશ માનીને વિપરીત શ્રદ્ધા કરે છે ; આજીવ તેમજ બંધ તત્વ જે આત્માના વિકાર છે, દુઃખદાયી છે, તેનું સેવન કરીને આનંદ માને છે ; સંવર-નિર્ભરા જે સુખદાયી અને સુખ સ્વરૂપ છે. તેને કષ્ટદાયક માને છે. મોક્ષને કર્મબંધથી મુક્તિના રૂપે સિદ્ધસ્વરૂપ નહીં માનીને જુદા-જુદા રૂપોમાં આત્માના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને સમામ થયેલું જ માને છે - તેઓ વિપરીત મિથ્યાદિછે.

આ પ્રમાણે સાત તત્વોના સંબંધમાં થયેલી વિપરીત માન્યતા વિપરીત મિથ્યાત્વ છે. છહેદાલામાં કલ્યું પાગ છે -

તાકો ન અન વિપરીત માન, કરી કરે દેહમેં નિજ પિછાન.

બીજી ભૂલ એકાન્ત મિથ્યાત્વના રૂપમાં થાય છે - આ મિથ્યાત્વને વશ થયેલ જીવને અનેકાન્તમય ધર્મમાં દર આસ્થા (શ્રદ્ધા) ઉત્પત્ત થતી નથી. લોકના સમસ્ત પદાર્થ અથવા વસ્તુઓ અનંત ધર્મમય છે, અનંત ગુણમય છે, અનંત શક્તિઓથી સંપત્ત છે. વસ્તુઓમાં વસ્તુત્વપાણાને નિપાચવનારી સિદ્ધ કરનારી પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓને ધર્મ અથવા અંત કહે છે. 'અનેક અન્તઃ યેષાંતે અનેકાન્તઃ' આ સૂત્ર વાક્ય અનુસાર જે વસ્તુઓમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ગુણ, ધર્મ કે શક્તિઓ હોય છે તે સર્વ વસ્તુઓનું એક નામ અનેકાન્ત છે. જે વસ્તુઓના આવા અનેકાન્ત સ્વરૂપને ન માને અને માત્ર તેના કોઈ એક જ ધર્મ કે સ્વભાવનો સ્વીકાર કરે છે, તે એકાન્ત મિથ્યાદિછે.

આત્મા અનાદિ-અનંત હોવાથી નિત્ય પાગ છે અને પ્રતિ સમય પરિણમન કરવાની અપેક્ષાએ અનિત્ય અથવા કાળિંગ પાગ છે ; પરંતુ એકાન્તે કાં તો નિત્ય જ માનવો કાં કાળિંગ જ માનવો તથા આત્માની જેમ જ અન્ય સર્વ પદાર્થોને પાગ એકાંતે નિત્ય કે અનિત્ય જ માનવા

એકાન્ત મિથ્યાત્વ છે.

આમ, લોકની સર્વ વસ્તુઓમાં અસ્તિ-નાસ્તિ, એક-અનેક, લિખ્ન-અભિન્ન, સત્ત-અસત્ત આદિ પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મ (સ્વભાવ) છે. તેમને નય સાપેક્ષ ન માનતા સર્વથા અસ્તિત્વએ નાસ્તિત્વ જ માનવા, એકાન્તે એક રૂપ જ અથવા અનેક રૂપ જ માનવાં; જ્યારે આત્મવસ્તુ તો અભેદ અખંડ હોવાથી એક પણ છે અને ગુણબેદ હોવાથી અનેક પણ છે - પરંતુ એકાન્ત મિથ્યાદિએ એવું નથી માનતો. બસ આજ તેનું એકાન્ત મિથ્યાત્વ છે. આ રીતે બીજુ પણ સમજવું. જેમ કે - કોઈ ‘પુરુષાર્થથી જ કાર્ય થાય છે’ - એમ પુરુષાર્થનો એકાન્ત કરીને અન્ય સમવાયોનો નિષેધ કરે છે તો કોઈ ભાગના ભરોસે જ બેસી રહીને પુરુષાર્થનો નિષેધ કરે છે, જ્યારે કાર્ય થવામાં તો બધાં સમવાયોનું પોત-પોતાનું સ્થાન છે. હા, કથનમાં કોઈ જગ્યાએ કોઈ એક મુખ્ય હોય છે તો કોઈ જગ્યાએ કોઈ બીજો.

પંડિત ટોડરમલજીએ જૈન એકાન્તવાદીઓને ત્રાણ વર્ગોમાં વહેચ્યાં છે.

(૧) નિશ્ચયાભાસી (૨) વ્યવહારાભાસી (૩) ઉભયાભાસી.

કોઈ નય - નિશ્ચયથી આત્માને શુદ્ધ માની,

થયા છે સ્વર્ણંદ ન પિછાને નિજ શુદ્ધતા ;

કોઈ વ્યવહાર દાન તપ શીલ ભાવને જ

આત્માનું હિત માની છાંડે નહિ મૂઢતા ;

કોઈ વ્યવહારનય - નિશ્ચયના મારગને

લિખલિખ જાળીને કરે નિજ ઉદ્ધતા ;

જાણો જ્યારે નિશ્ચયના બેદ વ્યવહાર સહુ,

કારણને ઉપચાર માને ત્યારે બુદ્ધતા.

ત્રીજી મોટી ભૂલ વિનય મિથ્યાત્વના રૂપે થાય છે ; કારણ કે ‘વિનય’ પાપ પણ છે, પુણ્ય પણ છે અને ધર્મ પણ છે. મિથ્યાત્વમાં ‘વિનય મિથ્યાત્વ’ સૌથી મોટું પાપ, સોલહ કારણ ભાવનામાં ‘વિનય સમ્પત્તા ભાવના’ સૌથી મોટું પુણ્ય તથ તપમાં ‘વિનય નામક તપ’

સૌથી મોટો ધર્મ છે. ત્રાયેયમાં નામની સમાનતા હોવાથી ભ્રમિત થવાનો અવસર (સંભવ) વધારે છે; તેથી તેને સારી રીતે સમજુને વિનય મિથ્યાત્વ છોડવા યોગ્ય છે.

રાગી-દેખી તથા વિષય-કૃપાયોમાં રચ્યા-પચ્યા, કુગુસુ, કુદેવ અને કુધર્મને પાણ માનવા-પૂજવા તથા વીતરાગી દેવોને પાણ માનવા-પૂજવા; વીતરાગી અને રાગી દેવો તથા નિર્ગ્રથ અને સર્ગ્રથ ગુરુઓનો સમાન આદર કરવો - એ વિનય મિથ્યાત્વ છે. આમ કરવાથી વીતરાગી દેવ તથા નિર્ગ્રથ ગુરુનો અવાર્ગવાદ તો થાય જ છે ઉપરાંત ભોળા જીવોને ભ્રમિત થવાના અને સન્માર્ગથી ભટકી જવાના અવસર ખૂબ વધતાં જાય છે. કેટલાક લોકો તેને ધાર્મિક ઉદારતા, હૃદયની વિશાળતા, સરળતા વગેરેનું મહોસું પહેરાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, જે બરાબર નથી. કોઈની નિંદા ન કરવી, ટીકા-ટિપ્પાણી ન કરવી, વિવાદગ્રસ્ત વિષયોને ન છેડવા તે જુદી વાત છે અને બધાને એક સરખું આદર-સન્માન આપવું કે પૂજયભાવ રાખવો તે તદ્દન જુદી વાત છે. ઉદારતાના નામે બંનેને એક કોટિમાં ન રાખી શકાય. ધર્મની શ્રદ્ધા બિલકુલ વ્યક્તિગત વિષય છે, એમાં સામાન્યિક અને રાષ્ટ્રીય એકતાના સૂત્ર રંચમાત્ર બાધક નથી. તેથી અહીં સૌથી વધારે વિવેકની જરૂર છે.

સંશય મિથ્યાત્વનું સ્પષ્ટીકરાગ કરવા માટે ધર્મશો સંશય મિથ્યા દાખિના વિચારોનો આધાર લઈને સમજાવ્યું. તેમાગે કહ્યું - “ સંશય મિથ્યાદાખિ વિચારે છે કે આ કણિકાળમાં કોઈ પ્રત્યક્ષ જાગુનાર સર્વજ્ઞ તો છે નહીં; શાસ્ત્રોના કથન પરસ્પર મળતાં નથી ; બધાં ધર્મોના સાધુજ્ઞનો પાણ એક મત નથી. જૈનદર્શનમાં જે સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ કર્યો છે, તો અન્ય મતોમાં કોઈએ માત્ર જ્ઞાનને મુક્તિનો માર્ગ કર્યો છે અને કોઈએ ભક્તિને, સર્વ મતવાળા અલગ-અલગ માર્ગ બતાવે છે. કોઈ નિર્ણય જ થઈ શકતો નથી કે કોણ સત્ય (સાચું) છે, કોણ મિથ્યા (ખોટું) છે ? તેથી જે ધર્મના માર્ગ પર આપણા પૂર્વજ ચાલતા આવ્યા છે તેજ ઠીક છે. તત્ત્વથી અજાગ અજ્ઞાનીનો આવો અનિર્ણય જ સંશય મિથ્યાત્વ છે.”

અજ્ઞાન મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા કરતા ધર્મશે સમજાયું - “હિતાહિત ની પરીક્ષા રહિત પરિણામ જ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે. જેના એવા વિચાર હોય કે સ્વર્ગ - નરક અને મોક્ષ કોણે જેયાં ? સ્વર્ગના સમાચાર કોની પાસે આવ્યાં ? પાપ-પુણ્ય શું ચીજ છે ? તે ક્યાં લાગે છે ? કોને વળગે છે ? અરે,, સ્વર્ગ - નરક બધું કહેવા માત્રના છે. ધર્મ ભોળા-ભલા ડરપોક લોકોને ડરાવી-ધમકાવી અને આતંકિત કરીને તેમને ઠગવાનો ધંધો છે. ખરેખર તો અહીં સ્વર્ગ-નરક બધું છે. સુખી જીવન જ સ્વર્ગ છે અને દુઃખી જીવન જ નરક છે.

પુણ્ય-પાપ અને ધર્મ-અધર્મથી અજાગ અજ્ઞાની મિથ્યાદિ જીવ આ પ્રકારની વાતો કરીને સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞ કથિત તત્ત્વોનો જ નિષેધ કરે છે તથા પાંચેય પાપો અને પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ભક્ષ્ય અભક્ષ્યની કાંઈ ખબર નથી, નીતિ-અનીતિનો કાંઈ વિવેક નથી, દેવ-અદેવ-કુદેવનો કોઈ નિર્ણય નથી, આવો અજ્ઞાનરૂપ અભિપ્રાય જ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે.

આવી માન્યતા વાળા લોકો કહ્યા કરે છે કે ‘જ્યારે જે થશે તે જોયું જશે; ‘પડશે તેવા દેવાશે’ મનને મનાવવા ખાતર તેમનો આ ખ્યાલ સારો હોઈ શકે છે; પરંતુ એ સમસ્યાનું સાચું સમાધાન નથી. આ તો સમસ્યાને આગળ ધકેલવા જેવું જ થયું અથવા એ તરફથી આંખ મીંચામણાં કરવા જેવું જ થયું વાસ્તવમાં તો સમસ્યાને સામે રાખીને તેનું સાચું સમાધાન શોધવામાં જ બુદ્ધિમાની છે.

આ પાંચેય પ્રકારનું મિથ્યાત્વ ગૃહીત પણ હોય છે અને અગૃહીત પણ હોય છે. તેને વશ ધોર પાપ થાય છે. તેથી સર્વપ્રથમ આગમના અભ્યાસથી આ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વનો મૂળથી નાશ કરવો પડશે, ત્યારે સન્માર્ગ મળી શકશે.

જે અંતિમ પાંચમા પ્રકારના અજ્ઞાન મિથ્યાદિ જીવ પુણ્ય-પાપ, પુનર્જન્મ, આત્મા-પરમાત્મા અને સર્વજ્ઞની સત્તામાં વિશ્વાસ કરતા નથી, તેમને એના અસ્તિત્વનો બોધ કરાવવા માટે તો એટલું કહેવું જ પૂર્તું થશે કે પુણ્ય-પાપ, નરક-સ્વર્ગ કોઈએ નથી જેયાં તો પોતાના પૂર્વજોને પાણ

તો કોઈએ નથી જોયાં. તે હતા કે નહીં? જે યુક્તિઓથી એમને (પૂર્વજોને) માનીએ છીએ, તેણે યુક્તિઓ સ્વર્ગ-નરકની પ્રસિદ્ધ કરે છે.

થોડુંક વિચારો - આપણા સૌની શક્કલ એક સરખી નથી, અક્કલ પાણ એક સરખી નથી, આર્થિક અને કોંદંબિક પરિસ્થિતિઓ પાણ એક સરખી નથી આખરે આવું શા માટે? ઉત્તર હશે - બધાના પરિણામ એક સરખા નથી હોતા. પુણ્ય-પાપનો બંધ એક સરખો નથી હોતો. જેણે જેવા શુભ-અશુભ પરિણામ કર્યા તદનુસાર તેને પુણ્ય-પાપનો બંધ થયો. જેના ફલસ્વરૂપે જ આ વિવિધતા જેવામાં આવે છે. જે એમ ન હોત તો જન્મથી જ કોઈ સુખી અને કોઈ દુઃખી શા માટે છે? જે પુનર્જન્મ ન હોત તો જન્મથી જ વ્યક્તિ પ્રતિભાવાન હોઈ શકતો નહોતો. જેને લોકમાં પ્રભુનું વરદાન કહેવામાં આવે છે, ગોડ જિફ્ટ માનવામાં આવે છે, તે હકીકિતમાં બીજનું કશું નથી, પૂર્વજન્મના સંસ્કાર જ છે.”

ધર્મશે આગળ કહ્યું - “જુઓ, ભાઈ! જૈન હોવાના કારણે એટલું તો તમે જાગુતા જ હશો કે જૈનધર્મ શ્રદ્ધા તેમજ ભાવના પ્રધાન ધર્મ છે. સમ્યક્ તથા મિથ્યા શ્રદ્ધા અને શુભાશુભ ભાવોથી જ ધર્મ-અધર્મ અને પુણ્ય-પાપ થાય છે, નહિ કે બાખ શારીરિક કિયાઓથી. જેકે બાખ દેહિક કિયાઓ પાણ અંતરંગ ભાવોનું જ અનુસરાણ કરે છે. જે અંદર આત્મામાં કોષ ભાવ હોય તો મુખાકૃતિ ઉપર પાણ કોષની રેખાઓ દેખાવા લાગે છે. ભૂકુટિ તાણાઈ જાય છે. આંખો લાલ થઈ જાય છે, હોઈ ફક્કડવા લાગે છે. અને શરીર કાંપવા લાગે છે.

પરંતુ ધ્યાન રહે, પાપબંધ અંતરંગ આત્મામાં ઉત્પત્ત કોષ ભાવથી જ થાય છે, બાખ શારીરિક વિકૃતિથી નથી. શારીરિક ચિંહ તો માત્ર અંતરંગ ભાવોની જ અભિવ્યક્તિ કરે છે, તેનાથી પાપ-પુણ્ય થતું નથી.

એવી જ રીતે જ્યારે અન્તરંગમાં જિનેન્દ્ર ભગવાનની ભક્તિનો શુભભાવ હોય છે તો બહારમાં તદનુકૂળ યથાયોગ્ય અણાંગ નમસ્કાર, ત્રાણ પ્રદક્ષિણા વગેરે શારીરિક કિયાઓ પાણ હોય જ છે.”

અંતરંગ-બહિરંગ વ્યામિનું જ્ઞાન કરાવતાં ધર્મશે પોતાના પ્રવચનમાં કહ્યું - “અન્તતરંગમાં જેમને પૂર્ણ સમતાભાવ હોય, વીતરાગ પરિણાતિ

હોય તો બહારમાં તેમની પરમશાંત મુદ્રા જ જેવા મળશે ; નહિં કે હસમુખ અથવા ઉદાસ ! એવો જ સહજ સંબંધ હોય છે અંતરંગ-બહિરંગ ભાવોનો. એને જ નિમિત્ત નેમિત્તિક સંબંધ પાણ કહે છે.

એટલા માટે તો કહેવાય છે કે ભાવના ભવનાશિની-ભાવના ભવવર્ધની અર્થાત્ ભાવોથી જ ભવ અર્થાત્ સંસારમાં જન્મ-મરાગના દુઃખનો નાશ થાય છે અને ભાવોથી જ જન્મ-મરાગનું દુઃખ વધે છે”.

પાંચે પ્રકારના મિથ્યાત્વ તથા શુભાશુભ ભાવોની સામાન્ય ચર્ચાબાદ હિંસા-અહિંસા વગેરેની ચર્ચા કરતાં ધર્મશે કહું - “પૂર્ણ પવિત્ર ભાવનાથી પૂર્ણ સાવધાની પૂર્વક ડૉક્ટર દ્વારા રોગીને બચાવવાના પ્રયત્નો હોવા છતાં પાણ જે આપરેશન ટેબલ ઉપર જ રોગીનો દેહાંત થઈ જય તો ડૉક્ટરને દોષિત માનવામાં આવતા નથી, હિંસાજનિત પાપબંધ પાણ થતો નથી. તેવી જ રીતે મુનિરાજ ચાર હાથ આગળ જર્મીન જોઈને ચાલતા હોવા છતાં પાણ જે પગ નીચે કોઈ સૂક્ષ્મ જીવ મરી જય તો પાણ તેમને હિંસાનો કિંચિત દોષ પાણ લાગતો નથી.

આત્મામાં રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ થવી તે જ હિંસા છે તથા આત્મામાં રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ ન થવી તે જ અહિંસા છે - આ જિનાગમનો સાર છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જેને દર્શનમાં પાપ-પુણ્ય અને ધર્મ-અધર્મ જીવોના ભાવો તેમજ શ્રદ્ધા ઉપર નિર્ભર છે. જે કાર્યોમાં જેવી શ્રદ્ધા અને ભાવના જેડાયેલી હોશે તે અનુસાર જ કર્મકણ પ્રાપ્ત થશે.

હિંસા-અહિંસાની જેમ જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિશ્રહ આદિ પાપ તેમજ ધર્મ-અધર્મના વિષયમાં પાણ સમજી લેવું. આત્માના ધાતક હોવાથી જૂઠ-ચોરી-કુશીલ અને પરિશ્રહ પાપ પાણ હિંસામાં જ ગર્ભિત છે. (તે) બધા આત્મધાતી હોવાથી હિંસાના જ વિવિધ રૂપ છે ; કે જે મહાદુઃખ દાતા હોવાથી સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પરંતુ ખબર નહીં તે છતાં લોકો તેને રમકું કેમ સમજી બેઠાં છે ? શિકાર જેવી સંકલ્પી હિંસા, કુશીલ જેવું અનર્થકારી પાપ તથા જુગાર અને નશા જેવા દુર્વસનોને પાણ જે લોકોએ મનોરંજનના સાધન સમજી લીધાં છે, બલિહારી છે

તેમની આ બુદ્ધિને. સાચે જ લોકોની બુદ્ધિ પર પન્થર પડેલાં છે, આંખો ઉપર અજ્ઞાનની પડ્યી બાંધેલી છે. કાશ...”

બોલતાં-બોલતાં ધર્મશનું ગળું ભરાઈ આવું અને તે ચૂપ થઈ ગયો. સમય પાગ લગભગ થઈ જ ગયો હતો. જીનવાગુણી સ્તુતિ પછી સભા વિસર્જિત થઈ, બધા લોકો ભાવુક હૃદયથી પોત-પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ જતાં રસ્તામાં પ્રવચનના અંશોની ચર્ચા કરતાં જઈ રહ્યા હતા.

એકે કહ્યું - “ આ મિથ્યાત્વ પાગ શું બલા છે ? આત્મા રૂપી ધરના ખૂનાઓમાં ઉંદરની જેમ ક્યાં-ક્યાં છુપાઈ રહે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના મહત્વ પૂર્ણ દસ્તાવેજોને તથા સંયમ અને સદાચારના કિંમતી વસ્તોને કોતરતું રહે છે ”.

બીજે બોલ્યો - “ હા ભાઈ ! જુઓને ! વિપરીત, એકાન્ત, વિનય, સંશ્ય અને અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ ધર્મનો વેશ ધારાગુણીને જીવની સાચે દગાબાળ કરવાથી તો ચૂકતાં નથી, ચલાક પાગ કેટલાં છે ! મોટા-મોટા પંડિતોને પાગ ચક્કરમાં નાંખીને લડાવી-જઘડાવી દે છે. પાર્ટીનંધી ઊભી કરી દે છે અને બધાનું નેતૃત્વ કરવા લાગે છે.”

ત્રીજે બોલ્યો - “ તેથી જ તો ગુરુદેવ ધર્મશાળાએ સાવધાન કર્યા છે કે આ મિથ્યાત્વ ભાવોથી ચેતતા રહો અને એની ચાલોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. નહીં તો એ ફરીથી નિગોદની હવા ખવડાવ્યા વિના માનશે નહીં, જ્યાં જીવોને જડવત્ત થઈને અનંતકાળ સુધી રહેવું પડશે.”

ચોથાએ કહ્યું - “ જે તમે ધ્યાનથી સાંભળ્યું હોય તો ગુરુદેવે એક દિવસ પોતાના પ્રવચનમાં મિથ્યાત્વ પર ટિપ્પાગુણી કરતાં લાટી સંહિતાનો એક શ્લોક સંભળાવ્યો હતો. જેનો ભાવાર્થ એ છે કે - મિથ્યાત્વ સહિત જીવન જીવવા કરતાં તો સાપના મોંઢામાં પ્રવેશ કરવો સારો છે, વિષભક્તાગુણ કરી લેવું સારું છે. દાવાના માં ભસ્મ થઈ જવું કે પાગુણીમાં દૂબીને મરી જવું સારું છે ; પાગ મિથ્યાત્વ સહિત જીવન જીવવું કોઈ પાગ હાલતમાં સારું નથી ; કેમ કે આ બધાના કારાગે તો એક ભવ જ નાણ થાય છે, પરંતુ મિથ્યાત્વના કારાગે તો ભવોભવમાં દુઃખ ભોગવવા પડે છે.

એ બધાં પાપોનું મૂળ છે, પાપરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, નરકરૂપી ધરનું પ્રવેશ દ્વાર છે, સ્વર્ગ મોક્ષનો શત્રુ છે.

તેથી હે ભવ્ય જનો ! તમે એને દૂરથી નમસ્કાર કરી દો. એને તમારી પાસે ન ફરકવાદો.”

ચોથી વિકિતના મુખેથી ગુરુદેવનો આ સંદેશ સાંભળીને સહુ શ્રોતાઓએ સંકલ્પ કર્યો કે સૌથી પહેલા આ મિથ્યાત્વને જરૂરૂપથી ઉખાડવાનો પ્રયત્ન કરીશું. ત્યારે જ આપણી બધી મહેનત સાર્થક થશે.

૧. વરં સર્પ મુખ્ય વાસો, વરં ચ વિષમધ્યાણમ् ।

અચલાયિ જલે પાતો, મિથ્યાત્વે ચ જીવિતમ् ॥

સકલ દુરિત મૂલં પાપ વૃક્ષસ્ય બીજમ् ।

નરક ગૃહ પ્રવેશ સ્વર્ગ મોક્ષેક શત્રુમ् ॥

૨૧

ધર્મશ પોતાની નિયમિત ચર્ચા મુજબ સાંજના ભોજન પછી પોતાના સાથી અને શિષ્યોની સાથે પર્યટન માટે જઈ રહ્યો હતો ત્યાં રસ્તામાં તેને એક દિવસ એક ઘરની અંદરથી સુમધુર સ્વરમાં એક આધ્યાત્મિક ભજન કાને પડ્યું. ધર્મશનું ધ્યાન તે ભજનના શબ્દો પર અટકી ગયું અને તે એ ભજનને કાન દઈને સાંભળવા લાગ્યો. ભજનના શબ્દ હતા -

પરિણતિ સબ જીવનકી, તીન ભાંતિ વરની,
એક પુરુષ એક પાપ, એક રાગ હરની.
તામે શુભ-અશુભ અંધ, દોષ કરે કર્મબંધ,
વીતરાગી પરિણતિ હી, ભવ સમુક્ત તરની. પરિણતિ.

એક સાથીએ પૂછી લીધું - “ધર્મશજ ! ચાલતાં-ચાલતાં અટકી કેમ ગયા ? એવી શું વાત છે આ સંગીતમાં ?”

ધર્મશે કહ્યું - “સંગીતમાં તો કોઈ ખાસ વાત નથી ; પરંતુ ભજનના પ્રત્યેક બોલ વિચારવા યોગ્ય છે. જુઓને ! શું - કહ્યું ? જે ભવસમુક્તથી પાર થવું હોય તો વીતરાગ પરિણતિ રૂપી તરણી (નાવ) જ આપાગને આ સંસારથી પાર ઉતારી શકે છે. તેથી આપાણે શુભાશુભ ભાવોથી મેલી આપાણી પરિણતિને છોડીને જેમ બને તેમ - મરીને પાગ પોતાનામાં વીતરાગ પરિણતિ પેદા કરવાનો પુરુષાર્થ જગાડવો પડશે.

આપાણી આ મિથ્યાત્વથી મેલી, કષાયથી કલુષિત તથા રાગથી રંજિત પરિણતિની આપાગને કાંઈ પાગ ખબર જ નથી. સૌ ‘પોત પોતાની ધૂનમાં અને પોતપોતાના રાગરંગમાં મસ્ત છે, મદોન્મત છે. કોઈને પાગ એ પરવા નથી કે જે આ પરિણતિમાં આપાણું મરાગ થઈ જશે તો આપાણે મરીને ક્યાં જઈશું ? શું ગતિ થશે આપાણી ?

તેથી શા માટે આજની જ્ઞાન ગોષ્ઠીમાં આ વિપય પર થોડી ચર્ચા ન કરવી ? જેથી લોકો આ દિશામાં પાણ વિચારે અને નિરંતર થઈ રહેલી આર્ત-રૌદ્રધ્યાન રૂપ ખોટી પરિણતિના માઠાં પરિણામોથી બચી શકે.

રાતના સાત વાગવાની તૈયારી જ હતી કે ધર્મશ પોતાના નિર્ગય મુજબ ચર્ચા કરવા પોતાના આસન પર જઈને બેસી ગયા. સાતું વાગતાં-વાગતાં યથા સમય બધા શ્રોતાઓ પાણ આવી ગયા અને જેને જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં ચૂપચાપ બેસી ગયા.

જેવો ધર્મશ મનમોહનને આગળ બોલાવ્યો કે તરત ત્યાં બેઠેલી સર્વ વ્યક્તિઓની નજર દરવાજામાં પ્રવેશતાં મનમોહન તરફ વળી. અનેક લોકોના ચહેરાઓ ઉપર પ્રશ્નચિનહ જગી ઉછ્યા. ગુરુદેવ મનમોહન જેવી વ્યક્તિને આટલું સન્માન શા માટે આપી રહ્યા છે ?

તેમને શું ખબર હતી કે ધર્મશ મનમોહનને જીવત દાન આપ્યું હતું, મોતના મુખમાંથી બચાવ્યો હતો. આ રહસ્ય માત્ર ધર્મશ અને મનમોહનના વચ્ચે જ સુરક્ષિત હતું. ધર્મશ પાસેથી સહાનુભૂતિ અને સ્નેહ પામીને મનમોહન જાગે કૃતાર્થ થઈ ગયો હતો. તે આગળ આવીને ચૂપચાપ નીચી નજર કરીને ગૂમ-સૂમ જેવો થઈ બેસી ગયો. બે મિનિટ સુધી જ્યારે ક્યાંયથી કોઈ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો નહિ ત્યારે ધર્મશના ચિત્તમાં જે ધ્યાન સંબંધી ચિંતન ચાલતું હતું, તેની જ ચર્ચા કરવા માટે તોણે પોતાની સામે બેઠેલા મનમોહનના ચિંતાગ્રસ્ત ચહેરાને પ્રકરણનો મુદ્દો બનાવીને કહ્યું.

“ મનમોહન ! તમારા મુખ-મંડળ પર જે રેખાઓ અમે જોઈ રહ્યા છીએ, તે રેખાઓ તમારા મનના ભાવોને બતાવી રહી છે કે તમે આ સમયે ક્યા ભાવમાં વિચારી રહ્યા છો ? તમારા મનના ભાવ તમારા ચહેરા પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. ચોક્કસ જ તમારી પરિણતિ કોઈ કષાયના કુચક્કરમાં ફસાયેલી છે. રાગ-દેખની જંજળમાં અટકી છે, મોહ-માયાથી મલિન થઈ રહી છે અથવા ક્યાંક કોઈ સંયોગ-વિયોગની આશંકાની આંધીમાં કિંકરન્યવિમૂઢ થઈ રહી છે.

જાણો છો આ પરિણતિના રૂપમાં તમને આ કયું ‘ધ્યાન’ થઈ રહ્યું છે ? અને તેનું શું ફળ મળશે ?

ધર્મશની વાતો સાંભળીને મનમોહન સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેણે મનોમન વિચાર્યું-ધ્યાન ? મેં તો આજ સુધી ક્યારેય કોઈ ધ્યાન કર્યું જ નથી, મને તો ધ્યાન કરતાં આવડે જ છે ક્યાં ? મેં ક્યારેય ધ્યાન કરવા માટે વિચાર્યું જ નથી. ધ્યાન કરવું એ તો સાધુ સંતોનું કામ છે. પિતાના અવસાન બાદ મને તો દિવસ-રાત, ધી, મીઠું, તેલ, ચોખા અને પરિવારની ચિંતામાં ધર્મધ્યાન કરવા બાબતે વિચારવાની પાણ કુરસદ મળી નથી. શું ચિંતા-ફિકર કરવી એ પાણ કોઈ ધ્યાન હોઈ શકે છે ? મારા કપાળ પર ચિંતાની રેખાઓ હોઈ શકે છે, પાણ માથાની એ રેખાઓમાં એવું શું લખ્યું છે જે ધર્મશે વાંચી લીધું છે. મેં તો આ વિષયમાં કોઈને કાંઈ કહું પાણ નથી. આ અંતર્યામી ક્યારથી બની ગયા ? કમાલ છે !....

મનમોહનને સ્તબ્ધ અને ચિંતિત મુદ્રામાં જોઈ ધર્મશે ફરીથી કહું-
 “હું સમજુ ગયો કે તમે શું વિચારી રહ્યા છો ? કદિ ચિંતામાં ઝૂબી ગયા છો ? મનમોહન તમે દુર્ઘસનોથી તો છૂટી ગયા ; પાણ પશ્ચાતાપની અભિમાં હજુ પાણ સણગી રહ્યા છો. તમને ખબર નથી, આ શોક સંતમ પરિણતિ પાણ આ સંસાર સાગરથી તમને પાર થવા દેશે નહીં.”

આ પાણ એક સહજ સંયોગ છે કે આજે તમે અચાનક ગોઢીમાં આવી ગયા અને આજે જ અચાનક જીવોની વિવિધ પરિણતિનો પરિચય કરાવનારું એવું કાન્તિકારી માર્મિક ભજન અમારા સાંભળવામાં આવ્યું, જોણે અમારા મનમસ્તિષ્ણને આંદોલિત કરી દીધું અને અમે ત્યારે જ એ સંકલ્પ કરી લીધો કે આજની જીવાનગોઢીમાં અમે જીવોની પરિણતિની જ ચર્ચા કરીશું. તમને ચિંતાગ્રસ્ત જોઈને અમને એ ચર્ચા વધારે ઉપયોગી લાગવા માંડી છે. ખરેખર, જ્યારે કોઈ સારું કામ થવાનું હોય છે, ત્યારે આવા બનાવ સહજ જ બની જાય છે. પ્રમાણભૂત-નિમિત્ત પાણ તેવા જ મળી જાય છે. અમે જાણીએ છીએ તમે ને ભાવોમાં જીવી રહ્યા છો, તે કહું ધ્યાન છે ? તમે અત્યારે એ કાંઈ બતાવી શકશો નહિં પાણ મારા પ્રશ્નથી તમારા મનમાં જે ઉથલ-પાથલ થઈ છે, જે પ્રશ્ન ઉછ્યાં છે, જે જિજાસા જગી છે, તે જિજાસા જ તમને સમાધાન મેળવવા માટે વિવશ કરશે.”

મનમોહને વિનમ્ર ભાવથી કહું - “ ગુરુજી ! જીવોની વિવિધ

પરિણતિનો પરિચય કરાવનાર તે ભજન તથા તેના કાન્તિકારી ભાવોને અમે પાણ સાંભળવા માગીએ છીએ, જે સંભવ હોય તો આને એજ વિષય પર ચર્ચા થાય તો આપની ધારી કૃપા થશે.”

ધર્મશે કહ્યું : - “ અહા ! શું ભાવપૂર્વ ભજન હતું તે ! પ્રાચીન કવિઓની કાવ્ય-કલા અને ભાષા-શૈલી તો સરસ છે જે, ભાવ પાણ કેવાં ગજબનાં છે. આ આધ્યાત્મિક ભજનોમાં !

‘પરિણતિ સબ જીવન કી તીન ભાંતિ વરની’.

આ ભજનમાં જીવોની પરિણતિનો પરિચય કરાવતાં કવિ કહે છે કે ‘શુભ અને અશુભ બંનેય પરિણતિ અંધ છે અને કર્મબંધનું કારણ છે. અહા ! એક માત્ર વીતરાગ પરિણતિ જ ભવ સમુદ્રથી તારનાર તરાણી છે, સંસાર સાગરમાં ગોથાં ખાતા પ્રાણીઓને પાર ઉતારનાર નૌકા છે.

જેવી રીતે નૌકા વ્યક્તિઓને નદી અને સમુદ્રના આ પારથી કે મજધારથી પેલે પાર પહોંચાડી દે છે, તેવી રીતે વીતરાગ પરિણિતિઝુપ તરાણી જીવોને સંસાર સાગરથી તારી દે છે, ભવ સમુદ્રથી પાર કરાવી દે છે.”

ધર્મશ દ્વારા પ્રસ્તુત કરાયેલી ચર્ચાનો રસ પરિપાક થઈ જ રહ્યો હતો કે મનમોહન વચ્ચમાં જ બોલી ઉઠ્યો - “ ગુરુજી ! તમારું કહેવું તહેન વ્યાજબી છે, સત્ય છે ; પરંતુ અમારા જેવા પાપી જીવ શું કરે ? ઓછામાં ઓછું અમારા જેવાને તો હજું પાપ છોડવાનો અને પુણ્ય કરવાનો જ ઉપદેશ યોગ્ય છે. અમારામાં તો હજુ માનવીયતા પણ નથી, પહેલાં અમે માનવ તો બનીએ ત્યારે તો ભગવાન બનવાની વાતો સાર્થક થશે ને ?”

મનમોહનનું આમ વચ્ચમાં બોલીને રંગમાં બંગ કરવાનું લોકોને પસંદ ન પડ્યું. એકે બીજાના કાનમાં કાનકૂસિયાં કર્યા - “ ધર્મશ ગુરુજીએ આ મનમોહનને આગળ શું બોલાવી લીધો કે એના તો ભાવ જ વધી ગયા, હિંમત જ વધી ગઈ. કોઈ વિચારકે સાચું જ કહ્યું છે - નાની વ્યક્તિને જરૂરતથી વધારે માન મળી જાય તો તે તેને પચાવી શકે નહીં.”

પાસે બેઠેલા ત્રીજાએ કહ્યું - “ તમે પાણ શું માગુસ છો, ગુસપુસ

કરતાં જ રહેશો. કંઈ ચર્ચા પાણ સાંભળવા દેશો કે આમ જ પોતાનો અને બીજાનો સમય જ બરબાદ કરતા રહેશો ? ”

મનમોહનની વાત સાંભળીને પહેલાં તો ધર્મશ થોડું હસ્યા, પછી ધીરજ સાથે બોલ્યા - “ ભાઈ ! પાપ છોડવાનો ઉપદેશ તો આખી હુનિયા પરસ્પર પાણ એક-બીજાને આપતી જ રહે છે અને આપવો પાણ જોઈએ. પાણ અહીં વિચારવા લાયક વાત એ છે કે જે પાપી પાપ કરે છે, તેઓ પાણ દિલથી તેને ખરાબ માનીને પોતાની મજબૂરીથી જ કરે છે અને અમે પાણ અવસર મળતાં પાપ છોડવાની વાત કહેવાનું ચૂકતા નથી ; પરંતુ તમે જ બતાવો ! કેટલાંએ આવા ઉપદેશોથી પાપ કરવાનું છોડી દીધું ? ભાઈ ! તત્વજ્ઞાન વિના પાપપ્રવૃત્તિ ધૂટી શકતી નથી ! કૃષાણની તીવ્રતા-મંદતાથી પાપપ્રવૃત્તિમાં વધ્ઘટ તો થતી રહે છે ; પાણ પાપ જડમૂળથી જતું નથી.. !

અરે ભાઈ ! જ્યારે આ વાતને નાનાં છોકરાં પાણ જાગે છે કે પાપ ખરાબ છે, તો પછી તેના માટે ઉપદેશની જરૂરત જ શું રહે છે ? તો પાણ તેના ઉપદેશદાતા ડગલેને પગલે મળી જાય છે. પાપ કરતાં પત્ની રોકે છે, માતા-પિતા સમજવે છે, પુત્ર-પુત્રીઓનો રાગ આડે આવે છે, પડોશીઓની લાંશ-શરમ પાપ ન કરવાની પરોક્ષ પ્રેરણા આપતી રહે છે. શરીરથી જો કોઈ પાપ કરેતો સરકાર દંડ કરે છે. વાણી થી કોઈ પાપ કરે તો સમાજ તેનો બહિધ્યકાર કરી દે છે. મન પર પાણ ધર્મનો અંકુશ લાગી જાય છે. શું પાપ ન કરવાની પ્રેરણા માટે આટલું ઓછું પડે છે કે મને પાણ તમે એજ ઉપદેશ કરવાનો આગ્રહ કરી રહ્યા છો અને તે પાણ વીતરાગી તત્વચયાના સ્થાને... ?

થોડું આત્મ નિરીક્ષાણ કરો ; કદાચ એવું તો નથી ને કે વીતરાગ ચચને બંધ કરાવવા માટે જ તમારા અંદર બેઠેલો મોહરાજ તમને આમ કહેવા માટે પ્રેરિત કરતો હોય ; કારાણકે મિથ્યાત્વ મહારાજને વીતરાગ ચચથી ચીઢ છે. તેથી જ્યાં પાણ વીતરાગ ચચની યોજના બનાવવામાં આવે છે ત્યાં આ મિથ્યાત્વ દ્વારા આવી જ રીતે વિદ્રોહનું વાતાવરાણ બનાવવામાં આવે છે. તેથી પોતાની અંદર બેઠેલા મોહ (મિથ્યાત્વ) રૂપ શરૂને ઓળખો અને વીતરાગ ધર્મની ચચનો નિષેધ ન કરો.

અરે ભાઈ ! શુભ પરિણતિ પોતાની રીતે સારી છે, તેથી તો તેનું નામ શુભ છે. પરંતુ અશુભ પરિણતિની જેમ તે શુભ પરિણતિ પાણ ભવ સમુદ્રથી તરવા માટે 'તરણી' બની શકતી નથી ; કેમકે બંનેય એક રાગની જ ધાતુથી નિર્ભિત હોય છે. રાગ પરિણતિ જ પુણ્ય-પાપ રૂપ છે, જેનું ફળ સંસાર છે અને વીતરાગ પરિણતિ ધર્મરૂપ છે, જેનું ફળ મોક્ષ છે. તેથી વીતરાગ પરિણતિને જ ભવસમુદ્ર તરણી કહેલ છે.

જેવી રીતે લોકિક નદી-સમુદ્ર પાર કરવા માટે નૌકા લાકડાની જ બને છે, લોખંડ વગેરે ધાતુઓની નહીં. તેવી રીતે ભવસાગર પાર કરવો હોય તો વીતરાગ પરિણતિ રૂપ લાકડાની જ તરણી બનશે, રાગ રૂપી ધાતુથી નહીં.

હા, જેટલું યોગદાન લાકડાની નાવ બનાવવામાં લોખંડના ખીલાં સ્કુ વગેરેનું હોય છે, તેટલું યોગદાન વીતરાગ પરિણતિની સાથે શુભરાગનું હોય શકે છે; પાણ નાવ તો લાકડાની અથવા કાણની જ કહેવાય છે. નહિ કે લોખંડની."

ધર્મશ દ્વારા આગમ, યુક્તિઓ અને ઉદાહરણોથી સમજવવા છતાં પાણ તત્વજ્ઞાનથી અજાણ મનમોહન વધારે તો કાંઈ ન સમજ્યો ; પાણ એટલું જરૂર સમજી ગયો કે ધર્મશ સાચે જ ધર્મત્ત્વા છે, ખૂબ જ મોટો જ્ઞાની પુરુષ છે અને તે પાણ પાપને સર્વથા ખરાબ માને છે તથા પુણ્ય કાર્યોની પાણ યથાયોગ્ય પ્રેરણા આપે છે. શુભકાર્ય પાણ કરે છે. ; પરંતુ શુભમાં અટકતો નથી. જે પાણ ધર્મશના વિરલ્ઘ પ્રચાર છે તે બધો મોહનો જ મહિમા છે, અજ્ઞાનની જ બલિહારી છે. સાચે જ ધર્મશ તો દેવતા છે દેવતા. જેવું નામ છે તેવું જ તેનું કામ છે.

આમ મનમોહન ધર્મશની ચર્ચાથી બધી રીતે સંતુષ્ટ હતો. તેને એવું લાગ્યું-ખરેખર વાત તો આ જ સાંભળવા જેવી છે. આમ વિચારતાં-વિચારતાં તે પોતાના અતીતમાં ખોવાઈ ગયો, અત્યાર સુધી થઈ ગયેલી પોતાની પરિણતિનું આત્મ નિરીક્ષાણ કરવા લાગ્યો.

ધર્મશે મનમોહનને સંભોધતા ફરીથી કહ્યું - " અરે મનમોહન ! ક્યાં ખોવાઈ ગયા ? શું વિચારી રહ્યા છો ? શેનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા છો ? અરે ! આત્મધ્યાન સિવાય મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં જે પાણ વિચાર-મંથન

કરશો કે અત્યાર સુધી કરતા રહ્યા છો, તે બધું આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન જ છે.
કદી વિચાર્યું છે? આ આર્ત-રૌદ્ર ભાવોનું શું ફળ મળશે? કદી ધર્મધ્યાન
પણ કર્યું છે કે નહીં?

સાવચેત થઈને બેસતાં મનમોહને કહ્યું - “અમારે શેનું ધ્યાન?
ધ્યાન કરવાનું અમે શું જાગીએ? ખરેખર અમે તો પાપી છીએ,
રાત-દિવસ પાપનું જચિંતન ચાલે છે, પાપની ધૂનમાં જ ગરકાવ રહીએ
છીએ. ધ્યાન કરવું તો ખૂબ મોટી વાત છે, અમે તો ધ્યાનની પરિભાષા જ
જાગતાં નથી. આ જ કારણ છેકે જપમાળાના માણકા ફેરવતાં-ફેરવતાં
નિંદગી ગઈ, પણ મનનો માણકો ન ફર્યો.

કબીરિ બરાબર જ કહ્યું છે -

માલા ફેરવતા જુગ ગયા, ગયાન મન કા ફેર;

કરકા મનકા ડાર હે મન કા મનકા ફેર.

ગુરજી! હું તમારાથી શું છુપાઉં? આપ તો મારા જ્ઞાન ગુરુ છો,
સન્માર્ગ દર્શક છો, મેં મારા જીવનમાં ધારુંં જ પાપ કર્યા છે. આપને
જાગ હોય કે ન હોય; પરંતુ હકીકત એ છે કે મારા દુર્ઘસનોના કારાગે
મારી પણી મોહિની તો જીવન ભર પરેશાન રહી છે જ, મારી બંને
દીકરીઓ સુનના અને સુનયના પણ સુખી નથી રહી. તેમનું પણ આખું
જીવન દુઃખમય બની ગયું, બરબાદ થઈ ગયું.

તેમને જોઈ-જોઈને મારું મન આત્મગલાનિથી એટલું ભરાઈ જાય
છે કે હવે બીજું કાંઈ કામ-કાજ સૂજતું જ નથી. ધર્મ-કર્મમાં પણ મન
બિલકુલ લાગતું જ નથી. તેમના દુઃખની કલ્પના માત્રથી મારા રોમ-રોમ
રોમાંચિત થઈ જાય છે. કાળજું કંપી ઉઠે છે. અંગે-અંગ ધૂજ ઉઠે છે.
અંખમાંથી ગંગા-જમુનાની ધારાઓ ફૂટી નીકળે છે. કાંઈ સમજમાં
આવતું નથી, હવે હું શું કરું?

આવી સ્થિતિમાં ધ્યાન કરવાનું તો ધારું દૂર, ધ્યાન ના વિષયમાં
કાંઈ વિચારવું- સમજવું પણ સંભવ નથી. મેં આજ સુધી ધ્યાન વગેરે
કાંઈ કર્યું જ નથી. ધ્યાનના નામે તો ક્યારેય મિનિટ બે મિનિટ પણ બેઠો
નથી. શું વિચાર કરું તેના ફળનો? શું આશા રાખું તેના ફળની? જ્યારે
ધ્યાનનું બીજ જ રોપ્યું નથી તો ફળ ક્યાંથી, કેવી રીતે પ્રામ થશે?

કહેતાં-કહેતાં મનમોહનનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તે આગળ કાંઈ ન બોલી શક્યો.

ધર્મશને મનમોહન પાસેથી આ પ્રકારના ઉત્તરની જ આશા હતી; કારાગંકે તે એ તો જાણતો જ હતો કે જે વ્યક્તિ દરરોજ દેવદર્શન પાણ કરતી નથી, તે શું જાણે સંસારવર્ધક આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનને તેમજ ધર્મધ્યાનના સ્વરૂપને? તે તો અરહંત-સિદ્ધના નામની માળા ફેરવવાને જ ધ્યાન સમજે છે.

ધર્મશનો પ્રશ્ન માત્ર ‘ધર્મધ્યાન’ ના વિષયમાં હતો, ધ્યાનના વિષયમાં નહીં; પરંતુ મનમોહનને હજુ એવી સૂક્ષ્મ પકડ ક્યાંથી (હોય)? મનમોહન જ કેમ બીજી પાણ અનેક વ્યક્તિ એવી હશે, જેને ધર્મધ્યાન અને આર્ત-રૌદ્રધ્યાનની ઓળખાણ નથી.

આમ જોઈએ તો મનમોહન જ શું, કોઈ પાણ સંજી પંચેન્દ્રય ધ્યાન વિના તો ક્યારેય રહેતો જ નથી, એ બીજી વાત છે કે જ્યાં ધ્યાન નથી હોતું, ત્યાં તે ધ્યાનની ભાવના હોય છે. પરંતુ તે પાણ એક રીતે ધ્યાન જે ; કેમ કે કુર્મબંધની અપેક્ષાએ ધ્યાન અને ભાવનામાઃ કોઈ ખાસ ફરક પડતો નથી.

બલે ધર્મધ્યાન નહીં, પરંતુ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન તો મનમોહનને હુંમેશા થાય જ છે. પરંતુ તેને એ ખબર જ નથી કે તે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનના રૂપમાં કેટલું મોટું પાપ કરી રહ્યો છે ? ખરેખર આ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનને તો કોઈ પાપ જ નથી ગાણુંતું.

મનમોહનને પોતાને સંભાળીને પોતાની વાતને ચાલુ રાખતાં કહું “ધર્મશજી ! મારી આપવીતી ધાર્ણી વિચિત્ર છે. આપતો માત્ર એટલું જ જાણો છો કે - હું આપના બાળમિત્ર અમિતનો સસરો છું. કદાચ એનાથી વધારે આપને મારા સંબંધમાં કાંઈ પાણ ખબર નથી. ક્યારેક સમય મળતાં હું આપને મારી વ્યથા-કથા કહીને આપનો બોજ હળવો કરવા માગું છું. હું અત્યારે એ દુભર્યપૂર્ગ કથા કહીને આપનો અને આ જિજ્ઞાસુ જીવોનો કિંમતી સમય બરબાદ કરવા નથી ઈચ્છાતો, પાણ શું કરું ? કથા વિના રહેવાતું પાણ નથી. જે આપની આજા હોય તો...”

ધર્મશે વિચાર્યુ - આના મનનો બોજ હળવો કરવા માટે એના

મનમાં ધૂમરાઈ રહેલા માનસિક દુઃખના વાદળોને વરસાવા માટે સમય તો આપવો જ પડશે, નહિતો મારી બધી ચર્ચા / વાતાવરણ માથા ઉપરથી જ નીકળી જશે, મગજમાં ધૂસશે જ નહીં. ભાવનાઓનું વિરેચન તો થયું જ જોઈએ.

સંભવ છે એની વ્યથા-કથા આપણા સૌના માટે પાણ પ્રથમાનુયોગની જેમ પ્રેરાગુદાયક અને શિક્ષાપ્રદ સિદ્ધ થઈ જાય. એના ઉપર જે વીતી રહી છે, તે પાણ પુણ્ય-પાપનો જ ખેલ છે ને?

આ બધું વિચારીને ધર્મશે હસતાં હસતાં કહ્યું - “કહો! કહો!! જરૂર કહો! અમે બધું શાંતિથી સાંભળીશું. આ સમય પાણ સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવાનો જ છે. વળી બીજો કર્યો સમય મળવાનો છે? જે તમને બધાની સામે કહેવામાં સંકોચ ન હોય તો જરૂર કહો.”

મનમોહને મનોમન વિચાર્યુ - બધાની સામે કહેવામાં સંકોચ કેવો? જ્યારે જગતની સામે પાપાચરણ કરવામાં સંકોચ ન કર્યો, તો ગુરુસમાન ધર્મશશ્ચ અને સાધમાનિકનોના સામે કહેવામાં હવે શેનો સંકોચ? હું બધાની સામે કહીને જ મારા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરીશ.

આવો નિશ્ચય કરીને તે બોલ્યો - “ધર્મશશ્ચ! જુવાનીના જેશમાં વ્યક્તિ હોશ ખોઈ બેસે છે. ઉપરાંત જે આર્થિક અનુકૂળતા મળી જાય ત્યારે તો વળી કહેવાનું જ શું હોય ?

મારા પિતાજી ખૂબ મોટા વ્યાપારી તો હતા જ, જમીન-જગીર પાણ તેમની પાસે ધારુણી હતી. જેતીમાંથી, શાહુકારીમાંથી અને વ્યાપારમાંથી તેમને આડી-અવળી આવક હતી. તેમની દેખરેખ હેઠળ બધાં કામ મુનીમ ગુમાસ્તા અને નોકર-ચાકર જ કરતાં હતાં. પિતાજીનો પુણ્ય - પ્રતાપ એવો હતો કે તેમના પ્રભાવથી મોટા-મોટા બુદ્ધિમાન અને બળવાન વ્યક્તિ તેમની સેવામાં હંમેશા તૈયાર રહેતાં અને તેમના દીશારાથી દોડી-દોડીને કામ કરતાં. આજાનું ઉદ્ઘંધન કરાવની તો કોઈની હિંમત જ નહોતી.

સામાનિક કાર્યોમાં તો તેઓ મોખરે હતા જ, રાજનીતિમં પાણ થોડી ધારુણી દરમિયાનગીરી કરતા હતા. આ બધા કારણોથી મારું બાળપાણ તો એક રાજકુમારની જેમ ઠાઠ-માઠથી પસાર થયું જ, યુવાન થયા પદ્ધી

પાણ મેં કોઈ જવાબદારી અનુભવી નહીં. મતલબી મિત્રોના ચક્કરમાં આવી જવાથી મદિરાપાન જેવા દુર્વસનોમાં ફસાઈ ગયો. બસ, પદ્ધી શું...? રાત-દિવસ મારા દોસ્તોની સાથે રાગ-રંગ અને મોજ-મસ્તી માં સમય ગુજરવા લાગ્યો. બસ, એવામાં જ મારા લગ્ન થઈ ગયા.

દુર્ભાગ્યથી થોડાક સમય બાદ જ પિતાજી પરલોક સિધાવી ગયા. પિતાજીના મૃત્યુથી મા અર્ધ-વિક્રિમ જેવી થઈ ગઈ. મારી વિષયાસક્ત પ્રવૃત્તિ અને લાપરવાહીનો લાભ ઉઠાવીને ધીમે-ધીમે જમીન, જેડનારા ખેડૂતોએ જ હડપ કરી લીધી. શાહુકારી મુનીમ-ગુમાસ્તાઓએ પોતપોતાના હસ્તક કરી લીધી. યોગ્ય દેખરેખના અભાવે વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ઠપ થઈ ગયો. લોણ-દોણના ચક્કરમાં દગાબાજીના જૂઠા આરોપસર મને જે વર્ષની જેલ થઈ ગઈ. પાપોદયના એક જ ઝપાટામાં બધું જ ધૂળમાં મળી ગયું. પણી તથા પુત્ર-પુત્રીઓ સહિત બધા અનાથ થઈ ગયા. તેમની જે દુર્દશા થઈ તેની કલ્પના માત્રથી રૂવાડાં ઊભા થઈ જય છે.”

પોતાના કરતૂતોની કથા કહેતાં-કહેતાં મનમોહનનું ગણું ભરાઈ આવ્યું. આગળ તે કાંઈ કહી શક્યો નહિં.

ધર્મશને તેને આશ્વસ્ત કરતા કહું - “ભાઈ ! દુઃખી ન થાઓ. આનાથી પાણ પાપબંધ થાય છે. આ બધું તો પોતાના પુણ્ય-પાપના ઉદ્યનો ખેલ છે. આ પુણ્ય-પાપ કેવાં કેવાં ગોથા ખવડાવે છે, તેને પાણ માત્ર જ્ઞાનનું જ્ઞેય બનાવીને છોડી દો, તેનાથી પ્રભાવિત ન થાઓ.

એક શ્રોતાએ ઊભા થઈને વિનન્દ્ર ભાવે કહું - “ભાઈ ! તમારા જીવનની આ ઘટનાઓ તો જાગે પુરાણું પુરુષ રાજ સત્યનધરના ઈતિહાસને જ દોહરાવ્યો છે. પોતાની રાણી વિજયાના મોહમાં મૂર્ધિત થયેલા રાજ સત્યનધરના ચારિત્ર પર ટિપ્પણી કરતાં પુરાણકારે બરાબર જ લખ્યું છે.

વિષયાસકત ચિત્તાનાં ગુણ કો વા ન નશ્યતિ ।

ન વૈદુષ્યં, ન માનુષ્યં નાભિજાત્યં ન સત્યવાક ॥

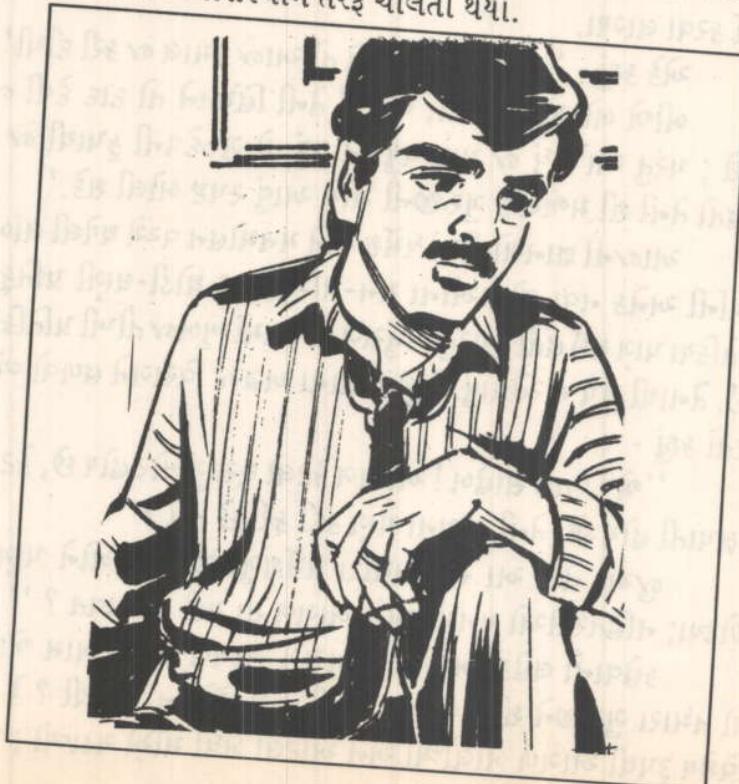
વિષયોમાં આસક્ત ચિત્તવાળાઓના એવા કયા ગુણ છે, જે નાચ નથી થઈ જતાં ? તેમના જીવનમાં ન વિદ્વત્તા રહે છે, ન માનવીયતા રહે છે, ન મોટાઈ રહે છે કે ન સત્યવચન પાણ રહે છે.”

મનમોહને મહેસૂસ કર્યું, સ્વીકાર પાણ કર્યો કે - “હા, ભાઈ તમે તદ્દન સાચું કહો છો. જ્યારે એક-એક વિષયમાં આસક્ત પ્રાણી પોતાના

પ્રાગું ગુમાવી દે છે, તો પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત પ્રાગુણીઓનું તો કહેવું જ શું? એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરાગ હું તમારી સામે છું. તેથી પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારાઓએ હંમેશા આ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.”

આને ગોઢીનો સમય મનમોહનની વાતચીતમાં જ પૂરો થઈ ગયો; પરંતુ મોટાભાગના લોકોએ એ મહેસૂસ કર્યું કે આ પાગ ઘણું મોટું ક્રામ થઈ ગયું. આ વાતથી મનમોહનની જીવનમાં કાન્નિકારી પરિવર્તન તો આવ્યું જ, તેના પ્રભાવ હેઠળ રહેનારાં બીજા પાગ અનેક લોકો લાભાન્વિત થશે.

એકી અવાને સહુએ સ્વીકાર કર્યો કે વાર્તા ખૂબ જ સારી અને સૌને લાભદાયક રહી. ધ્યાનની ચર્ચા પાગ આને નહીં તો કાલે ક્યારેક ને ક્યારેક તો થશે જ, આ આશા સાથે ગોઢી વિસર્જિત થઈ ગઈ. સૌ પોત-પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ ચાલતા થયા.

ચાંદની રાત હતી, ખુશનુમા મોસમ હતી, રાતના આઈ વાગ્યા
હતા. જ્ઞાન-ગોષ્ઠી પંદર મિનિટ પહેલા જ પૂરી થઈ હતી. દરરોજની
જેમ બધા લોકો ગોષ્ઠીમાં ચચચિલ વિષય પર પરસ્પર ઉહાપોહ કરતા
પોત-પોતાના રહેઠાણ તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. પરંતુ ચર્ચા રોચક હતી, તેથી
મોટા ભાગના શ્રોતાઓ ચાર રસ્તે ચોકની પાસે પડેલી બેંચો પર બેસીને
ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

એકે કહ્યું - “ભાઈ ! મનમોહને તો આજે કમાલ જ કરી દીધી”

બીજો બોલ્યો - “ હા, ભાઈ ! તેની હિંમતને તો દાદ દેવી જ
પડશે ; પરંતુ આ બધું જે પાણ થયું, તે થયું તો ગુરુલેવની કૃપાથી જ ;
નહિતો તેની શી મજલ કે ગુરુજીની સામે આવું સ્પષ્ટ બોલી શકે.”

આજની જ્ઞાનગોષ્ઠીમાં ધર્મશ અને મનમોહન વચ્ચે થયેલી લાંબી
ચર્ચાની અનેક નવા શ્રોતાઓના મન-મસ્તિક પર થોડી-ધાર્ઘી પ્રતિકૂળ
પ્રતિક્ષિયા પાણ થઈ હતી ; પરંતુ અનુરાગના મનમાં ખૂબજ તીખી પ્રતિક્ષિયા
થઈ. તેનાથી ચૂપ ન રહેવાયું. તોણે પોતાના અગ્રજ વિરાગને હળવો બંગ
કરતાં કહ્યું -

“જેયું ભાઈ સાહેબ ! આ રાગ કેટલો ધૂસાગખોર હોય છે, કેટલો
પક્ષપાતી હોય છે, તેની કલ્પના પાણ કદી કરી છે તમે ?

જુઓ ને ! આ રાગે તમારા ધર્મશગુરુજી જેવાઓને પાણ ન
છોડ્યા ; નહિતર તેઓ મનમોહનને આગળ શા માટે બોલાવત ? ”

કહેવાનો લહેકો બદલતાં અનુરાગે આગળ કહ્યું - આમ જોઈએ
તો તમારા ગુરુજીને શી લેવા-દેવા હતી તે મનમોહન પાસેથી ? કે તેને
વિશેષ રૂપથી આગળ બોલાવ્યો અને આટલો બધો મોંએ ચડાવ્યો ; પાણ

તે અમિતનો સસરો ખરો ને ! અને અમિત તો ગુરુજીનો નાનપાણગનો સાથી છે જ. બસ, આ કારણે જ તેને મોકો મળી ગયો. નહિતર તમારા ગુરુજી તો એજ છે, જે મોટા-મોટાને પાગ ધાસ નથી નાખતા. આ જ તો છે રાગની કરામત ! કેવી કેવી રીતે ને ઝ્યાં-ઝ્યાં ઘૂસાગખોરી કરે છે આ રાગ ?”

વિરાગે વંગનો જવાબ વંગથી આપતા કહ્યું - “ ભલા ! ગુરુજી કોઈને ધાસ શા માટે નાખશે ? મોટા-મોટા લોકો કાંઈ જનવર થોડા જ છે, જેમને ધાસ નંખાય. તે જરૂરિયાત મુજબ સૌને પોતાની વાત કહેવાનો અવસર પાગ આપે છે. અને સૌનું યથાયોગ્ય આદર-સંમાન પાગ કરે છે, પ્રોત્સાહન પાગ આપે છે. આમ પાગ તેમને સાધમીઓ પ્રત્યે અનન્ય સ્નેહ છે ; પરંતુ તેઓ વિના પ્રયોજન કોઈ વાદ-વિવાદ અને તર્ક-વિતર્કોમાં ફસાતા નથી. સૌ કોઈને મોંચે પાગ ચડાવતા નથી. તેથી જે કોઈ ટીકા-ટીપાણી કરે તો ભલે કરે, પાગ તેનાથી તે પ્રભાવિત થતા નથી. તેમના કપાળ પર કરચલી સુધ્યાં પડતી નથી.”

અનુરાગ બોલ્યા - “ એ જ તો હું પાગ કહું છું કે એવા લોકોને મોકો જ શા માટે આપવો ? લોકોને શું ? તેમને તો મોકો મળવો જોઈએ, પછી તો ગુંગાઓની જીબ પાગ ખુલ્લી જય છે. ગુરુજીએ મનમોહનને આગળ શું બોલાવી લીધો, પછી તો જાણે તેને અભયદાન મળી ગયું. જુઓ ને ! માણસ ગુરુજીની સામે એક વાક્ય પાગ ઢંગથી બોલી શકતો નહોતો, બોલતાં જીબ થોથવાતી હતી ; હાથ-પગ કાંપતા હતા, તે પછાએ ગુરુજી પાસેથી થોડુંક પ્રોત્સાહન મેળવીને તક મળતાં જ બોલવાનું શરૂ કર્યું તો પછી ગુરુજીને ‘ધ્યાન’ પર બોલવાનો અવસર જ ન આપ્યો. પૂરો પોણો કલાક પોતે જ બોલતો રહ્યો. ગુરુજીને પાગ લક્ષ્ય ભ્રષ્ટ કરી દીધા.

ગુરુજીએ ‘ધ્યાન’ ના વિષયમાં જ તેને કેટલો સુંદર પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો જેનો તેને માત્ર હા કે ના માં જવાબ આપવાનો હતો. પાગ ભલા આદમીએ પોતાની વથા-કથા કહેવાની શરૂ કરી દીધી. તેની તે વથા-કથા કહેવા સાંભળવામાં તે ‘ધ્યાન’ નો આટલો સારો વિષય એકદમ ધૂળ-ધારું થઈ ગયો.”

વિરાગ બોલ્યો - “ એ સાચું છે કે ધ્યાન જેવો ઉપયોગી અને અધૂતો વિષય ચર્ચાતા રહી ગયો. એ પાણ સાચું છે કે કોઈ પાણ લૌકિકજનોથી રાગ કરવો સારો નથી. એ પાણ સાચું છે કે લોકો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રામ કરવાના ઉદ્દેશથી ધારો દૂર દૂરથી દોડી-દોડીને અને ઉદ્યોગ-ધંધાઓને છોડી-છોડીને આવ્યા છે, તેથી સમયનો પૂરેપૂરો સદૃષ્યોગ તો થવો જ જોઈએ. પરંતુ એ પાણ પરમ સત્ય છે કે સમયના સદૃષ્યોગની ચિંતા તમારા કરતાં પાણ વધારે ગુરુજીને પોતાને પાણ રહે છે, તેથી જ તો તેઓ આવા શિબિર વગેરેના અવસરે ૧૦૫ ડિગ્રી તાવ હોવા છતાં પાણ પ્રવચન કરે છે. ડૉક્ટરોએ મનાઈ કરવા છતાં પાણ માનતા નથી.

હજુ તને ગુરુજીના અંતરંગની પૂરી જાગુકારી નથી, નવો-નવો ખરોને ! શું તારી વંગની ભાષા હું નથી સમજતો ? તેં રાગને ભલો-ભૂરો બતાવીને ગુરુજી પર જ પરોક્ષઝર્પે આરોપ લગાવ્યો છે ; પરંતુ તું પોતે જ વિચાર ! હજુ ગુરુજી પૂર્ણ વીતરાગી તો થઈ નથી ગયા. અરે ! હજુ તો તેઓ બિચારા મુનિની ભૂમિકામાં પાણ નથી. મારા-તારા જેવા જ સામાન્ય શ્રાવક છે.

અરે ભાઈ ! મુનિરાજની ભૂમિકામાં પાણ જે શાસ્ત્ર લખવાનો, ભાગવા-ભાગવવાનો તેમજ પ્રવચન વગેરે શુભકાર્ય કરવાનો પ્રશસ્ત રાગ આવે છે તો ગુરુજી તો ગૃહસ્થ છે. જે પરોપકારની ભાવનાથી મનમોહનની ભાવનાઓને સાંભળીને તેના મનોવિકારોનું વિરેચન કરવાનો ભાવ તેમને આવી ગયો તો એમાં ખોટું શું થઈ ગયું ?

મનમોહને પાણ વિદ્યાગુરુ સમક્ષ પોતાના દોષ પ્રગટ કરીને જાગે એક રીતે પ્રતિકમાણ જ તો કર્યું છે, પ્રાયશ્ચિત જ તો કર્યું છે. શું તેનું આ કાર્ય મારા-તારા માટે પાણ અનુકરાગુણીય નથી ? શું તેના આ કાર્યથી આપાણને કાંઈ પાણ શિક્ષા કે પ્રેરાણા નથી મળતી ?

થોડોક શાંતિથી વિચાર કરો - ગુરુજીની ભૂમિકામાં આવો રાગ કે વિકલ્પ આવવો ઉચિત છે કે અનુચિત ?

અરે ભાઈ ! મનમોહનના વિચારોનું વિરેચન પાણ તો કરવાનું જ

હતું. નહીં તો તેને તત્ત્વચર્ચાનો કાંઈ પાણ લાભ ન થાત ; કેમ કે તો તે જ વિચારોમાં દૂધ્યો રહેત, તેજ મુંઝવાગમાં ગુંચવાયેલો રહેત.

આવું જ બધું સમજી-વિચારીને ગુરુજીએ એવું કર્યું હશે. તેને આટલો જે મોકો આપ્યો, તે ચોક્કસ જ પૂર્વપિર ખૂબ સમજી-વિચારીને જ આપ્યો હશે.

ભાઈ ! પૂર્વપિર સમજ્યા - વિચાર્યા વગર નાની - મોટી વાતોથી ગુરુઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ખંડિત થવા દેવી જોઈએ નહીં. એમ થવાથી તેમના દ્વારા અપાયેલ તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂરે-પૂરો લાભ મળી શકતો નથી. એ તો તું જાગેજ છે કે વિના પ્રયોગન તો ગુરુજી ગમે તેવા ને પાણ મોંએ નથી ચઠાવતાં. હજુ તને ગુરુજીની વિલક્ષણ બુધ્દ અને તાત્કાલિક નિર્ણય લેવાની અદ્ભૂત ક્રમતા અને પ્રતિભાની જાણ નથી. તેઓ જ્યાં દીન-દુખિયાંઓ પ્રત્યે દ્રાક્ષની જેમ કોમળ છે, ત્યાં પોતાના સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે નારિયેળ કરતાં કઠોર પાણ છે.

જેવી કરુણા તેમાંગ કરી, તેવી કરુણા ગૃહસ્થોને તો શું મુનિરાજેને પાણ આવે છે. ત્યારે તો શાલ્ક લખાય છે. જે કે કરુણા રાગ છે અને રાગ આગ છે, એવું ધર્મત્વા જાણે છે ; પરંતુ ભૂમિકાનુસાર એવી કરુણા પાણ આવ્યા વગર રહેતી નથી અને આવવી પાણ જોઈએ.

ગુરુજીએ તેના પર થોડીક કૃપા કરી દીધી તો તારા પેટમાં આટલું દર્દ શાને થાય છે ? કે જેથી તે ગુરુજી પર જ છાંટા ઉછાળી દીધા.

જુઓ ! પ્રત્યેક બોલને વિવેકના ત્રાજવે તોલી-તોલીને જ બોલવો જોઈએ. અને સાંભળ ! ગુરુજી એકલા મારાજ ગુરુજી નથી. મારા ગુરુજી હોવાથી તારા તો તેઓ ગુરુના ગુરુ થઈ ગયા ; કેમ કે હું તારો મોટો ભાઈ તો છું જ, ગુરુ પાણ છું ને ! જેને જેને તેમની પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન શીખવા મળ્યું, તે સહુના તેઓ ગુરુજી છે. અરે ! સ્કૂલમાં લૌકિક શિક્ષણ આપનાર પાણ જ્યારે આપણા ગુરુ છે તો ધર્મશજીએ તો આપણને તત્ત્વજ્ઞાન શીખવાજું છે. તેથી તેમને પાણ વિદ્યાગુરુનો દરજને આપવો આપણું નેતિક કર્તવ્ય છે. અરે ! લૌકિક વિદ્યા ભાગાવવા વાળા ગુરુ તો ગલી-ગલીમાં મળી જશે ; પરંતુ અધ્યાત્મ વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાવાળા

તો આ યુગમાં અત્યંત દુર્લભ છે, મહાન ભાગ્યથી જ મળે છે.”

વિરાગ અને અનુરાગ બંને સહોદર છે, વિરાગ અનુરાગથી દસ વર્ષ મોટો છે. વિરાગ તો અનેક વર્ષોથી ધર્મશના સંપર્કમાં છે, તેથી તેમની ઉદારતા તેમજ ધર્માનુરાગ વગેરે ગુણોથી સારી રીતે પરિચિત થઈ ચૂક્યો છે; પાણ અનુરાગ પોતાના મોટાભાઈની પ્રેરણાથી પ્રથમ વાર જ ધર્મશના આશ્રમમાં આવ્યો છે. તેથી તે ત્યાંની પ્રત્યેક ગતિવિધિઓને સમીક્ષાત્મક દર્શિથી જુએ-પારખે છે અને પોતાના અગ્રજ સાથે એકાન્તમાં ત્યાંના ગુણ-દોષોની ચર્ચા કર્યા વિના તેનાથી રહેવાનું નથી. વિરાગ પાણ તેની ભાવનાઓને દબાવવાના બદલે તેને શાંતિથી સાંભળીને તેનું સાચું સમાધાન કરવાનું જ શ્રેષ્ઠ સમજે છે. જેકે તેને અનુરાગ દ્વારા કરાયેલી ગુરુજીની ટીકા-ટીપ્પણી ઢીકન લાગી ; તો પાણ તે તેના ઉપર અકળાયો નહીં, નારાજ પાણ ન થયો.

વિરાગ બુદ્ધિમાન અને દૂરદર્શી તો છે જ, મોટા ભાઈ તરીકેની મોટાઈ (ગંભીરતા) પાણ તેનામાં છે. તોણે અનુરાગને આંખો બતાવીને આતંકિત ન કર્યો, ધમકાવીને ચૂપ ન કર્યો ; તે માનવીય મનોવિજ્ઞાનથી સુપરિચિત છે. તે જાણે છે કે - જે રીતે દડાને જરૂરતથી વધારે દબાવવામાં આવે તો તે કાં તો તૂટી-કૂટી જાય છે કાં ફંટાઈ જાય છે. બરાબર તેવી જ રીતે જે નવા આગંતુકોને જરૂરત કરતાં વધારે દબાવવામાં આવે તો તે પાણ તૂટી શકે છે, કૂટી શકે છે, ફંટાઈ ને અન્યત્ર જઈ શકે છે. અને જ્યારે પોતાની પાસે સાચું તત્ત્વ છે, સાચું તથ્ય છે, પ્રબળ યુક્તિઓ અને આગમનું આધાર બળ છે, તો આતંકિત કરવાની જરૂરત જ કર્યાં છે ? ધીમે-ધીમે બધાં પોતાની મેળે સમજ જશે. થોડા દિવસ તેમને શાંતિથી સાંભળવા તો દઈએ. એવી ઉતાવળ પાણ શું છે ?

અનુરાગ ધર્મશના પ્રવચનોમાં જ્યારે પાણ કોઈ નવી વાત સાંભળો ત્યારે તે તેના મનને સહજતાથી સ્વીકૃત ન થતી ; મનમાં પ્રતિક્રિયા પાણ ન થતી પરંતુ તેણે વિરાગના કહેવાથી એ પાણ નિષ્ણય કરી લીધો હતો કે પહેલા તે પૂરી વાત સાંભળશે, તેના પર વિચાર કરશે, ત્યાર બાદ સમજમાં નહીં આવે તો પછી વિનય પૂર્વક પોતાની મર્યાદામાં રહીને એક-એક

૧૩૭

વાત પૂછશે અને બધી રીતે પોતાનું સમાધાન મેળવવાનો પૂરે-પૂરો પ્રયત્ન કરશે,
ત્યારેજ કોઈ નિર્ગય લેશે.

‘धयान’ विशे तो प्रवचन यली જ રહ्या હતा, પ્રસંગાનુસાર વરચે વરચે સમૃદ્ધિના હેતુભૂત બેદજ્ઞાન, દિલ્લિના વિષય શુદ્ધાત્મા તથા દર્શન-પૂજનાદિની ઉપયોગિતા વિશે પણ પ્રવચન થયા, જેનું અનુરાગને કાંઈ પણ જ્ઞાન નહોતું. તેણે અત્યાર સુધી આવા આધ્યાત્મિક દિક્કોણથી આ વિષય પણ સાંભળ્યા જ નહોતા. તેથી તે ધર્મશના વિકિતન અને વિચારોથી દિવસે-દિવસે પ્રભાવિત થતો ગયો અને તેણે શક્ય નેટલો વધારે ને વધારે સમય સુધી રોકાઈને પૂરે-પૂરો લાભ લેવાનું મનમાં નક્કી કરી લીધું.

23

10. *Constitutive elements of the system*

ધર્મશ પોતે તો દરરોજ પરોઠિયે પાંચ વાગ્યે પોતાના આશ્રમવાસી

સાથીઓ અને શિષ્યોની સાથે હરવા-કરવા જતો જ હતો. અવસર-

અવસરે બહારથી આવેલા સાધમીજન પાગુ તેના સાંનિધ્યનો લાભ લવા

તેની સાથે થઈ જવા.

ધર્મશ ફરવા જતી વખતે મોટે ભાગે મૌન જ રહેતો. જે કાંઈ કહેવાનો ભાવ પણ આવતો. તો તે સમયે તેના મનમાં જે તાત્ત્વિક ચિંતન ચાલી રહ્યું હોય, તેની જ ચર્ચા કરતો. રાગ-દેષ વર્ધક રાજનૈતિક અને સામાજિક વિકથા તે કદી ન કરતો.

શિક્ષાગણભિરના સમયે તેની સાથે હરવા-ફરવાવાળાઓની સંખ્યા ધાર્યી વધી જતી. ભવેને ભીડના કારાગે તેમને ધર્મેશ સાથે વાત કરવા સાંભળવાનો અવસર ન મળે, પણ સ્નેહવથી તેની સાથે ફરવા જરૂર જતા.

આ ફરવા જનારાઓમાં કેટલાક ચતુર-ચાલાક એવા પાણ હોય,
જેમને વાસ્તવમાં ન તો હરવા-ફરવામાં પાણ ખાસ રૂચિ હતી કે ન
તત્વચર્ચમાં પાણ કોઈ દિલચ્છપી હતી, તો પાણ તેમની સાથે થઈ જતા.

આવા લોકો ધર્મશ સાથે સીધો સંપર્ક વધારીને માત્ર તેની નજરમાં આવવાના પ્રયોજનથી જ પર્યટનમાં તેને સાથ આપતા, કારણ કે તેમને ધર્મશની અને તેમના અનુયાયીઓની એક ખાસ કમજેરી માલૂમ પડી ગઈ હતી, જેનો તેઓ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિમાં ઉપયોગ કરી લેવા માંગતા હતા.

ધર્મશની કમજેરી એ હતી કે જે તેના ધનિષ્ઠ (નિકટ) પરિચયમાં આવી જતું, તેની નજરે ચડી જતું, તેના નામનો ઉલ્લેખ સહજ જ ધર્મશના પ્રવચનોમાં થવા લાગતો હતો, જે પરિચયમાં આવનાર માટે વરદાન બની જતો, તેની પ્રતિષ્ઠામાં ચાર ચાંદ લગાવી દેતો. તથા તેના અનુયાયી શિષ્યોની કમજેરી એ હતી કે ધર્મશના મોઢેથી જેનું પાણ નામ નીકળે, તેના તરફ તેજ સમયે બધા શિષ્યોની, શ્રોતાઓની નજર જતી. માત્ર નજર જ ન જતી પરંતુ તે બધા આગળ-પાછળનું વિચાર્ય વગર આંખ મીંચીને તેના પર સમર્પિત થવા લાગતાં. એ કમજેરીનો અનેક લોકોએ સમયે સમયે ગેરલાભ પાણ ખૂબ ઉઠાવ્યો.

એક દિવસ તત્ત્વચયનાના સમયે જ ધર્મશના આખા બોલા શિષ્યએ 'ધ્યાન' નો વિષય છેડતાં કહ્યું -

"ગુરુજી ! આપ તત્ત્વજ્ઞાનની શિબિર તો લગાવો જ છો, પાણ એ આપ ધ્યાનની શિબિર પાણ લગાવો તો બીજા પાણ લાખો લોકો આપાણા મિશન સાથે જોડાઈ શકે છે. જ્ઞાનની સાથે 'ધ્યાન શિબિર' જોડાઈ જવાથી મિશનની પ્રતિષ્ઠા પાણ વધી શકે છે."

આપને એ તો ખબર હશે કે આજકાલ ધ્યાનની શિબિર પાણ ખૂબ લોકપ્રિય થઈ રહી છે. તેની લોકપ્રિયતાને જોઈને કેટલાક મુમુક્ષુ ભાઈ પાણ તેની તરફ આકર્ષિત થઈ રહ્યા છે. શા માટે આપાણે પાણ ધ્યાનની શિબિર ન લગાવવી?"

ધર્મશે કહ્યું - હા ! હા ! ખબર છે, બધી ખબર છે, પરંતુ ભાઈ ! શિબિર જ્ઞાનની જ લાગે છે, ધ્યાનની નહીં. જ્ઞાનાર્થન માટે ગુરુ જોઈએ, શિષ્ય જોઈએ અને જ્ઞાનના સાધન જોઈએ. આનાથી વિપરીત ધ્યાન માટે જોઈએ બિલકુલ એકાન્ત.

શિક્ષાણ શિબિર જ્ઞાનનું શિક્ષાણ-પ્રશિક્ષાણ આપવા માટે લગાવવામાં આવે છે અને ધ્યાન જ્ઞાની જીવોની અંતમુખી થવાની પ્રક્રિયા છે, કે જે એકાન્તમાં સ્વભાવ સંમુખતાના પુરુષાર્થી જ સંભવ છે.

જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં આ જ તો મૌલિક અંતર છે.

સ્વાધ્યાય અને જ્ઞાનાર્જન કરવાનું સ્વરૂપ જ કંઈક એવું છે કે એમાં એક થી બે ભલા અને જો અનેક હોય તો કહેવાનું જ શું હોય ? પરસ્પર ચર્ચા-વાર્તાથી જ્ઞાન પરિમાર્જિત થાય છે. બીજાઓના જ્ઞાનનો લાભ સહજ જ મળી જાય છે. પરંતુ ધ્યાનમાં એવું કંઈ હોતું નથી. ધ્યાનની સાધના જ્ઞાનથી સર્વથા બિન્ન છે. ધ્યાનમાં બીજાઓનું શું કામ ? બીડમાં તો ભલ-ભલા સાધકોની ચિત્તવૃત્તિ ચંચલ અને અસ્થિર થઈ જાય છે, અમે ને તમે તો ચીજ જ શું છીએ ?

જ ધ્યાન શિબિરોની લોકપ્રિયતાની તમે વાત કરી રહ્યા છો, તે તો લોકપ્રિય થવી જ જોઈએ, કારણ કે તેમાં લોકરૂપિને અનુકૂળ શારીરિક સ્વાસ્થનું ખૂબ જ સારી ઢબે પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પ્રાકૃતિક રૂપથી સ્વસ્થ રહેવાની કલા બતાવવામાં આવે છે. મોટામાં મોટી બિમારીઓથી બચવાની અને નિરોગી રહેવાની વિધિઓમાં પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવે છે.

પરંતુ ભાઈ ! આપણું લક્ષ્ય નુદું છે. તેમને તેમનું કામ કરવા દો, આપણે આપણું કામ કરી રહ્યા છીએ. આપણી પાસે એટલો સમય અને શક્તિ ક્યાં છે કે નેથી આ પણ કરી લઈએ અને તે પણ કરી લઈએ. વળી આ તો પોત-પોતાની રુચિની વાત છે, અમને તેમાં એટલી રુચિ જ નથી. અમારી રુચિ તો વિશુદ્ધ અધ્યાત્મમાં છે.

ખરેખર તો તે આત્માના ધ્યાન અથવા ધર્મધ્યાનની શિબિર જ નથી. તે તો યોગ સાધના કેન્દ્ર છે, શારીરિક સ્વાસ્થ કેન્દ્ર છે. તેમાં આસન, પ્રાણાયામ અને યોગિક કિયાઓ દ્વારા સ્વાસ્થ લાભની મુખ્યતાથી જ મોટાભાગના કાર્યક્રમ થાય છે, શ્વસન કિયાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું કહેવામાં આવે છે તે સ્વાસ્થની દાખિએ મહત્વપૂર્ણ અને ઉપયોગી છે, પરંતુ તે શિબિરોથી આપણું પ્રયોજન પૂરું થતું નથી.”

બીજે શિષ્ય વિનયપૂર્વક બોલ્યો - “ગુરુજી ! આપનું કહેવું સાચું

છે, પરંતુ ત્યાં પાણ ખૂબ શાંતિનો અનુભવ થાય છે. મેં પોતે તેમની શિબિરમાં જઈને જેયું છે.”

ધર્મશે સ્પષ્ટીકરાગ કરતા કહ્યું - “ભાઈ તમારું કહેવું બરાબર છે. દિવસ-રાત વિષય-ક્ષાયની આગમાં અને ધંધા-પાણીની ચિંતાની જ્વાળામાં સણગનાર તથા સામાજિક રાજનૈતિક ભાગ-દોડમાં અહીં-તહીં ભટકનાર બ્યક્ઝિને ૧૦-૧૫ દિવસ માટે સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લઈને ત્યાં જાય અને શાંતિથી ત્યાં અજ્ઞાતવાસમાં રહે તો ઉપટકા રાહત, શાંતિ અને સુખનો અનુભવ તો વગર કાંઈ કરે પાણ થઈ જશે. વળી ત્યાંના નિયમ મુજબ બાઉન્ડ્રીની બહારના બધા જ સાથે સંબંધ વિચ્છેદ કરી દેવામાં આવે અને તેઓ જેવું કરાવે, તેવું જ પૂર્ણ અનુશાસન સાથે કરતા રહે તો રિલેક્સ તો થશે જ. પરંતુ તે રિલેક્સ અર્થાત્ શારીરિક આરામ અને માનસિક શાંતિ એટલા જ દિવસની છે કે જ્યાં સુધી ત્યાં રહીશું. ત્યાંથી નીકળતાં જ ફરીથી તેજ રાગની આગ, વિષય-ક્ષાયની જ્વાળા અને કર્તૃત્વની ચિંતાની ચિનગારીઓ? આ પાણ અનુભવ કર્યો કે નહીં?”

બાબાનાંદ સુખાનાંદ અને રામાનાંદ તરફ જોતાં પરસ્પર આંખોના ઈશારાઓથી જ ધર્મશના સમાધાનનું સમર્થન કરતા કહ્યું - “હા, એ વાત તો બરાબર છે, ત્યાંથી આવ્યા પદ્ધી તો

ધર્મશે કહ્યું - “ અરે ભાઈ! આ બધું તો અનંત વાર કરી-કરીને છોડ્યું છે, પરંતુ તેનાથી થયું શું? જ્યારે શરીર જ નહીં રહે તો સ્વાસ્થ્ય ક્યાંથી રહેશે? તેથી હવે માત્ર શરીરને સંભાળવામાં જ પૂરી તાકાત ન લગાવી શકાય.”

ધર્મશે કંઈક પ્રેરણા આપતા આગળ કહ્યું - “જબ લોં ન રોગ જરા ગણે, તબ લોં જટિતિ નિજ હિત કરો. જ્યાં સુધી ઘડપાણ રૂપી રોગ દેહને જકડ્યો નથી, તે પહેલા જ શીધતાથી આત્માનું કલ્યાણ કરી લો.”

ધર્મશે કહ્યું - બીજું પાણ સાંભળો! કેવા કેવા કવિ થઈ ગયા જેમાંગે આપણી આંખો ઊઘાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.-

જૈલોં દેહ તેરી, કાખૂ રોગ સોં ન ઘેરી; જૈલોં
જરા નાહિં નેરી, જસોં પરાધીન પરિ હે.

જૈલોં જમનામા વેરી, દેય ન દમામા; જૈલો
માને કાન રામા, બુદ્ધિ જઈ ના બિગારિ હે.

તૌલોં મિત્ર મેરે, નિઝ કારજ સંભાલ લે રે !
અપોરુસ થકેંગે, ફેર પીછે કહા કરિ હે ?

અહો ! આગ આયે, જબ ઓંપરી જલન લાગે,
કુચા કે ખુદાયે તબ, કૌન કાજ સરિ હે ?

ભાઈ ! જ્યારે અસાતાનો ઉદ્ય આવશે, ત્યારે આ આસન,
પ્રાગાયમ પાગ તારા સ્વાસ્થ્યને અનુકૂળ નહીં રાખી શકે. ઘડપાગ અને
મરાગ પોતે પાગ એક રીતે રોગ જ તો છે કે જે અનિવાર્ય છે. આ રોગોથી
આસન-પ્રાગાયમ પાગ બચાવી શકશે નહીં.

બીજી વાત એ છે કે - બધા પ્રકારની શિબિરોમાં શિક્ષાગ-પ્રશિક્ષાગ
જ પ્રધાન હોય છે અને શિક્ષાગ-પ્રશિક્ષાગ ત્રિમુખી પ્રક્રિયા છે, એમાં
ઓછામાં ઓછા ત્રાગ આયામ તો હોય જ છે. એક-શિક્ષક, બીજું-
શિક્ષાગારી અને ત્રીજું-શિક્ષાગ-પ્રશિક્ષાગના સાધન. જ્યારે ધ્યાન સંયોગો
પરથી સંપૂર્ણપાણે શાનોપયોગને હટાવીને પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનના
માધ્યમથી વિકિન્દ્રિત શાનોપયોગને આત્મામાં કેન્દ્રિત કરવાની, ઉપયોગને
આત્મસન્મુખ કરવાની પ્રક્રિયા છે. એમાં એક શુદ્ધાત્માના આલંબન
સિવાય બીજું કાંઈ પાગ ન જોઈએ. ત્યાં સુધીકે મન-વચન-કાયા પાગ, કે
જે આત્માના એક ક્ષેત્રાવગાહી છે, તે ત્રાગે યોગોથી પાગ કામ લેવાનું
બંધ કરીને જ્યારે આત્માનો શાનોપયોગ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર
થઈ જાય છે, તેને અધ્યાત્મમાં આત્મધ્યાન અથવા નિશ્ચય ધર્મધ્યાન સંશો
મળે છે.

ધ્યાન રહે, સામાન્ય રૂપથી આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનને પાગ ધ્યાન જ

કહેવાય છે, પાગ અહીંતે આર્ત-રૌપ ધ્યાનની વાત નથી. આ આત્મજ્ઞાનનું પ્રકરારણ છે, તેથી અહીં ‘ધ્યાન’ શબ્દને ધર્મધ્યાનના અર્થમાં ગ્રહાંગ કરવો જોઈએ.

મન કોઈને કોઈ એક વિષયમાં અટક્યું રહેવાના કારાગે વ્યક્તિને પ્રત્યેક સમયે કોઈને કોઈ ધ્યાન તો હોય જ છે, પરંતુ જે ધ્યાનના મૂળમાં રાગદેખ હોય છે, તે બધું અપ્રશસ્ત આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન જ છે.

લાભાનંદે પૂછ્યું - “ ગુરુદેવ ! આ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન શું હોય છે ?

એમના સંબંધમાં એ તો ખૂબ સાંભળ્યું કે તે કુગતિના કારણ છે, પણ તેમની ઓળખાગ અને તેમનાથી બચવાનો ઉપાય શું છે ? એ બતાવશો તો ઘણું કૃપા થશે.

धर्मेश कहुं - “भाई! આ વિષય આમ હાલતાં-ચાલતાં ફરવાના સમયે સમજાવી શકાય નહીં. આના ઉપર તો શાંતિથી બેસીને જ ચર્ચા થઈ શકે છે. કાલે જ્ઞાનગોઢીમાં પ્રશ્ન કરજો, ત્યાં એક-એક ધ્યાન ઉપર એક-એક દિવસ વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું, ત્યારે કાંઈક ખુલાસો થશે.”

वातो-वातोमां ज क्यारे फरवानो समय पूरो थई गयो, खबर ज
न पडी. धर्मेश पोताना विश्रामस्थળ पर चाल्या गया. बीज लोको पाण
पोत-पोताना घरे चाल्या गया.

28

ધર્મશમાં એક સુયોગ્ય સફળ અધ્યાપકની જેમ. એક વિશેષતા એ હતી કે તે જે વિષય પર પ્રવચન કરતો તેનું પહેલાં પોતે સર્વાંગીણ અધ્યયન, મનન, ચિંતન કરી લેતો. એટલું જ નહીં, જરૂરી નોટ્સ પાગ બનાવી લેતો, જેનાથી પ્રવચનના મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરાણ કરી શકાય. ક્યારેક વિસ્મરાગ થઈ જતાં પોતે પાગ ફરીથી અવલોકન કરી શકે.

એ દિવસોમાં આખા દેશમાં ‘ધ્યાન’ નો વિષય બહુચર્ચિત હતો, કારણે ટેર-ટેર ધ્યાનની શિબિરો લાગી રહી હતી. આશ્રમમાં પાણ ગુસપુસ થયા કરતી. લોકો ધર્મશના મોઢેથી આ સંબંધમાં સાંભળવા - સમજવા માગતા હતા. બધા જ શ્રોતાઓમાં ધ્યાનનું સ્વરૂપ અને તેની યથાર્થ પ્રક્રિયા વિસ્તારથી જાગવાની નિજશાસા જગી ગઈ હતી. તેથી સહુમાં આ વિષયને સાંભળવાનો ઉત્સાહ હતો.

ધર્મશના નજીકના સંપર્કના કારાગે અમિત અને મનમોહનના જીવનમાં જે આશ્રયજનક પરિવર્તન થયું, તેનાથી અમિતની પત્ની

સુનંદાને કૌટુંબિક સુખ-શાંતિ તો મળ્યાં જ, તેનો જુકાવ પાણ ધર્મ તરફ થઈ ગયો હતો, તથા તેનામાં ધર્મનો મર્મ જાગ્રવાની નિજ્ઞાસા પાણ જગી ચૂકી હતી.

સુનંદાની સાથે તેની વિધવા બહેન સુનયનાને પાણ સન્માર્ગ મળી ગયો. તે બિચારી પતિના વિયોગથી પીડાતી હતી. આ રીતે આ પૂરો પરિવાર ધર્મશની સાથે ખૂબ જ નિકટતાથી જોડાઈ ગયો હતો. હવે આ લોકો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મધ્યાનનો લાભ લેવા માટે હર્મેશાં આતુર રહેવા લાગ્યા હતા. એમની સમજમાં એ સારી રીતે આવી ગયું હતું કે સુખ-શાંતિનો એકમાત્ર આ જ ઉપાય છે. તેથી તેઓ પાણ ધ્યાન ઉપર થનાર પ્રવચનોની ધાર્ણી જ ઉત્સુકતાથી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા.

ધર્મશે પાણ ‘ધ્યાન’ નો વિષય મુખ્યપાણે એમના જ લક્ષ્યથી પસંદ કર્યો હતો, કેમ કે તે આ આખા પરિવારને મોટેભાગે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનમાં જ દૂબેલ જોતો હતો. તેથી તે ઈચ્છાતો હતો કે આ આખા પરિવાર આ વિષયને ધ્યાનથી આદ્યોપાન્ત સાંભળે.

ધર્મશને એ જાહીને આનંદ થયો કે બધા સમયસર આવી ગયા છે અને ઉત્સુકતાથી પ્રવચનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે.

ધર્મિયાળે ત્રાણ ટકોરા વગાડ્યા જ હતા કે ઝુঁকાર ધ્વનિ સાથે ધર્મશનું પ્રવચન પ્રારંભ થયું. ધર્મશે કહ્યું - “આજે આર્તધ્યાનના વિષય પર વિચાર કરવાનો છે. આર્તધ્યાન શું છે? એનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? એ કેમ થાય છે? કેટલા પ્રકારથી થાય છે? એનું શું ફળ છે? એનાથી કેવી રીતે બચી શકાય છે?

આર્તધ્યાનના સંદર્ભમાં આ જ પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય છે. આમ તો આપણે ઈષ વિયોગ જ નિત દુઃખના રૂપમાં, અનિષ્ટ સંયોગોની ચિંતાના રૂપમાં અને રોગ જ નિત વેદનાના રૂપમાં રાત-દિવસ આર્તધ્યાન જ કરતા હોઈએ છીએ, પાણ એ નથી જાગુતા કે આ જ તે આર્તધ્યાન છે, જેના ફળમાં એક ઈન્દ્રિય નિગોદથી માંડીને પંચેન્દ્રિય પશુની પયાર્યિ

પ્રામ થાય છે.

ધર્મશે આગમના આધારથી આર્તધ્યાનના બાલ્ય લક્ષણોની ચર્ચા કરતાં કહ્યું - “પરિગ્રહમાં અત્યંત આસક્ત થવું, કુશીલ રૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી, કંજૂસાઈ કરવી, અધિક વ્યાજથી આજીવિકા કરવી, વધારે પડતો લોભ કરવો, ભયભીત રહેવું, ઉદ્દેગ કરવો, અતિશય શોક કરવો, પશ્ચાતાપ કરવો, આંસુ વહાવવા વગેરે આર્તધ્યાનના બાલ્ય લક્ષણ છે.”

આર્તધ્યાનના આ લક્ષણ સાંભળીને સૌ શ્રોતા મનોમન પોતાના પરિણામોને તપાસી રહ્યાં હતાં.

મનમોહન વિચારે છે - પરિગ્રહમાં અતિ આસક્તપાગું, કૃપાગતા, વધારે વ્યાજ વસૂલ કરવું, ભય, ઉદ્દેગ, શોક, પશ્ચાતાપ આ બધું તો મારામાં થતું જ રહે છે, પણ ધર્મશ ગુરુજીએ મારા મનની આ બધી વાતો જાણી કેવી રીતે લીધી ? મેં તો ક્યારેય કોઈને કાંઈ કહ્યું જ નથી. અરે ! આ તો અંતર્યામી જેવા લાગે છે.

સુનંદા, સુનયના અને અમિત પાણ ધર્મશના પ્રવચનને સાંભળીને પોતાના અંતરમાં ડોક્યું કરે છે, તો તેઓ પાણ પોતાને કોઈને કોઈ રૂપે આ જ બધા ભાવોથી ભરેલા જુએ છે અને મનોમન વિચારે છે - આ વાતો તો એકદમ સાચી છે. આ રીતે અમિત અને તેનો પરિવાર પાણ ધર્મશના પ્રવચનનોથી પ્રભાવિત થાય છે.

ધર્મશે આગળ કહ્યું - “મહાપુરાગમાં પાણ આની ચર્ચા છે. ત્યાં કહ્યું છે કે જીતું અર્થાત્ જે ભાવમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય, પીડા ઉપજે તે આર્તધ્યાન છે. આ આર્તધ્યાન મુખ્યપાણે અપ્રશસ્ત જ હોય છે, કારાગ કે આ ધ્યાન અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાનની વાસનાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પર ના દોષોને ગ્રહણ કરવા, બીજાની લક્ષ્મીને ઈચ્છાવી, પરાઈ શ્રીને જેઈ-તાકી રહેવું તથા બીજાની લડાઈને જેવી પાણ આર્તધ્યાન જ છે.

પોતે વિષયોની પ્રવૃત્તિથી રહિત પાગ હોય, પરંતુ બીજાના જેયેલાં, સાંભળેલાં, કહેલાં, ભોગવેલાં વિષયોની ચચને સાંભળે, મનમાં સ્મરણ કરી તેમાં રુચિ લે તો તેનાથી પાગ આર્તધ્યાન થાય છે.

પંડિત સદાસુખદાસજીએ રન્કરંડશ્રાવકાચારની ટીકામાં આર્તધ્યાનના જે ભાવ્ય ચિનહી લખ્યાં છે, તેનો સાર એ છે કે - જેને દેખવશ એવું ખોટું ચિંતવન થાય છે કે અમુકનો પુત્ર મરી જાય, સ્ત્રી ઘર છોડીને ભાગી જાય, અમુકને જેલ થઈ જાય, અમુક બરબાદ થઈ જાય, બુદ્ધિ ભાષ થઈ જાય, અમુકના હાથ, નાક, કાન કયાઈ જાય, ઈન્દ્રિયો નાણ થઈ જાય, લોકમાં અપવાદ થઈ જાય, આવા વિચારો દારા જે બીજાઓનું બૂરું ઈચ્છામાં આવે છે, કોસવામાં આવે છે, એનાથી તેનું તો કાંઈ નથી બગડતું. કેમ કે તેનું જીવન-મરણ હાનિ-લાભ તો તેના પુરુષ-પાપને આધીન હોય છે. હા, કોસનારના કે બૂરું ઈચ્છનારના આ ભાવ આર્તધ્યાનરૂપ હોવાથી તેને પાપબંધ અવશ્ય થાય છે, પરંતુ અવિવેકી મિથ્યાદાશિને કાંઈ વિવેક હોતો નથી. જે થોડો પાગ વિવેક હોય તો આવું શા માટે કરે ?

ધર્મશે પોતાની વાતને આગળ વધારતા કહું - “આવા જીવ હર્મેશાં સંદેહ, શોક, ભય, વિખાદથી દુઃખી તો રહે જ છે, બ્રહ્મિતચિત્ત, વ્યાકુળ, ચંચળ, વિષયોન્મુખ, ઉંઘાણશી, કુલેશગ્રસ્ત અને જિન્ન પાગ રહે છે.”

આવા લોકો અનિષ્ટ સંયોગ અને ઈષ્ટ વિયોગ તેમજ પીડા ચિંતનમાં તથા આ બધાની સંભાવનામાં આકુળ/વ્યાકુળ અને આગામી સુખની આકાંક્ષામાં સતત ચિંતિત રહે છે. આ પ્રકારના આર્તધ્યાનમાં અત્યંત સંકલેશ પરિણામ રહેવાથી તીવ્ર પાપનો બંધ થાય છે, જેનું ફળ નરક-નિગોદ છે.”

જેણે-જેણે ધર્મશની આ વાતો ધ્યાનથી સાંભળી, તેમાણે પોતાના અંતરમાં ડોકુયું કરીને જેયું તો સહુએ એ મહેસૂસ કર્યું કે સાચે જ

આપણે પાણ આ માનસિક રોગથી ગ્રસિત છીએ, પીડિત છીએ. આ તેમની કોરી ભાવુકતા નહોતી, પરંતુ વાસ્તવમાં થોડા-ધારુા રૂપે બધા આ પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત હતા.

અમિતે પાણ ધર્મશના આ વ્યાખ્યાનને ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળ્યું, કારાગ કે આ વ્યાખ્યાનમાં જે કાંઈ ચર્ચા થઈ, તે તેના ઉપર પાણ વીતી રહી હતી. તે સુનંદા અને સુનયનાના દુઃખને તો પ્રત્યક્ષ જેતો જ હતો. પોતે પાણ કુલેશ, શોક, વિષાદના ચક્કરમાંથી નીકળી શકતો નહોતો. શારીરિક પીડા તો અપાર હતી જ.

તેથી તેણે વિનયપૂર્વક ધર્મશને કહ્યું - “ભાઈ ! તમે મારા મિત્ર પાણ છો અને ગુરુ પાણ. હું ભાગેલો-ગાળેલો જરૂર છું, પાણ સાચે જ માંડું તે ભાગતર તમારા તત્વજ્ઞાનની સામે એકદમ તુચ્છ છે. તમે મને આ આર્તધ્યાનથી બચવાનો ઉપાય બતાવો. હું સમજતો હતો, પૈસાથી શું નથી થઈ શકતું ? પરંતુ મેં બધા ઉપાય કરીને જોઈ લીધાં. જ્યાં સુધી પાપનો ઉદ્ય છે, ત્યાં સુધી કોઈ દવા કામ નહીં કરે. હું પૈસા ખર્ચી શકું છું, પરંતુ પાપના ઉદ્યને ટાળી શકતો નથી. તથા માંદગી વગેરે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના કારાગે મને જે આ ભાવ થઈ રહ્યાં છે, એ બધા ભાવ તમારા બતાવ્યા ગ્રમાણે તો નિઃસંદેહ આર્તધ્યાન જ છે, જેનું ફળ મહાપાપ રૂપ છે. તેથી આપ એનાથી બચવાનો ઉપાય અવશ્ય બતાવો.”

ધર્મશે કહ્યું - “સાંભળો, એના માટે તમારે નિયમિત સ્વાધ્યાય દ્વારા તત્વવાભ્યાસ કરવો પડશે. પુણ્ય-પાપના અને ધર્મના સ્વરૂપને સમજવું પડશે. સાત તત્વનું સ્વરૂપ તેમજ દ્વારા દ્રવ્યના સ્વતંત્ર પરિણમનને સમજવું પડશે. એમ કરવાથી તમને આત્મા-પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજમાં આવી જશે અને સ્વ-પરનું બેદવિજ્ઞાન થશે.

બસ, બેદવિજ્ઞાન થતાં જ ઈષ્ટ-અનિષ્ટની મિથ્યા કલ્પનાનો અભાવ થશે, તેનાથી મિથ્યાશ્રદ્ધાથી થવા વાળા ભય, વિષાદ તો મટી જ શે, ધીમે-ધીમે ચારિત્રમોહજનિત રાગદ્રેષ પાણ ઓછા થશે અને યથાર્થ

ધર્મધ્યાન થવા લાગશે.”

ધર્મશના સ્નેહ અને કરુણાથી ઓત-પ્રોત ઉપદેશને સાંભળીને અમિતે તો ખૂબ જ રાહત અનુભવી જ, અન્ય શ્રોતાઓને પાગ સુખદ અનુભૂતિ થઈ.

અમિતે કહ્યું - “ભાઈ જ ! સાંભળ્યું છે કે આ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન તો મોટા-મોટા ત્યાંગી વ્રતી અને મહાપ્રતી મુનિરાજેને પાગ હોય છે, એવી સ્થિતિમાં અમારા જેવી વ્યક્તિ એનાથી કેવી રીતે બચી શકે ? ”

ધર્મશે કહ્યું - “ગભરાઓ નહીં, મિત્ર ! જો કે, તમે જે સાંભળ્યું છે, તે પાગ બરાબર જ સાંભળ્યું છે. શાચાનુસાર રૌદ્રધ્યાન પંચમ ગુણસ્થાનવતી દેશ સંયમીઓને તથા આર્તધ્યાનમાં નિદાનને છોડીને ઈષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ અને પીડા ચિંતનનું અસ્તિત્વ મુનિરાજેની ભૂમિકામાં પાગ જેવા મળે છે.

પાગ ધ્યાન રાખો, એનાથી આપણે ના ગભરાવાની જરૂર છે કે ના શિથિલ પાગ થવાનું છે, પરંતુ સહુએ પોત-પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર સાવધાનીથી વર્તવાનું છે.

જેટલા અને જેવા આર્ત-રૌદ્રધ્યાન તેમને થાય છે, તે તેમને તુકસાન પહોંચાડી શકતા નથી, કારાગ કે તેમની પાસે તત્ત્વજ્ઞાનનું બળ છે અને સમ્યક્યારિત્રનું સંબળ છે.

જેવી રીતે અમે ને તમે પ્રભાવિત થઈ જઈએ છીએ, તેવી રીતે તેઓ પ્રભાવિત થતા નથી. ખરેખર પ્રતી-મહાપ્રતીઓના આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન મદારીઓ ના સાપ સમાન છે, જે જેરી દાંત વગરના કેવળ કહેવા માત્ર સાપ છે, તેમને જેઈને આપણે પોતાનામાં થવાવાળા કષાયથી કલુષિત આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનરૂપી ખતરનાક વિષધરો સાથે ન રમવું જેઈએ. તેમને મનોરંજનનું સાધન ન સમજવું જેઈએ.

એ માઠાં ધ્યાન આપણી પાસે તો રહેશે છતાં પાગ ; તેમને રહેતાં તો આપણે ન રોકી શકીએ, પરંતુ આપણે પાગ તત્ત્વજ્ઞાનના મહામંત્રથી

તેમને વિષદ્દંત વિહીન બનાવી શકીએ છીએ. અપ્રશસ્તમાંથી પ્રશસ્તમાં પલટી શકીએ છીએ, ધર્મધ્યાનના રૂપમાં પાણ બદલી શકીએ છીએ. જિનવાણીનો સ્વાધ્યાય અને દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શરાગ જ એકમાત્ર ઉપાય છે તેનાથી બચવાનો. તેથી આ દિશામાં હંમેશાં સક્રિય રહેવું જોઈએ.”

धर्मेशना धर्मस्नेह अने कરुणाथी ओत-प्रोत धर्मोपदेश सांभળीने अमिते तो धारी राहत अनुभवी ९, सुनंदा, सुनयना वगेरे सौ अन्य श्रोताओने पाणि सुखद-अनुभूति थई.

۲۴

लाभानंदना ध्यान शिविर लगाववा संबंधी प्रस्ताव पर धर्मेशना
युक्तिसंगत विचार सांभणीने बीज तो मोटे भागे बधा श्रोता संतुष्ट
थई गया, परंतु लाभानंदना मनमां हजु पाणे ते योग साधनानी ध्यान
शिविरोनुं आकर्षणे ओहुं थयु नहोतुं, काराणे के ते ध्यान शिविरोमां
जઈने तेनाथी थवावाणा मानसिक अने शारीरिक स्वास्थ्य लाभनो प्रत्यक्ष
अनुभव करीने आव्यो हतो.

લાભાનંદે ધર્મશને વિનભ્રતાપૂર્વક નિવેદન કર્યું - “ભલે આપ તેમના જેવી શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યની મુખ્યતાવાળી યોગ સાધનાની ધ્યાન શિબિર ન લગાવો, જેમાં વ્યાયામના વિવિધ આસન અને પ્રાણાયામ વગેરે કિયાઓ જ મુખ્ય રહે છે, પરંતુ જિનાગમમાં પાણ ધ્યાનોનું વિસ્તૃત વાર્ણન તો છે. ત્યાં ધ્યાનની પ્રયોગ પદ્ધતિ પાણ હશે જ. શા માટે આપણે પાણ તે જ વિધિને આત્મધ્યાનની મુખ્યતાથી ગૃહસ્થોપયોગી બનાવીને વિકસિત ન કરીએ? શું જિનાગમમાં ધ્યાન કરવાની કોઈ પ્રયોગ પદ્ધતિ નથી ?”

અન્ય ઉપસ્�િત શ્રોતાઓને લાભાનંદની આ વાત ગમી ગઈ,
તેથી તેમણે પાણ જ્ઞાનાર્ગંધ શાસ્ત્ર બાબતે ધર્મશ ગુરુજીનું ધ્યાન આકર્ષિત
કરેતા લાભાનંદના પ્રસ્તાવના પક્ષમાં પોતાનો અભિપ્રાય વ્યકૃત કર્યો.

જ્યારે લાભાનંદની વાતનું શ્રોતાઓએ પણ સમર્થન કરી ધર્મશળુંને ધ્યાનની શિબિર લગાવવાનો વિનમ્ર આગ્રહ કર્યો તારે ધર્મશે ગંભીર થઈને કહ્યું-

“ભાઈ જે ધ્યાનની ક્રિયાઓથી તમે આટલા પ્રભાવિત છો, તેના સંબંધમાં પણ મને બધી ખબર છે. વર્તમાનમાં શરીર વિજ્ઞાન અને મનોવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અનુસાર સામાન્ય ધ્યાનના ત્રાગુ બેદ છે-શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક. શરીર વિજ્ઞાનના અનુસંધાન પ્રમાણે ધ્યાનનો પહેલો પ્રભાવ શરીર તંત્ર ઉપર પડે છે, એનાથી રક્તસંચાર, હૃદયના ધબકારા, ગ્રંથીઓનો રસસ્થાવ અને મનોભાવના પણ પ્રભાવિત થાય છે. આ ધ્યાન ઉત્તરોત્તર શરીર, મન અને અંત: ચેતનાને ઊર્ધ્વમુખી બનાવે છે. અન્ય શારીરિક ક્રિયાઓની નેમ ધ્યાનથી પણ મસ્તિકના તરંગોમાં પરિવર્તન આવે છે.

આ રીતે સામાન્ય ધ્યાન તનને વિશ્વાન્ત અને મનને સ્થિર કરવાની પ્રક્રિયા છે. ધ્યાનથી ઈન્દ્રિયો પણ આપોઆપ નિયંત્રિત થઈ જાય છે. આ ધ્યાનના અભ્યાસથી શરીરના નાડીઓનું અનુસંધાન મેરુદંડમાં પણ જગરાગુ થાય છે.

ભારતીય યોગાભ્યાસીઓની પણ લગભગ એ જ માન્યતા છે કે યોગ સાધના શરીર તંત્રના શોધનની પક્કિયા છે અને મનોવૃત્તિઓના નિયંત્રણ અને રૂપાંતરાણ માટે પણ યોગ સાધના અને ધ્યાન ઉપયોગી છે. આમ યોગ, પ્રાણાયામ અને ધ્યાન શરીર તેમજ મનના નિયંત્રણમાં લાભકારી છે. આ વાતથી હું અજાગુ નથી.”

ધર્મશે આગળ કહ્યું - “એમાં પણ સંદેહ નથી કે આ યોગસાધના અને તે સંબંધેના ધ્યાનથી પ્રક્રિયા શારીરિક સ્વાસ્થ્ય લાભ અને માનસિક તાણથી છુટકારો મેળવવા માટે પ્રાકૃતિક નિયમોથી નિકટવતી હોવાના કારણે અન્ય ઉપયોગેની સરખામાળીમાં સર્વોત્તમ છે. સ્વાસ્થ્ય લાભની દસ્તિથી તો એની ઉપયોગિતા નિઃસંદેહ જ છે, પરંતુ આ યોગ અને પ્રાણાયામ દ્વારા શરીરના અંગ-ઉપાંગો પર પોતાનો જ્ઞાનોપયોગ કેન્દ્રિત કરવાથી અર્થાત્ શરીરના અંગો-અંગનું ધ્યાન કરવાથી આત્માનું કિંચિત પણ હિત થતું નથી.”

વાસ્તવમાં જૈનદર્શન પ્રમાણે તો આ યોગસાધના અને પ્રાણાયામ વગેરે ધાર્મિક કિયાઓ જ નથી, કારણ કે આચાર્ય અકલંક દેવ, આચાર્ય શુભચંદ્ર વગેરે અનેક મનીષિઓએ પ્રાણાયામને મોક્ષમાર્ગમાં બાધક માનેલ છે.

તેઓ લખે છે - મોક્ષમાર્ગમાં પ્રાણાયામ કાર્યકારી નથી, કેમકે શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ રોકવાની વેદનાથી શરીરપાત થવાનો અવકાશ છે. આથી ધ્યાનાવસ્થામાં શાચ્છોચ્છ્વાસ સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ ?^૧

પ્રાણાયામમાં પવનના સાધનથી વિક્ષિમ થયેલું મન સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. આ કારણે પાણ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રાણાયામ કાર્યકારી નથી. ત્યાં 'ધ્યાન' શબ્દનો અર્થ જ જૈનદર્શનના ધર્મધ્યાનથી સર્વથા લિન્ન છે. જૈનદર્શનના ધર્મધ્યાનની તો વાત જ કંઈક જુદી છે, એ તો આત્મજ્ઞાન વિના હોતું જ નથી. ધર્મધ્યાન કરવા માટે તો આત્માનુભૂતિ હોવી અનિવાર્ય છે.

ખરેખર તમે લોકો 'ધ્યાન' શબ્દથી ભ્રમિત થઈ રહ્યા છો. જૈન દર્શનના 'ધ્યાન' શબ્દ અને યોગ સાધનામાં પ્રયોગેલ 'ધ્યાન' માં કોઈ ખાસ તાલ્મેળ નથી. બંનેની પરિભાષા અને વ્યાખ્યા તદ્દન જુદી-જુદી છે.

જૈનદર્શન અનુસાર નિશ્ચયથી તો ધર્મધ્યાન આત્માની અંતમુખી પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાં સાધક પોતાના શાનોપયોગને ઈન્દ્રિયોના વિષયો અને મનના વિકલ્પોથી, પરપદાથોની તેમજ પોતાની મલિન પથયો પરથી હટાવીને અખંડ, અભેદ, ચિન્માત્ર જ્યોતિસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા પર કેન્દ્રિત કરે છે, પોતાના શાનોપયોગને આત્મા પર સ્થિર કરે છે.

બસ, આને જ નિશ્ચયથી ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવે છે, યોગ સાધના અને ધ્યાન શિબિરોમાં આ ધ્યાનની તો ચર્ચા જ હોતી નથી.

વાસ્તવમાં ધર્મધ્યાન જ્ઞાનોપયોગની એ અવસ્થા છે, જ્ઞાન સમસ્ત વિકલ્પ શાંત થઈને એકમાત્ર આત્માનુભૂતિ જ રહી જાય છે. વિચારશુંખલા અટકી જાય છે, ચંચલ ચિત્તપૂર્તિઓ નિશ્ચલ થઈ જાય છે. અખંડ આત્માનુભૂતિમાં જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો તેમજ ધ્યાતા-ધ્યેયનો પાણ વિકલ્પ રહેતો નથી.

આ રીતે નિશ્ચય ધર્મધ્યાનની સાધના માટે વ્યવહાર ધર્મધ્યાનમાં ચિંતવેલ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા જ્ઞાનોપયોગને આત્મકેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે.

આનાથી વિપરીત યોગ સાધનાની ધ્યાન શિબિરોમાં આસન અને ગ્રાણાયામના માધ્યમથી સાધકોને ધ્યાન કરવા માટે જે નિર્દેશ આપવામાં આવે છે, તેમાં ધ્યાનને અર્થત્ત જ્ઞાનોપયોગને નખથી માથા સુધી શરીરના એક-એક અંગ પર, શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ પર લઈ જઈને તાં રોકવાનું અને શ્વાસને આવતાં-જતા દેખવા-જાગવાનું અને અમુક અંગ શિથિલ થઈ રહ્યું છે, શૂન્ય થઈ રહ્યું છે - એવો અનુભવ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. પોતાના મનને શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ પર લઈ જાઓ અને સાક્ષી ભાવથી આવતા જતા શ્વાસોચ્છવાસનો અનુભવ કરો - એવો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. આ ધ્યાનમાં આત્માની ચર્ચા જ જ્યારે ક્યાંય આવતી નથી તો આત્માનુભૂતિ થવાનો તો સવાલ જ ઉઠતો નથી. હકીકતમાં એ તો માત્ર સ્વાસ્થ્ય સાધનાના કેન્દ્ર છે, એનાથી આપણા ધર્મધ્યાનનું લક્ષ પૂરું થતું નથી.

લોકોને શું ? લોકુચિ તો આમેય બહિર્મુખી છે. લોકોને તો બહાનું મળવું જોઈએ. અને તે પાણ ધર્મના નામે. આના માટે તો ઈચ્છો તેટલી ભીડ એકઠી કરી શકાય. બધાને સ્વસ્થ રહેવાનો લોભ તો રહે જ છે. સ્વસ્થ રહેવાની કિયા સ્વાસ્થ્ય માટે કરો તો કાંઈ વાંધો નથી, પાણ ધર્મકિયા માનીને તો ન જ કરો.

લાભાનંદે પૂછ્યું - “ગુરુજી ! આ આસન, ગ્રાણાયામ અને

પ્રત્યાહાર ને આપે બતાવ્યા, એનો ઉલ્લેખ તો જીનાગમમાં પાણ આવ્યો છે ને ? સાંભળ્યું છે કે આચાર્ય શુભચંત્રના જીનાગવિષ ગ્રંથમાં તો આનું ખૂબ વિસ્તારથી વાર્ગન છે. શું સ્વરૂપ છે એનું અને ધ્યાનમાં એની શું ઉપયોગિતા છે ? ”

ધર્મશે ઉત્તર આપ્યો - હા, તમે બરાબર જ સાંભળ્યું છે. આચાર્ય શુભચંત્રએ આના ઉપર ખૂબ ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો છે. અને પૂવચાર્યોએ પ્રાણાયામના ને ત્રાણ બેદ બતાવ્યા છે - તેનો પાણ તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રાણાયામના સંબંધમાં જીનાગવિષનું મૂળ કથન આ પ્રકારે છે -

ત્રિધા લક્ષાણ બેદન, સંસ્મૃત : પૂર્વ સૂરિભિ :

પૂર્ક : કુંભકશૈવ રેચકસ્તદનતરમ્ ॥ ૩ ॥

પૂર્વ આચાર્યો દારા લક્ષાણના બેદથી પ્રાણાયામ ત્રાણ પ્રકારે માનવામાં આવ્યાં છે - કુંભક, પૂર્ક અને રેચક.

કુંભક - શ્વાસને ધીમે-ધીમે અંદર ખેંચીને નાભિરૂપ કર્મળના અંદર કુંભના આકારમાં દઢતા પૂર્વક રોકવો.

પૂર્ક - કુંભકમાં ખેંચેલા શ્વાસને રોકી રાખવો.

રેચક - પૂર્કમાં રોકેલા શ્વાસને ધીમે-ધીમે છોડવો.

આ ત્રાણેય શ્વાસની કિયાઓ કરવી તે જ પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

વાસ્તવમાં પ્રાણાયામ શાસોચ્છવાસના અંતર્ગમન-બર્હિગમન અને અન્તર્સ્થાપનના નિયંત્રણની પ્રક્રિયા છે. કહેવાય છે - ઉપર્યુક્ત પ્રાણાયામોમાં રેચકથી ઉદરની વ્યાધિ અને કહ નાશ થાય છે પૂર્કથી શરીર પુણ થાય છે અને ધાર્ગા બધી વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે. તથા કુંભકથી હદ્ય કર્મળ વિકસિત થાય છે. આ રીતે પ્રાણાયામ મૂળમાં તો શારીરિક સ્વાસ્થ્ય લાભનો વિષય છે.

આચાર્ય શુભચંદ્રએ પ્રાગુણામ ઉપરાંત પ્રત્યાહારની ચર્ચા પાણ સ્વતંત્ર એક અધ્યાયમાં કરી છે. પ્રાગુણામના અધ્યાયમાં પહેલા તો પ્રાગુણામનું અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે વિવરાળ કર્યું, પરંતુ ત્યારબાદ પ્રત્યાહારનું વિવરાળ કરતાં પ્રાગુણામને ધ્યાનમાં બાધક બતાવેલ છે.

તેમનું કહેવું છે - પ્રાગુણામની કિયાઓ સ્વયં પોતાનામાં જ શ્રમ સાધ્ય હોવાથી થાક ઉત્પન્ન કરવાના કારણે ધ્યાનમાં બાધક બને છે. તેથી ધર્મધ્યાન માટે પ્રાગુણામ ઉપયોગી નથી.

આ રીતે આચાર્ય શુભચંદ્રએ પાણ પ્રાગુણામને બાધક જ માનેલ છે.”

ધર્મશના આગમ સંમત અને યુક્તિ સંગત આ વિચારોને સાંભળી અન્ય આત્માથી તો સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન થયા જ, લાભાનંદ, રામાનંદ તેમજ મનમોહનની સમજમાં પાણ આવી ગયું.

ધર્મશે આગળ કહું - “પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતા આચાર્ય શુભચંદ્ર જ્ઞાનાર્થીવમાં જ કહે છે - ઈન્દ્રિય અને મનના વિષયોમાંથી પોતાના ઉપયોગને બેંચીને, ઈચ્છાનુસાર જ્યાં લગાવવા ઈચ્છીએ ત્યાં લગાવવાની પ્રક્રિયાને પ્રત્યાહાર કહે છે.

આવો પ્રત્યાહાર કરનાર જ્ઞાની સાધક પાંચેય ઈન્દ્રિયો અને મનના વિષયોથી પોતાના જ્ઞાનોપયોગને (મનને) પૃથક કરીને આકૃલતાથી રહિત થતા આત્મસ્થ થાય છે.

‘સમ્યક સમાધિ સિદ્ધ્યર્થ પ્રત્યાહાર પ્રશસ્યતે ।

પ્રાણાયામેન વિક્ષિસં મન: સ્વાસ્થ્યં ન વિન્દતિ ॥

સમાધિને સારી રીતે સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યાહાર જ પ્રશંસનીય છે, કારણે પ્રાગુણામથી ક્ષોભિત થયેલું મન જલદીથી સ્વસ્થ થઈ શકતું નથી.’

પ્રાગુણામની સફળતા શરીરને હલકું-ભારે કરવામાં તો ઉપયોગી

છે, પરંતુ મુક્તિના અભિલાષીઓને અભિષ્ટ સિદ્ધિમાં તો પ્રાણાયામ બાધક જ છે.

પ્રાણાયામ સંબંધમાં આચાર્ય સ્વયં લખે છે-જે પ્રાણાયામની વાયુ સંચાર વિષયક કિયાઓ પોતાના સંદેહ અને પીડાની કારણ છે, તેનાથી શું ઈચ્છિત સિદ્ધ થવાની છે, કાંઈ પણ નહીં. જે મુક્તિના હેતુ છે, એવા ધ્યાન અને પ્રત્યાહારને જ શા માટે ન અપનાવવા?

આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે જેનદર્શનમાં સામૂહિક ધ્યાનની તો એવી કોઈ વિધિ નથી, જેમાં બીજાના નિર્દેશન હેઠળ સામૂહિક ધ્યાન કરવામાં આવતું હોય.”

આ રીતે ધર્મશે લાભાનંદની મનોગત સમસ્યાનું શાસ્ત્ર સંમત સમાધાન કરીને એ સ્પષ્ટ કરી દીધું કે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની દાખિએ યોગ સાધનાની ઉપયોગિતા હોવા છતાં પણ આત્મકલ્યાણમાં એનું કોઈ સ્થાન કે યોગદાન નથી.

ધર્મશના આ કથનથી લાભાનંદનો ધ્યાનની શિબિર લગાવવા સંબંધી દુરાચાહ આપોઆપ જરૂરીથી શાંત થઈ ગયો. તેની સમજમાં આવી ગયું કે શિબિર તો જ્ઞાનની જ લાગે છે, ધ્યાનની નહીં.

માનુષના મિશનોમાં કાળીએ નિશ્ચિન્હનીએ ગાંધીજીએ હોય, જે જાણાએ

૨૬

પવિત્ર ઉદ્દેશ, નિઃસ્વાર્થ ભાવ અને નિશ્ચિલ મનથી નીકળેલ અંતરાત્માનો અવાજ સરલ સ્વાભાવી જગ્રત શ્રોતાઓના મનને સ્પર્શયા વિના રહેતો નથી.

જે વક્તાની વાગીમાં આગમનો આધાર હોય, યુક્તિઓનું આલંબન અને સ્વાનુભવજન્ય આત્મવિશ્વાસ હોય, ત્યારે તો કહેવાનું જ શું હોય ?

આવા ઉત્કૃષ્ટ વક્તાઓને જ્યારે સમજવવાનો વિકલ્પ આવે છે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે તે ક્ષેત્રકાળમાં એવી ભલી હોનહાર વાળા મંદક્ષાયી શ્રોતા પાણ આસ-પાસમાં ક્રાંક ને ક્રાંક હશે જ, કારણ કે પુણ્યાત્માઓના વિકલ્પ નિરર્થક નથી હોતા. ધ્યાન પર થઈ રહેલા ધર્મેશના પ્રવચન આ અનુભવ સિદ્ધ વાતને સાર્થક સિદ્ધ કરી રહ્યા હતા.

ધર્મશે જ્યારે પોતાના પ્રવચનમાં આ આર્તધ્યાનથી યથાર્થ સ્થિતિ અને તેના દુઃખદ ફળનું સશક્ત ભાષામાં વૈરાગ્યવર્દ્ધક સજ્જવ ચિત્રાણ પ્રસ્તુત કર્યું તો અનેક લોકોની તો આંખો ભરાઈ આવી, હૃદય ગદ્ગદ થઈ ગયાં. સ્થિતિ તાં સુધી પહોંચી ગઈ કે લોકોને આખીરાત ઊંઘ ન આવી. સૌથી વધારે અમિત, સુનંદા, મનમોહન અને સુનયનાની ઊંઘ હરામ થઈ હતી, કેમ કે ધર્મેશના પ્રવચને સૌથી વધારે આ જ લોકોની દુઃખતી રણે સ્પર્શી હતી, એમના જ હૃદય પર વીતી રહેલી સ્થિતિને પ્રકાશિત કરી હતી. તેમને એવું લાગતું હતું જાણે ધર્મશે તેમના હૃદયમાં બેસીને તેમના મનોભાવોનું જ ચિત્રાણ કર્યું હોય.

મનમોહન વિચારતો હતો - આ આર્તધ્યાન એવો રાજરોગ છે, જે થોડો-ધ્યાણ તો ધર્માત્માઓને પાણ હોય છે, પરંતુ તત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય અમારા જ્ઞાવા અજ્ઞાનીઓને તો એ ખૂબ મોટો અભિશાપ છે. અમારા

આ ભાવોનું ફળ શું આવશે

૧૪૮

જેવાને તો એ ક્યારેક-ક્યારેક જીવન-મરાગનો પ્રશ્ન બની જાય છે. આનાથી કેવી રીતે બચી શકાય?

સુનંદા તો અનિષ્ટ સંયોગ જ આર્તધ્યાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિ જ છે. તેનું અત્યાર સુધીનું આખું જીવન આ આર્તધ્યાનમાં જ પસાર થયું હતું. પિતા મનમોહન દુર્ઘસની હોવાના કારાગે તેનું બાળપણ જે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પસાર થયું હતું, જે - જે યાતનાઓ તેને તે પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં ભોગવવી પડી હતી, ધર્મેશનું પ્રવચન સાંભળીને તે અનિષ્ટ સંયોગોના એક-એક દશ્ય તેની આંખ આગળથી ચલચિત્રની જેમ પસાર થવા લાગ્યા. ધર્મેશનું પ્રવચન સાંભળીને તે પણ એ જ વિચારતી હતી - હાય! આ ભાવોનું ફળ શું આવશે? આનાથી છુટકારો કેવી રીતે મળે?

ભર યુવાનીમાં અમિત જેવા દાડિયા પતિને પામીને જે અનિષ્ટ સંયોગોમાં અને તેના નિમિત્તથી થવા વાળા આર્તધ્યાનના દુષ્યકમાં તે ફસાઈ ગઈ હતી, તે દશ્ય પણ તેના દશ્યિપંથથી ગુનર્યા વગર ન રહ્યા. તે આખી રાત પથારીમાં પડી-પડી અનિષ્ટની આશંકાથી એટલી ગભરાઈ ગઈ કે તેની ઊંઘ જ ઊડી ગઈ.

સુનયના ઈણ

વિયોગ જ આર્તધ્યાનની
મૂર્તિપ હતી. તેના તો
અત્યાર સુધીના આખા
જીવનની હાલત જ
ખરાબ હતી. ધર્મેશના
પ્રવચનથી તેના સ્મૃતિ-
પટલ પર તે બધાં જ
કુઃખદ દશ્ય તાજાં થયાં.
ઈ ણ વિયા ગ ને
પરિકલ્પનાઓથી તેનું
બાળપણ ગુનર્યુ હતું
અને યૌવનની સુખદ

કલ્પનાઓ પણ આકસ્મિક થયેલી દુર્ઘટનાથી અચાનક જ ધૂળમાં મળી

ગઈ હતી. તે એકેએક દશ્ય તેની આંખ આગળ પસાર થવા લાગ્યા હતાં.

અમિત દુર્વસનોના કારાગે રાજરોગોથી એવો ઘેરાઈ ગયો હતો કે દિવસ-રાત પીડાથી જ કાગુસતો રહેતો. હવે તો પીડાની કલ્પના માત્રથી ભૂમ-બરાડા પાડવા લાગતો. કાલના પ્રવચનમાં જ્યારે પીડા ચિંતન આર્તધ્યાનના દુઃખ દુષ્પરિણામોનું ચિત્રાણ થયું તો અમિતની દશા ધારી વધારે ખરાબ થઈ. તે તો ગળગળો થઈને ત્યાંજ ધર્મશના ચરાગોમાં વળગી પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો - એનાથી બચવાનો ઉપાય બતાવો. આપ જે કહેશો તે બધું જ કરવા હું તૈયાર છું.

એ જ રીતે મનમોહનનો અત્યાર સુધીનો બધો સમય નિદાન નામના આર્તધ્યાનમાં જ પસાર થયો હતો. ધર્મશના પ્રવચનોથી તેને પાણ પોતાની આ ભૂલનો પૂરે-પૂરો અહેસાસ થઈ ગયો. તેની આંખ આગળ પાણ તે બધાં દશ્ય સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં, જેમાં તોણે લૌકિક કામનાઓથી પોતાના ધન-વૈભવની કુમારી, સંરક્ષાણ તેમજ તેના ઉપભોગ અર્થે દેવી-દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાના વિવિધ પ્રયત્નો કર્યા હતાં, બાધા-આખડી રાખી હતી. તેને અહેસાસ થઈ રહ્યો હતો કે તેની તે ધાર્મિક કિયાઓ સકામ હોવાથી નિદાન આર્તધ્યાન જ હતી. તેમાં ધર્મ-કર્મ રંચમાત્ર પાણ નહોતું.

લૌકિક ઈચ્છાઓથી કરેલા પૂજા-પાઠ, જ્ય-ત્પ વગેરે બધું જ નિદાન આર્તધ્યાનની શ્રેણીમાં આવે છે. ધર્મશના કાલના પ્રવચનમાં આ વાત ખૂબ સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ હતી.

પ્રવચનમાં તો એ પાણ આવ્યું હતું કે મિથ્યાદિની બધી જ શુભભાવનાઓ અને શુભધ્યાન પાણ આર્તધ્યાનમાં જ ગાગાશે, કારણું કે મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં ધર્મધ્યાન તો હોતું જ નથી અને ધ્યાન વિના કોઈ રહેતું નથી, તેથી મિથ્યાદિનો શુભભાવ નિદાન નામનું આર્તધ્યાન જ છે.

આ જ રીતે બીજા બધા શ્રોતા પાણ લગભગ એવું જ મહેસૂસ કરી રહ્યા હતા કે કોઈ રૂપે અમને આર્તધ્યાન જ થઈ રહ્યું છે. ધર્મશના પ્રવચનોથી પ્રેરાગું લઈને જેમાંને પાણ પોતાના અંતરમાં લોક્ષિયું

કરીને જેયું તો બધાને એવું લાગ્યું - જાગે તેઓ અમારા હૃદયની વાત જ કરતાં હોય. સહુને પોત-પોતાની ભૂલનો અહેસાસ થઈ રહ્યો હતો, પોત-પોતાની કમજેરી ખ્યાલમાં આવી રહી હતી. પોતાના પરિણામોની પાપમય પરિણતિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

બધા જ લોકો બરાબર સમજતા હતા કે હજુ ધર્મ ધ્યાન થવાની તો કોઈ નામાં પાત્રતા જ નથી. હોય પણ ક્યાંથી? એના માટે તો પહેલા સમ્યગ્દર્શન હોવું અનિવાર્ય છે? ચોથા ગુગુસ્થાનમાં જ ધર્મધ્યાનનો શુભારંભ થાય છે. એના પહેલાં મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં તો ધર્મધ્યાન હોતું જ નથી. આ દાણીથી વિચાર કરીએ તો મિથ્યાદાણની પૂજા-ભક્તિ, પ્રત-ઉપવાસ વગેરે કિયાઓમાં જે ધ્યાન હોય છે તેને, ધર્મનું બાધ્ય સાધન હોવાથી લોક વ્યવહારમાં ધર્મધ્યાન ભલે ને કહેવામાં આવતું હોય, પરંતુ મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં વાસ્તવમાં તે શુભભાવ નિદાન નામના શુભ આર્તધ્યાનની શ્રેણીમાં જ આવે છે.

આગમ અને યુક્તિના આધારે કહેવામાં આવેલી ધર્મેશની એક-એક વાત શ્રોતાઓના ચિત્તમાં બેસી ગઈ. મિથ્યાત્વની ભૂમિકામાં ધર્મકાર્યોની પાછળ પણ કોઈ ને કોઈ ઈચ્છા હોય જ છે, ભલે તે એ જ કેમ ન હોય કે -

હોઉ ભવ-ભવ સ્વામી મેરે મેં સદા સેવક રહ્યુ !

આ પણ ઈચ્છા જ છે ને !

જે આ આર્તધ્યાનથી બચવું હોય અને ધર્મધ્યાનની સાચી ભાવના હોય તો તેના માટે તો વીતરાગ દેવ, નિર્ગંધ ગુરુ તથા અનેકાન્તમયી ધર્મ અને સ્વાદાદ શૈલીમાં નિરૂપિત શાસ્ત્રોનો યથાર્થ નિરૂપિય, જીવ-અજીવ, આસ્ત્રવ-બંધ, સંપર-નિર્જરા, મોક્ષ, પુણ્ય-પાપ વગેરે તત્ત્વોનું યથાર્થ શાન-શ્રદ્ધાન તથા સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાન વગેરે કરવું જ પડશે.

નિશ્ચય ધર્મધ્યાન શાનચેતનાની તે અવસ્થા છે, જ્યાં સમસ્ત શુભ વિકલ્પ શાંત થઈને એક આત્માનુભૂતિ જ રહી જાય છે, બેદરેખાઓ મટી જાય છે, વિચારશુંખ્લા અટકી જાય છે, ચિત્તની ચંચળવૃત્તિ નિશ્ચલ બની જાય છે. આગંડ આત્માનુભૂતિમાં શાન-

ને વિકલ્પાત્મક સાધનાથી ઉપયોગને આત્મકેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે, તે વ્યવહાર ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવે છે. મુખ્યપણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, વસ્તુની કારાગ-કાર્ય વ્યવસ્થા, વસ્તુસ્વાતંત્ર જેવા સિદ્ધાન્તોના આધારે અકૃતૃત્વની ભાવનાને દઢ કરતા બાર ભાવનાઓ અને વેરાગ્ય ભાવનાના માધ્યમથી સંસાર, શરીર અને ભોગોની અસારતા અને ક્ષાળભંગુરતાને જાગીરે, જગતથી ઉદાસ થઈને જ ચંચળ ચિત્તવૃત્તિ નિયંત્રિત કરી શકાય છે. આ જ પ્રક્રિયાનું નામ વ્યવહાર ધર્મધ્યાન છે.

જ્યાં સુધી પરમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન કરવા/કરાવવાનો વિચાર રહેશે, ત્યાં સુધી મનની વૃત્તિ/પ્રવૃત્તિ પર નિયંત્રાગ સંભવ નહીં બને. તેથી ધ્યાનના પહેલાં લોકની સ્વતંત્ર, સ્વયંસંચાલિત વસ્તુવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન અતિ આવશ્યક છે.

શાસ્ત્રાનુસાર જ્ઞાન તો ધ્યાનાને થઈ જાય છે, પરંતુ જ્ઞાનની સાથે તેના પર શ્રદ્ધાન પણ અત્યંત જરૂરી છે. પ્રતીતિ વિના પ્રીતિ હોતી નથી અને પ્રીતિ વિના પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રનો અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે. તેથી સર્વપ્રથમ જૈનદર્શનના ભૌતિક સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન શ્રદ્ધાન હોય છે, તારે જ આત્માનું ધ્યાન થાય છે અને ધ્વંદ્વામ આત્માના ધ્યાનથી જ પર્યાયમાં ધ્વંદ્વતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નેને હજુ દેવ-અદેવનો જ વિવેક નથી, આલ્ફા-સંવરનો બેદ સ્પષ્ટ નથી, બંધ અને મોકાની પ્રક્રિયાની જાગ નથી, જીવ-અજીવમાં બેદજ્ઞાન નથી, તેને સમ્યગ્દર્શન ક્યાંથી થશે? કેવી રીતે થશે? અને જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન નહીં થાય, ત્યાં સુધી ધર્મધ્યાન પણ થઈ શકશો નહીં.

આ રીતે ધર્મદર્શના પ્રભાવશાળી તત્ત્વજ્ઞાનપરક પ્રવચનો સાંભળીને સૌ શ્રોતા પોતાને ધન્ય અનુભવતા હતા. ●

૨૭

“આપણે કદી વિચાર્ય પાણ નહીં હોય, સામાન્ય રીતે કોઈ વિચારી પાણ ન શકે કે સવાર-સવારમાં આંખ ખોલતા જ આપણે દરરોજ જે નાનાં-મોટાં કામથી આપણી દિનચર્યા પ્રારંભ કરીએ છીએ, તેનાથી પાણ ભયંકર પાપનો બંધ થાય છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે આપણા પ્રભાતની શરૂઆત મોટેભાગે પાપભાવોથી જ થાય છે અને તે પાણ એવા વ્યર્થના કામોથી કે જેનાથી આપણા કોઈ લોકી પ્રયોજનની પૂર્તિ પાણ થતી નથી.

એ થોડા પાણ વિવેકથી કામ લઈએ તો આપણે ધાળા બધાં વ્યર્થના પાપોથી બચી શકીએ છીએ અને આપણા જીવનને મંગલમય બનાવી શકીએ છીએ.

વિચાર કરો - પથારી છોડતાં જ સોથી પહેલાં આપણા હાથમાં જે સમાચારપત્ર હોય છે, મુખ્ય સમાચાર વાંચતા જ આપણું મનમકૃટ કાં તો હર્ષિત થઈ ઉધળ-કૂદ કરવા લાગે છે કાં ચિત્ત ઉદાસ થઈ જાય છે. તે સમયે મનમાં જે હર્ષ-વિષાદરૂપ નાના પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ થાય છે, તેમાં હર્ષના ભાવ રૌદ્રધ્યાન અને વિષાદના ભાવ આર્તધ્યાનની શ્રેણીમાં આવે છે; કે જે વિશુદ્ધ પાપભાવ છે અને કમશઃ નરકગતિ અને તિર્યંગ ગતિના કારણ છે.

જરા વિચારો-ન્યારે આપણે બાળકોને લાડ-પ્રેમ કરીએ છીએ, તેમને ખોળામાં લઈને ખવડાવીએ છીએ, તેમની સાથે આપણું અને તેમનું મનોરંજન કરીએ છીએ, તેમને નવડાવીએ છીએ, સારાં-સારાં કપડાં પહેરાવીએ છીએ, તેમના એક-એક કિયા-કલાપ પર પ્રસન્ન થઈએ છીએ, તેમનો બર્થ-ડે મનાવીએ, લગ્ન-વિવાહ કરીએ, પાર્ટીઓ

આપીએ, પોતે પાગ ખાઈએ હીએ, હસતાં-હસાવતાં ઓફિસ જઈએ, મિત્રો સાથે વાત-ચીત કરીએ, માતા-પિતા, પત્ની-પુત્ર સાથે સ્નેહપૂર્વક વાતો કરીએ છીએ, ત્યારે શું આપણને એવું લાગે છે કે આપણે ખરેખર કોઈ પાપ કરી રહ્યા છીએ ? અરે ! ન તો આપણે પાગ એવું મહેસૂસ કરીએ છીએ કે ન સામાન્ય રૂપે જગત પાગ એવું માને છે કે આમ કરીને આપણે કોઈ પાપ કર્યું છે.

જ્યારે વાસ્તવિકતા એ છે કે આ બધાં અશુભભાવ હોવાથી પાપ રૂપ જ છે, આનંદરૂપ હોવાથી રૌદ્રધ્યાન છે, જેનું ફળ નરકગતિ છે, કુગતિ છે.”

આ રીતે આપણા દૈનિક જીવનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં રૌદ્રધ્યાનની ચર્ચા કરતાં ધર્મશે કહ્યું -

“આપણને પોતાને જ ખબર નથી કે આપણે કેટલા ઊડા અંધકારમાં છીએ. ધારણા ખરા પાપભાવ તો આપણને પાપ જેવા લાગતા જ નથી. ધરમાં સૌ કુટુંબ-કબીલા સહિત જ્યારે એક સાથે બેસીને ખૂબ પ્રેમથી ટી.વી. જોઈએ છીએ, પત્ની સાથે પ્રેમાલાપ કરીએ છીએ, બાળકો સાથે વાતો કરીએ છીએ, એક બીજાની સાથે મનોરંઘન કરીએ છીએ, પરસ્પર પ્રેમથી રહેવાથી મનોમન પ્રસન્ન થઈએ છીએ, ગૌરવાન્વિત થઈએ છીએ અને પોતાના ધર પરિવારને આદર્શ માનીએ છીએ, પરંતુ જે ધર્મની દશ્ટિથી સમીક્ષા કરીશું અને પરિણામોની પરીક્ષા કરીશું તો ખબર પડશે કે શું ખરેખર તે સમયે આપણને પુણ્ય બંધ થઈ રહ્યો છે કે પાપબંધ થઈ રહ્યો છે અથવા મિથ્યાત્વરૂપ મહા અધર્મ થઈ રહ્યો છે? ચોક્કસ જ એ અશુભભાવ હોવાથી પાપ પરિણામ છે અને રૌદ્રધ્યાનના ભાવ છે, તેમને આગદેખ્યા કરવા તે પોતાને જ ઠગવા બરાબર છે.

તેના સિવાય બીજા પાગ જે અશુભ ભાવ હોવાથી પાપ પરિણામ છે, તેમાં આનંદની અનુભૂતિ રૌદ્રધ્યાન જ છે, જેને આગમમાં આ રીતે કહેવામાં આવેલ છે.-

હિંસા, જૂઠ, ચોરી અને વિષય સંરક્ષણ માટે નિરંતર ચિંતન કરવું રૌદ્રધ્યાન છે.

ને હિંસામાં આનંદ માને છે, અસત્ય બોલવામાં આનંદ માને છે, ચોરી, વિષયસેવન અને પરિગ્રહ સંઘર્ષ કરવામાં આનંદ માને છે, આ કાર્યોમાં જ નેનું ચિત્ત ચોટેલું રહે છે, રમ્યા કરે છે, તે બધું રૌદ્રધ્યાન છે.”

આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં ધર્મશે કહ્યું - ‘આર્તધ્યાનની પ્રકૃતિ દુઃખસ્વરૂપ છે અને રૌદ્રધ્યાનની પ્રકૃતિ આનંદરૂપ છે. કહો ભાઈ અમિત ! તમારો - ‘ખાઓ-પીઓ અને મોજ કરો’ વાળો સિદ્ધાંત ક્યા ધ્યાનની શ્રેણીમાં આવે છે ?’

અમિત એકશાળ વિચારીને બોલ્યો - “આપના કલ્યા પ્રમાણે તો એ પરિણામ રૌદ્રધ્યાન રૂપ જ થયાં, કેમ કે ખાઓ-પીઓ અને મોજ ઉડાઓ વાળી વૃત્તિ વિષયોમાં આનંદ માનવા રૂપ જ તો છે.”

હસતા-હસતા ધર્મશે કહ્યું - “વાહ ! ભાઈ વાહ ! ! વાત તો તમે ધ્યાનથી સાંભળી અને સમજ પાળ ખરી, આના માટે તમને નેટલા પાળ ધન્યવાદ આપવામાં આવે તેટલા ઓછાં છે. ભાઈ ! આખુ જગત આ જ વિષયોમાં અને વિષય સામગ્રીનો સંઘર્ષ કરવામાં મળ્યાં છે. કોઈને કાંઈ ખબર જ નથી કે અમારા આ પરિણામોના ફળમાં અમારી શુદ્ધાત્મકતા થશે?

જુઓ ભાઈ, જેન ધર્મ અનુસાર પુરુષ-પાપ અને ધર્મનો મૂળ આધાર તો અભિપ્રાય અને માન્યતા જ છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે કોઈપણ પ્રકારે બીજાનાં દ્રવ્યને છીનવી લેવાનો કે હડપ કરી જવાનો અભિપ્રાય, જૂં બોલવાનો અભિપ્રાય, બીજાને મારવા-જૂડવાનો અને જનથી મારી નાખવાનો અભિપ્રાય રૌદ્રધ્યાન છે તથા પાંચ સ્થાવર અને ત્રસ - આ છહેકાયના છવોની વિરાધનામાં અને અસિ-મસિ-કૃષિ વગેરે હિંસક સાધનો દ્વારા પરિગ્રહના સંઘર્ષમાં આનંદ માનવો રૌદ્ર ધ્યાન છે.

રૌદ્રધ્યાને વ્યાખ્યાયિત કરતા આગમમાં એ પાળ કહ્યું છે કે - ને ભાવ પ્રાગુણીઓને જન્મ-મરાળના દુઃખોમાં રખડાવે છે, ભટકાવે છે, તે રૂક કહેવાય છે. આ અર્થમાં હિંસા, જૂઠ, ચોરી તેમજ પરિગ્રહ સંઘર્ષના

પરિગ્રામ રુક્ષ છે, આ સુર ભાવોમાં દિવસ-રાત મળન રહીને આનંદ માનવો રૈદ્રધ્યાન છે.

પોતે અથવા બીજાના દારા કોઈને મારવા-જૂડવાથી, દુઃખી કર્યા પછી આનંદિત થવું તથા યુદ્ધમાં હાર-જીતની ભાવના, બદલો લેવાની ભાવના વગેરે પાણ રૈદ્રધ્યાન છે.

રૈદ્ર ધ્યાની વ્યક્તિની ભાવ્ય ઓળખાણ બતાવતા ધર્મશે કહ્યું -

“કૂર હોવું, હથિયાર રાખવા, હથિયાર ચલાવવાની કલામાં નિપુણ હોવું, હિંસાની કથા સાંભળવામાં રુચિ લેવી, વિકૃત ભવાં, વિકૃત મુખાકૃતિ, કોધાદિમાં પરસેવો આવવા લાગવો, શરીર ધૂજવું વગેરે તથા કઠોર વચન, મર્મલેદી વચન, આકોશ વચન બોલવાં, તિરસ્કાર કરવો, બાંધવું. પરખી પર અત્યાચાર કરવો વગેરે રૈદ્રધ્યાનની ભાવ્ય ઓળખાણ છે.”

લોક અનુભવના આધારથી રૈદ્રધ્યાનીઓનું ચિત્રાણ કરતા ધર્મશે આગળ કહ્યું - “ને માત્ર મનોરંજન માટે શિકાર કરે છે, મોઢામાં તણખલું રાખવા વાળા ભલા-ભોળા, નિર્બળ સસલાં તેમજ હરણો જેવા મુંગા પ્રાણીઓને પોતાના હથિયારનું નિશાન બનાવીને પ્રસન્ન થાય છે ; રીંછ, વાંદરાં, સાપ તથા પોપટ, ચકલી વગેરેને બંધનમાં નાખીને પોતાનું અને બીજાનું મનોરંજન કરી તેમને દુઃખી કરીને તેનાથી ને આજીવિકા સાધવાનું વિચારે છે, એ બધું રૈદ્રધ્યાન જ છે.

બીજું પણ સાંભળો - “ને લોકોને પશુ-પક્ષીઓમાં કૂકડાં, તેતર, પાડાં, બકરાં, ઘેટાં, સાંઢ અને મનુષ્યોને લડાવવા-ભીડાવવામાં તથા લડતા પ્રાણીઓને જેવામાં, તેમને લડવા માટે ઉશ્કેરવામાં, પ્રોત્સાહિત કરવામાં આનંદ આવે છે, તે બધું રૈદ્ર ધ્યાન છે. ભલે ને તે વ્યાપારિક દશ્થિતી કરવામાં આવે અથવા મનોરંજન માટે કરવામાં આવે, બધું રૈદ્રધ્યાનની જ શ્રેણીમાં આવે છે.”

ધર્મશે અમિતને પૂછ્યું - “હવે બતાવો ? માર-કાટ, લડાઈ-જઘડા અને અશ્લીલ ચલચિત્ર જેવાં તેમજ તેવું જ સાહિત્ય વાંચવામાં રુચિ લેવી તથા જસૂસી નવલકથાઓ વાંચવી ક્રું ધ્યાન છે ? ”

અમિતે ઉત્તર આપ્યો - “એ બધું રૌદ્રધ્યાન જ છે, રૌદ્રધ્યાનીઓને જ તો આ પ્રકારના ચલચિત્ર જોવાં અને એવું જ સાહિત્ય વાંચવા વગેરેમાં આનંદ આવે છે.”

ધર્મશે પ્રવચનની વચ્ચમાં જ અમિતને પૂછ્યું - “બતાવો અમિત! તમે દરરોજ સવારે જે સમાચારપત્ર વાંચીને ચૂંટાણીની હાર-જીતથી પ્રસન્ન-અપ્રસન્ન થાઓ છો, હર્ષ-વિષાદ કરો છો, તે ક્રમું ધ્યાન છે?”

અમિતે કહ્યું - “હર્ષમાં રૌદ્ર અને વિષાદમાં આર્તધ્યાન થાય છે.”

અમિતના ઉત્તરથી સંતોષ વ્યક્ત કરતાં ધર્મશે આગળ કહ્યું - “જેવું કરશો તેવું પામશો એ કહેવત અનુસાર આવા હિંસાનંદી રૌદ્રધ્યાનીઓને આ પરિણામોના ફળમાં નિયમથી નરકગતિ મળે છે. જ્યાં તેઓ સાગરો સુધી લડતાં-ઝડપતાં રહેશે તથા અન્ય નારકી તેમના દેહના તલના દાણા જેટલાં નાના-નાના ટુકડાં કરશે, જેનાથી તેમને મરાગાન્તક પીડા તો થશે, પાણ મરશે નહીં.

જેઓને લડવું તથા લડાવવું-ઝડપાવવું ખૂબ પસંદ છે, તેઓને નરકમાં ખૂબ લડવા મળે છે. જેમને નરક જવું પસંદ ન હોય, તે અહીં લડી-ઝડડીને બીજાના જીવનને નરક ન બનાવે, કોઈને પરસ્પર લડાવે-ઝડપાવે નહીં.

જેઓ આજીવિકા માટે હિંસોત્પાદક વ્યવસાય, ઉદ્યોગ-ધંધા કરીને વધારે ધન પેદા કરી પ્રસન્ન થાય છે, તેઓ પાણ હિંસાનંદી રૌદ્રધ્યાની જ છે. મધ્ય-માંસ-મધુ તેમજ નશાકારક વસ્તુઓનો વ્યાપાર, કીટનાશક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વગેરે એવી અનેક ચીજે છે, જેમાં અનંત જીવરાશિની હિંસા અનિવાર્ય છે. વધારે કમાણીના પ્રલોભનમાં પડીને એવા નિકૃષ્ટ ધંધા કરીને ખુશ થવું હિંસાનંદી રૌદ્રધ્યાન છે, જેનું ફળ નરક છે.

ધ્યાન રાખો, સૌએ પોત-પોતાની જ સમીક્ષા અને સમાલોચના કરવી, બીજાને સન્માર્ગ દર્શન કરાવવા માટે જિનવાણી માતા જ પયારી છે. બીજાની ટીકા-ટિપ્પણીના ચક્કરમાં આપાગે પોતાના દોષ જોઈ શકતાં નથી.

ચૌથાનંદી રૌદ્રધ્યાનની સીમામાં માત્ર ડાકુ અને ચોર જ નથી આવતાં, બલ્કે તે બધા જ વ્યાપારી પાગ આવી જાય છે કે જે વધારે પેસા પેદા કરવાના ચક્કરમાં સોના-ચાંદી, હીરા-જવેરાતની ઉઠાંતરી કરીને તથા કરચોરી કરીને તેની સફળતાથી પ્રસન્ન થાય છે.

એ સિવાય વિષય સામગ્રીનું સંકલન કરીને, ચેતન-અચેતન પરિગ્રહનો સંગ્રહ કરીને, આવશ્યકતાથી વધારે ભોગોપભોગ સામગ્રીનો સંગ્રહ કરીને, તેના દર્શન અને પ્રદર્શનમાં ઉત્સાહિત થવું તે વિષયાનંદી કે પરિગ્રહાનંદી રૌદ્રધ્યાન છે.

આ વાત આગમથી તો સિદ્ધ છે જ, યુક્તિથી પાગ સિદ્ધ થાય છે. જે વ્યક્તિ હિંસા-જૂઠ-ચોરી-કુશીલ વગેરેના સંદર્ભમાં કોઈ એક પ્રાણીની હત્યા કરે છે તો અહીં મનુષ્ય દારા બનાવેલા કાયદામાં તેને એકવાર ફાંસીની સજ આપવાનો નિયમ છે અને જે તે જ વ્યક્તિ બે, ગ્રાગ, ચાર, સો, બસો, હજર, દસ હજર, લાખ, દસ લાખ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત જીવોની હત્યા કરે તો આ માનવકૃત ન્યાયાલયની પાસે તેને અનંત ગાણી સજ આપવાની શું વ્યવસ્થા છે? કાંઈ પાગ નહીં, પરંતુ પ્રકૃતિમાં આવો અન્યાય ન હોઈ શકે. તેથી પ્રકૃતિની પાસે તો આની ન્યાયોચિત વ્યવસ્થા હોવી જ જોઈએ. બસ, તે જ વ્યવસ્થાનું નામ છે નરક અને નિગોદવાસ, જ્યાં અનંતકાળ સુધી નિરંતર મરાગનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

આ રીતે આ માઠાં ધ્યાનોનું સ્વરૂપ અને ફળ જાણીને એનાથી બચીએ-એ મંગલ ભાવનાની સાથે આજની વાત અહીં જ પૂરી થાય છે, બાકી કાઢે.”

અજ્ઞાન અંધકારમાં પડેલા સૌ શ્રોતાઓ માટે ધર્મેશ સમ્યગ્જ્ઞાન સૂર્ય સાબિત થઈ રહ્યો હતો. આજે તોણે જે-જે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો હતો, તે પ્રકાશ પુંજથી શ્રોતાઓના હદ્ય કુમળની કળી-કળી ખીલી ઉઠી હતી. સૌ શ્રોતા પ્રવચનની વિષયવસ્તુ પર વિચાર કરવા માટે વિવશ બની ગયા હતાં.

ધર તરફ જતાં રસ્તામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સમૂહમાં ઉભેલા લોકો

પ્રવચનમાં ચચણિલ વિષયની જ ચર્ચા કરતાં જેવામાં આવતાં હતાં.

પોતાના સમૂહમાં ઊભેલો એક કહી રહ્યો હતો - “જુઓ ! આપણે પોતાનો મનોવિનોદ કરવા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિને આપણા વચન બાળગનું લક્ષ બનાવીને તેની મજાક ઉડાવ્યા કરીએ છીએ. કોઈની ટીકા-ટીપણી કર્યા કરતાં, કોઈની ખરાબ આદતો માટે કોસતા રહેતાં. ગમે તેને પોતાની ચર્ચાનો વિષય બનાવીને તેની બુરાઈ-ભલાઈ કર્યા કરતાં અને એવું કરીને ખુશ થતાં રહેતાં.

અત્યાર સુધી આપણને ખબર નહોતી કે આનાથી પણ પાપબંધ થાય છે, નહીંતર આપણે આવું શા માટે કરત ?

ભાઈ, આપણે હવે સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે એક-એક બાબત સમજ-વિચારીને જ કરીશું, જેથી કાંઈ નહિ તો વ્યર્થના પાપથી તો બચી જવાય.”

સમૂહમાં ઊભેલા બધા લોકો તેની વાતો ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા હતાં અને માથું હલાવીને સ્વીકાર કરી રહ્યાં હતાં કે તમે તદ્દન સાચું કહો છો. એમાં જ આપણા સૌની ભલાઈ છે.

આ રીતે ધર્મશની ધર્મમૂત વર્ષથી ભીજાયેલ સૌ શ્રોતા આ પાપ ભાવોથી બચતાં રહેવાનો સંકલ્પ કરતા પોત-પોતાના ઘરે ચાલ્યાં ગયાં.

૨૮

હદ્યતંત્રને અંકૃત કરી દેનારા આર્થિક-રૌક્રધ્યાન પર થયેલા ધર્મશના પ્રવચનોથી શ્રોતાઓ પર જે અમીટ પ્રભાવ પડ્યો, તેને જોઈ એકવાર તો બધાના મનમાં ‘નિમિત્તોની અકિંચિત્કરતા’ જેવા અટલ સિદ્ધાન્ત પર પાણ પ્રશ્નચિહ્ન લાગી જ ગયું.

અનાયાસ જ અમિતના મોઢેથી નીકળ્યું - “અરે ! આ કેવું અકિંચિત્કર નિમિત્ત છે, જોણે મારા અને મારા જેવાં અનેકો નાસ્તિકોના હદ્યને પાણ હચ્ચમચાવી દીધાં ? જે નિમિત્ત ખરેખર અકિંચિત્કર જ હોય છે અને એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ પાણ કરતું નથી, બંને વચ્ચે અન્યાંતાભાવ છે, તો પછી આપણે આ શું જોઈ રહ્યાં છીએ કે તે વાગીની જાહુઈ અસર આપણા હદ્ય પર થઈ રહી છે ? આપણી આંખ સામે જોત-જોતામાં ધર્મશના ઉપદેશોથી લાખો લોકોનાં જીવન બદલાઈ ગયાં છે, લોકોની આત્મામાં આસ્થા ઉત્પન્ન થઈ રહી છે અને અનેકોએ અહિંસાનો માર્ગ અપનાવી લીધો છે, અન્યાય-અનીતિ અભક્ષ્ય ભક્ષાણથી મુખ ફેરવી લીધું છે.

ધર્મશના નિમિત્તથી આટલું મોટું પરિવર્તન ? સાચે જ આ એક ચમત્કારિક કામ છે. આના માટે તેની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી ઓછી છે. જે પાણ સાંભળે છે, તે ચુંબકીય આકર્ષણની જેમ સહજ જ જેંયાતો ચાલ્યો આવે છે.”

અમિત મનોમન વિચારે છે - આ બધું એમ જ અંધભક્તિથી થઈ રહ્યું નથી. ધર્મશ ધર્મનો મર્મ ખોલવામાં અને ધર્મ સંબંધી મિથ્યા માન્યતાના ભ્રમને મટાડવામાં ચતુર/અનુભવી પાણ થઈ ગયો છે. તે નિમિત્તોની અકિંચિત્કરતાને પાણ સહજ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સિદ્ધ

કરીને સમજવી દે છે. એ વાત સાચી છે કે મારી બુધ્દિમાં હજુ સુધી તેની આ આધ્યાત્મિક વાતો પૂરેપૂરી બેઠી નથી, પરંતુ એ ચોક્કસપણે મારી જ કોઈ નબળાઈ છે, જેને મારે પોતે જ સમજવી પડશે.

ધર્મશના પ્રવચન સાંભળીને તેના શ્રોતાઓની સ્થિતિ, પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણ ભક્ત કવિયન્ની મીરા જેવી થઈ રહી હતી, જેણે રાજ-પાટ તથા પતિ વગેરે સર્વનો મોહ ત્યાણીને 'મરે તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ' કહીને માત્ર કૃષ્ણને જ પોતાના મનમાં સ્થાપિત કરી લીધો હતા.

ભલે ને ધર્મશ દારા શ્રોતાઓની શિક્ષા-દીક્ષા વિધિસર કોઈ યુક્તકૂળમાં ગુરુ-શિષ્યના રૂપમાં નહોતી થઈ, તો પણ તેઓએ ધર્મશને પોતાના મનમાં જ્ઞાનગુરુના રૂપમાં સ્થાપિત તો કરી જ લીધો હતો.

શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ જ કંઈક એવું છે કે જે ગુણોને જ મહત્વ આપે છે, નાની-મોટી ઉમર નથી જેતી.

જ્યારે ધર્મશે ચોવીસે કલાક થઈ રહેલા આર્ત-રૌત્ર પરિણામોના લેખાં-જેખાં પ્રસ્તુત કર્યા તો મોટાભાગના લોકોના ઝંવાડા ઊભાં થઈ ગયાં.

એકે કહું - "અમને તો એવું લાગતું જ નહોતું કે સમાચારપત્ર વાંચવામાં પણ પાપ થાય છે, હસવા-રમવામાં, રડવામાં, વિલાપ કરવામાં, પ્રલાપ કરવામાં, પણ કોઈ પાપ થાય છે. આ તો હવે ખબર પડી કે આ રીતે વિષયોમાં આનંદ માનવો / મનાવવો એ તો સૌથી મોટું પરિશ્રાન્નાઈ કે વિષયાનંદી રોક્કધ્યાન છે, જેનું ફળ નરક ગતિ છે અને રડવું, વિલાપ કરવો આર્તધ્યાન છે, જેનું ફળ તિર્યંચગતિ છે."

બીજો વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિ બોલ્યો - "હવે શું કરવું? કેવી રીતે બચવું આ પાપપ્રવૃત્તિથી? અત્યાર સુધી ખબર નહોતી, તેથી અજાગ્રતામાં જે થયું તે તો થઈ જ ગયું છે, પરંતુ હવે જાણી જેઈને તો કૂવામાં ન પડાય ને?"

આમ તો બધા જ પ્રભાવિત હતાં, પરંતુ સંપત શેઠ, ભૂતપૂર્વ જગીરદાર મનમોહન, અમિત અને લાભાનંદ વિશેષ પ્રભાવમાં હતા. આને તે સાત વાગ્યાના બદલે પોગા સાત વાગ્યે જ જ્ઞાનગોષ્ઠીના

કાર્યક્રમમાં આવીને બેસી ગયા હતાં. બધાં જ મૌન અને ચિંતનની મુદ્રામાં બેઠાં હતાં. એવું લાગતું હતું, જાગે આ લોકો કાલના રૌદ્રધ્યાન પર થયેલા પ્રવચનથી ભયભીત હોય અને વિચારતા હોય કે ગુરુજીના બતાવા અનુસાર તો અમારામાં એવો એક પાણ નથી, જેને કોઈને કોઈ રૂપે આ રૌદ્રધ્યાન ન થતું હોય.

કેટલાક લોકો ઉદ્ઘોગ-ધંધાથી જોડાયેલાં છે, તો કેટલાક મનોરંજન સાથે જોડાયેલાં છે. એવા પાણ ધારું છે જે પોતાની આદતોથી મજબૂર થઈને વિના પ્રયોજન જ રૌદ્રધ્યાન કરે છે.

સંપત શેઠ ગોષ્ઠીમાં ચિંતન મુદ્રામાં બેઠા-બેઠા કાલના પ્રવચનના સંદર્ભમાં વિચારી રહ્યા હતા-ધર્મશે તો મારી આંખો જ ઊઘાડી દીધી છે, નહિ તો મને તો સાતમા નરકમાં પાણ જગ્યા ન મળત, કારણ કે હું તો એવો વિષયાંધ બની ગયો હતો કે બોગોપભોગ સામગ્રીને મેળવવા અને તેનો ઉપભોગ કરવા સિવાય મને બીજું કશું દેખાતું જ નહોંનું. દિવસ-રાત આ એક જ ઉલઝનમાં લાગ્યો રહેતો હતો કે ન્યાય-અન્યાયથી, સાચું જૂદું બોલીને - જેમ બને તેમ, વધારેને વધારે ધનનો સંગ્રહ કરવો અને તેનો યશ કર્માવવા અને સુખ-સગવડ મેળવવામાં ખર્ચ કરવો. એના માટે ઊઠાંતરી કરવી પડે તો તેમાં પાણ હું પાછળ નથી રહ્યો. હિંસાનો સહારો પાણ મેં લીધો અને સફળતા મળવાથી ફૂલાયો.

આ રીતે મેં તો સૌથી વધારે હિંસાનંદી, મૃષાનંદી, ચૌરાનંદી અને પરિગ્રહાનંદી રૌદ્રધ્યાન જ કર્યું છે. હવે મારાં શું થશે? કેવી રીતે છુટકારો મળશે આ પાપોથી?

આ દરમાન ધર્મશે સંપત શેઠનું ધ્યાન ભંગ કરતા કહ્યું - “કહો શેઠ! શું વિચારી રહ્યા છો? કાલની વાત કાંઈ સમજમાં આવી કે માથા ઉપરથી એમ જ નીકળી ગઈ?”

સંપત શેઠ ધર્મશના મુખેથી પોતાનું નામ સાંભળીને પહેલાં તો ચોકી ગયા, પછી માથાનો પરસેવો લૂછતાં હાથ જોડીને બોલ્યા - “ગુરુજી! આપ તદ્દન સાચું કહો છો. હું બેઠો-બેઠો એ જ વિચારી રહ્યો હતો. આપ તો બ્રહ્મજ્ઞાની જેવા લાગો છો. આપે મારા મનના ભાવોને કેવી રીતે જાણી

લીધાં ? કાલના પ્રવચનમાં તો આપે મારા જ પાપોને હથેળી પર મૂકેલા આંબળાંની જેમ બતાવીને મારા ઉપર ખૂબ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. મને એવું લાગતું હતું, આગે મારા માટે જ આપનું આજું પ્રવચન થઈ રહ્યું હોય. હવે આપ મને એનાથી બચવાનો પાણ કોઈ ઉપાય અવશ્ય બતાવો! એના માટે હું આપનો ચિર ઋણી રહીશ.”

મંદ હસતા ધર્મશે કહ્યું - “ધૈર્ય રાખો શેઠ ! ક્રે-ક્રે બધી વાતો આવશે. નિનવાણીમાં બધું જ છે, નિનવાણી માતાનો જ આપણા સૌ ઉપર અનંત ઉપકાર છે.

ભાઈ ! દિગ્ભર આચાર્યો કોઈ ગજબ કામ કરી ગયા છે, તેઓ આપણા સૌના ઉપર અપરિમિત ઉપકાર કરી ગયા છે. અમે તો તેમના દાસાનુંદાસ છીએ. તેમના જેટલાં પાણ ગુણગાન કરવામાં આવે તે ઓછાં જ પડશે.”

સંપતશેઠની વાત સાંભળીને મનમોહનમાં પાણ હિંમત આવી ગઈ. તોણે વિચાર્યું - હું પાણ મારી ભૂલને મટાડવા માટે, મારા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે ધર્મશના સામે મારા પેટના પાપ કહીને હળવો શા માટે ન થાઉં? શા માટે પોતાના મનનો બોણે ઓછો ન કરી લઇ?

જે ભાવ થયાં છે, તે તો થયાં જ છે. તેમને છુપાવી રાખવાનો ભાવ પાણ એક અપરાધ જ છે અને વળી માતા-પિતા અને ગુરુજનોથી તો ક્યારેય કંઈપણ ન છુપાવવું જોઈએ.

મનોમન આ વિચાર કરીને મનમોહને કહ્યું - “ગુરુજ ! હું તો આપના ઉપકારથી કૃતાર્થ જ થઈ ગયો છું. મને નાનપાણમાં શિકાર ખેલવાનો ખૂબ શોખ હતો. શું બતાવું ગુરુજ ! હું થોડા જ સમયમાં એવો નિશાનબાજ બની ગયો હતો કે મારાથી જીવનમાં એક પાણ નિશાન ચૂકાયું નહીં હોય. ન આગે કેટલા મૂક પ્રાણીઓના પ્રાણ લીધા હશે મેં. હું સાચે જ મહા પાપી છું.

ધોડે સવારી તો એવી કરતો હતો કે ધોડો ભવેને દોડતા-દોડતા ફીણ કાઢવા લાગે, નીચે પડે, ભરે, પરંતુ મને તેમાં એટલો આનંદ આવતો કે હું કલાકો સુધી ધોડાને દોડાવતો જ રહેતો.

પશુ-પક્ષી લડાવવામાં પાણ મને ખૂબ મજા આવતી. ભલે ને ચાંચ અથડાવતી વખતે, માથા જેઠે માથું અથડાવતી વખતે, મુક્કાબાળ કરતા તેમજ એક-બીજાને નીચે પાડતી વખતે તેઓ ઘાયલ થઈ જાય, તેમના હાડકાં ભાંગી જાય, મરાગાસન્ન થઈ જાય, તો પાણ હું તેમની દરકાર કર્યા વગર જ પોતાનું ભરપૂર મનોરંજન કર્યા કરતો. એ જ રીતે બીજું શું - શું કહું ? કહેતાં શરમ આવે છે, પરંતુ કદ્યા વગર પ્રાયશ્ચિત નહીં થાય, મારું મન હળવું નહીં થાય. તેથી કહી રહ્યો છું.

ભાઈ ધર્મશ ! હું જવાનીના જેશમાં હોશ ખોઈ બેઠો હતો. નગરની રૂપવતી કન્યાઓ અને કુલાંગનાઓનું મનગમતી રીતે શોષાણ કરવું અને તેમને રોતી-વિલાપ કરતી છોડી દેવી એ તો મારા માટે મનોરંજનનું કાર્ય હતું. જ્યાં સુધી જગીરદારી રહી, જગીરદારીનો પ્રભાવ રહ્યો, ત્યાં સુધી મેં આ બધાં પાપ કર્યા, ખરેખર આ સ્થિતિમાં મરાણ થયું તો કદાચ સાતમું નરક પાણ મારા માટે ઓછું જ પડશે !

આપે જે કાંઈ વાર્ગન કર્યું, તેનાથી મને એવું લાગ્યું, જાગે આપે મારા જીવનમાં ડોક્ટરીયું કરીને જ આ બધું કહું છે. જ્યારે આપ આ બધું જાગ્યો છો તો આ પાપોથી છુટકારો અપાવવાનો ઉપાય પાણ જાગતા જ હશો ! તે પાણ બતાવો ને ! આપ પ્રાયશ્ચિત રૂપે જે પાણ દંડ દેશો, આદેશ આપશો, તે અમારા શિર માથાં પર હશે. અમે આપનો આ ઉપકાર ક્યારેય નહીં ભૂલીએ.”

ધર્મશ મનમોહનની પાપપંકમાં આકંદ નિમગ્ન જીવન ગાથા સાંભળીને ખૂબ દુઃખી થયો. દીર્ઘ શ્વાસ લેતાં તોણે કહું - “ભેર ! કાંઈ વાંધો નહીં, પાપી તો થોડા-ધારું પ્રમાણમાં સૌ કોઈ હોય જ છે. મિથ્યાત્વના ઇણમાં આવું ન હોય તો બીજું શું હોય ? પાણ તમારા જીવનમાં પાપાચરાણની કંઈક અતિ શયતા જ રહી. ઠીક છે જે પાણ થયું, હવે તેને તો ભૂલવું જ પડશે. ભવિષ્યમાં પુનરાવર્તન ન થાય તે માટે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનું શરાણ જ એનો એકમાત્ર ઉપાય છે તેથી સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુના સ્વરૂપને સમજીને તે અનુસાર આચરાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. બધું ઠીક થઈ જશે. ગભરાવાની કોઈ જરૂર નથી.

મનમોહને નતમસ્તક થઈ ધર્મેશની વાતોને શિરોધાર્ય કરી અને હંમેશાં તેના સાંનિધ્યમાં રહેવાનો મનોમન સંકલ્પ કરી લીધો.

ત્યાં જ જ્ઞાનગોષ્ઠીમાં બેઠેલ એક વકીલ વિચારી રહ્યો હતો. અમે વકીલ લોકોએ સચ્ચાઈને જૂઠ સાબિત કરી-કરીને પોતાના વ્યવસાયને તો બદનામ કર્યો જ, તેના દારા મોટા-મોટા અપરાધીઓને ઉચિત દંડ અપાવવાના બદલે તેમને દંડ મુક્ત કરાવીને અપરાધ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત જ કર્યા છે. તેમની સાથે મોટી-મોટી ફીસનો સોઢો કરીને, લાખો રૂપિયા લઈને લખપતિ બનવાના સ્વાજ્ઞ સાકાર કરીને મનોમન ખૂબ પ્રસાન્ન પણ થયાં છીએ. આ રીતે હું પાગ હિંસા-જૂઠ-ચોરી-વ્યબિચાર અને પરિશ્રહ વગેરે સર્વ પાપોને પ્રોત્સાહન આપીને પ્રસાન્ન થયો છું. આ પાગ તો રોદ્રધ્યાન છે, જે નરક-નિગોદનું કારણ છે. તેથી ધર્મેશજી પાસેથી આનાથી છુટકારો મેળવવાનો ઉપાય તો સમજવો જ છે અને જે પાગ વાતો તે બતાવે, તેને પાગ દઠ સંકલ્પ સાથે પોતાના જીવનમાં ઉતારવી છે. સુખી થવાનો આના સિવાય બીજે તો કોઈ ઉપાય જ નથી. ખરેખર મેં મારા જીવનનો મોટોભાગ આમ જ ધનસંગ્રહમાં બરબાદ કરી દીધો. માત્ર જીવન જ બરબાદ ન કર્યું, તેનો પાપકાર્યોમાં દુરુપયોગ પાગ કર્યો છે. આવો નિશ્ચય કરીને તે વકીલે પાગ ધર્મેશને નિવેદન કર્યું. - “ભાઈજી ! આપ આ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત બતાવો અને એનાથી બચવાનો ઉપાય પાગ બતાવો.”

સંપત્તશેઠ, મનમોહન તેમજ અન્ય સર્વ શ્રોતાઓનો એક અવાજ સાંભળવા મળ્યો. હા, હા, ગુરુજી ! અમારા બધાંની પાગ લગભગ એ જ સ્થિતિ છે.

ત્યાં જ બેઠેલા એક નેતાજી બોલ્યા - “અમારી જ શું આને આખો દેશ આ જ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. બધા જ આ જ આર્ત અને રોદ્રધ્યાનોમાં જ ગળાખૂબ લીન છે. એ વાત જુદી છે કે લોકોને એ ખબર નથી કે આ ભાવ આટલા ખતરનાક છે, નરક નિગોદના કારણ છે. તેથી બધાનું આમ જ જીવન વ્યતિત થઈ રહ્યું છે. હવે આપના સદ્

પ્રયત્નોથી જ્યારે આ જાગુ થઈ જ ગઈ છે તો હવે એનાથી બચવાનું માર્ગદર્શન પણ મળવું જ જોઈએ.

તેથી હવે કાલથી આ માટાં ધ્યાનોથી બચવાના ઉપાયો વિષે વિસ્તારથી સમજવવાની કૃપા કરશો. જેથી અમે લોકો આ સંસાર સાગરનો ડિનારો પામી શકીએ. જે પણ આપ બતાવશો તેનાથી અમે તો લાભાન્વિત થઈશું જ, ઉપરાંત અમે તે વાતને જન જન સુધી પહોંચાડવાનો પણ પુરેપુરો પ્રયાસ કરીશું.”

લોકોની રૂચિ અને જિજ્ઞાસાને ધ્યાનમાં રાખીને ધર્મશે બધાને આશ્વસ્ત કર્યા - “ભાઈ ! જિનવાગીમાં બધું જ લખેલું છે. જેવાની દિશા જોઈએ તથા સમજવા માટે થોડો સમય અને તીવ્ર રૂચિની આવશ્યકતા છે. હું પણ કોશીશ કરીશ અને તમે લોકો પણ થોડો થોડો પ્રયત્ન કરો, અધું કંઈ પણ નથી. દિશા બદલતાં જ દશા પણ બદલાઈ જય છે.

કાલથી ધર્મધ્યાનના સ્વરૂપના આધારે આપ સૌની જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આપ સૌને સમજવાનો અને અમને સમજવવાનો ભાવ બની રહ્યો છે. તેનાથી માલુમ પડે છે કે આ કાર્ય સંપન્ન થવાથી કાલલાભ્ય આવી ગઈ છે. તથા હોનહાર પણ ભલી લાગે છે. બધી બાજુથી પાત્રતા પાકી ગઈ છે. તેથી આપ સૌ નિશ્ચિત રહો.”

- આ આશ્વાસન સાથે ગોષ્ઠી પૂરી થઈ ગઈ.

દોડ કાંઠથી રહેતું હતું એ કારણનું કંદાળ
મનું નિશ્ચાર્યિતું હતું હતું હતું - કંદાળ જીવન મનું
કંદાળ એ મનું કુલાં હતું, કંદાળ એ મનું કંદાળ મનું

૨૬

સૂર્ય ચારે બાજુથી પોતાની લાલિમા સમેટતો કૃતગતિથી
અસ્તાચળ તરફ વધી રહ્યો હતો. ગોધૂલિનો સમય, ધૂળ ઉડાડતી ગાયો
પોતાના વાછરડાંની યાદમાં દોડી-દોડી ઘર તરફ જઈ રહી હતી.

આ જ સમય નિનેશાંદ્ર શિક્ષાગ સંસ્થાનવાસીઓના હરવા-
ફરવા માટેનો હતો. સાંજના ભોજનથી નિવૃત્ત થઈને મોટાભાગના ભાઈ-
બહેનો પોત-પોતાના સમૂહ સાથે ટહેલવા નીકળતા હતા.

સુનંદા, સુનયના, વિજયા, અમિત, મનમોહન અને સંપત્તેઠ
પરસ્પર પરિચિત અને સંબંધી હોવાથી શિક્ષાગ સંસ્થાનના વિશ્રામ ગૃહમાં
પાસે-પાસે જ ઉત્ત્યા હતા અને સાથે-સાથે દરરોજ હરવા-ફરવા એક
ઉપવનમાં જતા હતા. ત્યાં અડધો-પોણો કલાક શાંત અને એકાન્ત
વાતાવરણમાં બેસીને ધર્મેશના પ્રવચનમાં આવેલા મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ
પર પરસ્પર ચર્ચા-વાર્તા કરતા હતા.

છેલ્લા બે દિવસથી પ્રવચનમાં આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનું સ્વરૂપ અને
તેના માઠાં પરિણામોની દુઃખજનક ચર્ચા સાંભળીને તેમના પગ નીચેની
જમીન સરકવા લાગી હતી. તે બધાની આંખો તો આર્ત થઈ જ રહી
હતી, દરેકનું હદ્દ્ય પાણ ધડકવા લાગ્યું હતું. સૌના મન ભારે થઈ રહ્યા
હતા.

અમિતે સાહસ કરીને મોંખોલ્યું અને વાતની શરૂઆત કરતા કહ્યું
- “મનમોહન ! જુઓ, આ આર્ત - રૌદ્ર જેવા ખોટા ભાવોમાં આપણે
બધા અન્યારે ગળાડુબ લીન છીએ, ભવિષ્યમાં આનાથી બચવાનો ઉપાય
અને પહેલાં કરેલાં પાપોથી છુટકારો પામવાની વિધિ તો શોધવી જ પડશે,
નહિ તો જ્યારે હાથમાંથી બાજુ સરકી જશે, ત્યારે અંત સમયમાં શું થશે?”

આટલું સાંભળતા જ સુનંદાની તો હાલત જ ખરાબ થઈ ગઈ, સુનયના પાણ ધૂસકે-ધૂસકે રોઈ પડી. મા વિજયા કિંકરિવિમૂઢની નેમ ચૂપચાપ બેસીને બધાના મોં સામે જોતી રહી, કારણ કે બધા જ કોઈને કોઈ રૂપે આ માઠાં ધ્યાનોમાં ગળાડૂબ હતા.

સંપત શેઠના મુખેથી નીકળ્યું - “અહો ! અમને તો આ વાતની ખખર જ ન હતી. અમે તો પ્રામ પુણ્યકર્મના ફળમાં એવા તન્મય થઈ ગયા હતા કે જાગે અમને સ્વર્ગની નિધિઓ મળી ગઈ હોય, પરંતુ આ તો આપણને નરકમાં પહોંચાડવાના સાધન સિદ્ધ થઈ રહ્યાં છે.

આ સંપત્તિ તો ચારેય બાજુથી વિપત્તિ બનીને આપણા માથા પર મધુમાખીઓની નેમ ધૂમરાઈ રહી છે, જે ઉંખ મારી-મારીને સુજાવી કુલાવી દેશે, મરાણાસન્ન કરી દેશે.

ધર્મશળના કલ્યા મુજબ આનાથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય સમૃજ્ઞાનના સાગરમાં દૂબી જવું તે જ છે, અન્યથા એ પીછો છોડવાવાળી નથી.”

અમિતે પાણ સંપત શેઠની હા માં હા મિલાવી બધાએ નક્કી કર્યું - “આજે તો ધર્મશળને આ પાપ ભાવેથી બચવાના ઉપાયો વિશે જ પ્રવચન કરવાની વિનંતી કરીશું.”

સંપત શેઠ ધર્મશળને નિવેદન કર્યું - “ગુરુજી ! આપે જે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનોના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું, તે મુજબ તો અમારો આખો પરિવાર જ એ પાપ ભાવોમાં ગળાડૂબ લીન રહ્યો છે. અમિત, સુનંદા અને સુનયના તો રાત-દિવસ આંસુ જ વહાયા કરે છે. આપ અમને આ પાપકર્મથી પાર થવાનો ઉપાય જલદી બતાવો.”

ધર્મશે વિચાર્યુ - આમ તો કુમ પ્રમાણે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન પદ્ધી ધર્મધ્યાન વિશે જ ચર્ચા કરવી યોગ્ય છે, પરંતુ તેના પહેલા હમાણાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટના સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા કરવી વધુ ઉપયોગી નીવડશે. તેનાથી સુનંદા અને સુનયનાના માનસ પર થયેલા કષ્ટોના હર્યા-ભર્યા જખમો પર થોડી-ધાર્યી મલમપણી તો થઈ જ જશે. ધર્મધ્યાનની ચર્ચા કાલના મધ્યાલીનના પ્રવચનમાં કરીશું.

આમ વિચાર કરી ધર્મશે કહ્યું - “વાસ્તવમાં કોઈ પાણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ પોતે ન ઈષ્ટ છે ન અનિષ્ટ છે, કારાગ કે જેના અજ્ઞાન અને રાગ-દેખ નાથ થઈ ગયા છે, તે અરહંત અને સિદ્ધ ભગવંતોના શબ્દ કોઈમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દ હોતા જ નથી. એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે - આ ‘ઈષ્ટ-અનિષ્ટ શબ્દ માત્ર અજ્ઞાન અને રાગ-દેખની જ ઉપજ છે. રાગ-દેખના સાપેક્ષમાં જ તેનું અસ્તિત્વ છે. તે મોહ-રાગ-દેખને જ દર્શાવનાર છે. મોહ-રાગ-દેખના અભાવમાં તેનું પાણ અસ્તિત્વ રહેતું નથી.

ઈષ્ટાનિષ્ટ કલ્પના અને મોહ-રાગ-દેખનો પરસ્પર એવો ગાઢ સંબંધ છે કે જ્યાં મોહ-રાગ-દેખ હોય છે, ત્યાં ઈષ્ટાનિષ્ટ કલ્પના થાય જ છે અને જ્યાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પના હોય છે, ત્યાં મોહ-રાગ-દેખ પાણ હોય જ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસના બળથી જ્યારે પરપદાર્થ ઈષ અને અનિષ્ટ ભાસતા જ નથી તો મુખ્યત્વે રાગ-દેખ અને કષાયો ઉત્પન્ન જ થતી નથી. આપણું કર્તવ્ય તો કેવળ તત્ત્વાભ્યાસ કરવો તે જ છે. એના જ બળથી આર્ત-રૌદ્રધ્યાનનો પ્રભાવ ઓછો થતાં-થતાં કમે-કમે નાશ પામશે અને ધર્મધ્યાનની શરૂઆત થશે. કમશ: શુક્લધ્યાનમાં પરિણાત થઈને આત્મા પરમાત્મા બની જશે.

એક ખૂબ મહાન દાર્શનિકે લખ્યું છે કે ‘કષાયભાવ પદાર્થોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનવાથી થાય છે પરંતુ કોઈ પદાર્થ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ છે નહિ, તેથી પદાર્થોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનવા જ મિથ્યા છે. લોકમાં સર્વપદાર્થ પોત-પોતાના સ્વભાવના જ કર્તાં છે, કોઈ કોઈને સુખદાયક-દુઃખદાયક, ઉપકારી અનુપકારી નથી. આ જીવ જ પોતાના પરિણામોમાં તેમને સુખદાયક-ઉપકારી જાણી ઈષ માને છે અથવા દુઃખદાયક-અનુપકારી જાણી અનિષ્ટ માને છે, કારાગ કે એક જ પદાર્થ કોઈને ઈષ લાગે છે, કોઈને અનિષ્ટ લાગે છે. જેમ કે વધ્ય કોઈને ઈષ લાગે છે કોઈને અનિષ્ટ...

માલી ચાહે બરસના, ધોબી ચાહે ધુપ્પ,

સાંઘૂ ચાહે બોલના, ચોર ચાહે ચુપ્પ.

એક વ્યક્તિને પાણ એક જ પદાર્થ કોઈ કાળમાં ઈષ લાગે છે,

કોઈ કાળમાં અનિષ્ટ લાગે છે તથા વ્યક્તિ જેને મુખ્યપણે ઈષ્ટ માને છે, તે પણ અનિષ્ટ થતું જોવામાં આવે છે. જેમ કે શરીર ઈષ્ટ છે, પરંતુ રોગાદિ સહિત થતાં અનિષ્ટ થઈ જાય છે તથા જેવી રીતે મુખ્યપણે ગાળ અનિષ્ટ લાગે છે, પરંતુ સાસરીમાં ઈષ્ટ લાગે છે.

એ પ્રમાણે પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું નથી. જે પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું હોય તો જે પદાર્થ ઈષ્ટ હોય, તે સર્વને ઈષ્ટ જ થાય અને જે અનિષ્ટ હોય, તે સર્વને અનિષ્ટ જ થાય, પરંતુ એમ તો છે નહીં. આ જીવ કલ્પના વડે તેમને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે પણ એ કલ્પના જૂઠી છે.'

આ કૃથનથી એ સિદ્ધ થયું કે પદાર્થને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને તેમાં રાગ-દ્રોગ કરવો મિથ્યા છે.

જુઓ ભાઈ! દુઃખી થવાથી કામ નહીં બને. પ્રત્યેક કાર્યમાં સકળતા પ્રામ કરવાની એક વિધિ હોય છે. તેને અપનાવવી પડશે.

આચાર્ય અમૃતચંદ્રનું કહેવું છે - પ્રથમ શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય દ્વારા પોતાના જીન સ્વભાવી ભગવાન આત્માનો નિશ્ચય કરો કે હું કોણ છું, મારું શું સ્વરૂપ છે? પછી પરની પ્રસિદ્ધિની હેતુભૂત જે ઈન્દ્રિયો છે, તેના પરથી પોતાના ઉપયોગને હટાવીને આત્મસન્મુખ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તેના માટે કર્તા-કર્મના ભારથી નિભરિ થવું પડશે, તેથી જૈનદર્શનના મૂળ સિદ્ધાંત કર્મબદ્ધપર્યાય, કારાગ-કાર્ય વ્યવસ્થા, વસ્તુ સ્વાતંત્ર્ય, કર્મસિદ્ધાંતમાં પુણ્ય-પાપ મીમાંસાને સમજું તો ધીર-ધીર બધું કામ બરાબર થઈ જશે. શેષ પછી...

પ્રવચનનો સમય પૂરો થયો. જિનવાગી સ્તુતિ પછી સૌ પોતા-પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યા.

આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન પર થયેલા ધર્મશના પ્રેરાગાદાયક પ્રવચનોથી જે વૈરાગ્યવર્ધક વાતાવરણ બન્યું, તેનાથી સહેજ જ બધાની સમજમાં આવતું હતું કે આ ચચ્ચાટેલી આવશ્યક હતી, ટેટલી ઉપયોગી હતી.

બધા જ શ્રોતા એ મહેસૂસ કરતા હતા કે ધર્મશ દારા એકદમ યોગ્ય સમયે સાચી વાતનું ખૂબ જ સારી રીતે પ્રતિપાદન થયું છે. જાગે તરસી ધરતીને, સૂક્ષ્માતી જેતીને યોગ્ય સમયે મેધવર્ધા પ્રામ થઈ ગઈ છે.

વગર ખાતર-પાણી દીધે અને વગર બીજી વાવે જ ઊગનારી અને બેશુમાર વધવાવાળી બેશરમ જાડીઓની જેમ હુઃખદ આર્ત-રૌદ્ર રૂપ પાપ ભાવોની ઝેરીલી જાડીઓથી સહુ પરેશાન હતાં. તેને જરૂર મૂળથી ઉખાડવા અને સણગાવીને ભસ્મ કરવા માટે ધર્મધ્યાનાનિને પ્રજ્વલિત કરવાવાળા તોફાનની પ્રતીક્ષા સૌને હતી, જે તેમને ધર્મશના રૂપમાં પ્રામ થઈ ગયું હતું.

હવે સર્વ શ્રોતાઓની ચિત્તભૂમિ ધર્મધ્યાનનું બીજી વાવવા માટે યોગ્ય બની ચૂકી હતી. બધા જ લોકો ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ અને ધ્યાન કરવાની પ્રક્રિયા જાળવા માટે આહુર હતા, ઉત્સુક હતા.

ધર્મશનું પ્રવચન પ્રારંભ થયું. ધર્મધ્યાનનો સામાન્ય પરિચય કરાવતા તેમણે કહ્યું -

“ધમુ વસ્તુત: વીતરાગભાવરૂપ છે, રાગમાં કિંચિત પાણ ધર્મ નથી. તેથી ધર્મધ્યાન માટે સર્વપ્રथમ પરમ વીતરાગી અરહંત તથા સિદ્ધ ભગવંતોનું તેમજ વીતરાગતાની પોષક નિરનવાળીનું અવલંબન લેવું અનિવાર્ય છે. એમના અવલંબનથી જ જૈનદર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાંત સર્વજ્ઞતા, વસ્તુસ્વાતંત્ર્ય, ઈ દ્રવ્ય, સાતતત્ત્વ, વસ્તુની કારણ-કાર્ય

વ્યવસ્થા, કુમબદ્વારા પર્યાય, લોક-પરલોક તેમજ નરક-સ્વર્ગાદિના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થશે. એમના વિષયમાં સાચી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વિના ધર્મધ્યાનની વાત જ બનતી નથી. એના માટે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ અને પંચપરમેષ્ઠીની શરાગુમાં આવવું. આ જ કારાગ છે કે એમના ધ્યાનને જ વ્યવહાર ધર્મધ્યાન કહેલ છે.

જ્યારે પાગુ ધર્મધ્યાન કરવાની વાત આવે છે તો ધારું કરીને આપાગું ધ્યાન કોઈ કિયા વિશેષ તરફ જ જાય છે. તેના સાધનના રૂપમાં આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને સ્થાનવિશેષ તરફ જ આપાગું ધ્યાન જાય છે. પરંતુ આ બધા ધર્મધ્યાનના મૂળભૂત સાધન નથી. કારાગ કે એનાથી આત્મલાભ નથી થતો.

જેણે આજસુધી ક્યારેય આત્મા-પરમાત્માને દેખ્યો-જાણ્યો જ ન હોય, તે આત્મા-પરમાત્માને કેવી રીતે યાદ કરે? કેવી રીતે સ્મરાગ કરે? સ્મરાગ તો દર્શનપૂર્વક જ હોય છે ને? જેને કદી જેયાં જ ન હોય, તેનું સ્મરાગ કેવી રીતે થઈ શકે?

તેથી ધર્મધ્યાનના પહેલા આત્માનું જ્ઞાન તેમજ સ્વ-પરનું બેદવિજ્ઞાન અનિવાર્ય છે. ધ્યાન-ધ્યાતા-ધ્યેય, જ્ઞાન-જ્ઞાતા-જ્ઞેયનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. પ્રત્યેક કાર્યના જે પોત-પોતાના સ્વતંત્ર પદ્કારક છે, તે પદ્કારકોની સ્વતંત્રતાની સાચી જાગુકારી જરૂરી છે; કારાગ કે તેના સિવાય અજ્ઞાની જીવોને જ્યાં સુધી પરના કર્તૃત્વનો બોજ બન્યો રહેશે, ત્યાં સુધી અંતરમાં પ્રવેશ નહીં થાય.

વાસ્તવમાં ધ્યાન કરાતું નથી, તે તો થઈ જાય છે. ધ્યાન તો એવી સહજ કિયા છે. જે સહજ જ સંપન્ન થાય છે. જેવી રીતે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન કોઈ વિચારી-વિચારીને નથી કરતું, જ્યારે પરમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ કુલ્પના થાય છે તો ઈષ્ટવિયોગજ-અનિષ્ટ સંયોગજ આર્તધ્યાન સહજ જ સૂતાં-જગતાં, ઊઠતાં-બેસતાં, હાલતાં-ચાલતાં, ખાતાં-પીતાં થતું જ રહે છે; તેવી જ રીતે જેને દર્શનના સિદ્ધાંતોની શ્રદ્ધા થઈ જવાથી, સ્વ-પર બેદવિજ્ઞાન થઈ જવાથી અનુપ્રેક્ષા વગેરેના ચિંતન દ્વારા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય શક્તિ પ્રગટ થઈ જવાથી ધર્મધ્યાન પાગુ સહજ જ થવા લાગે છે. પ્રયત્ન

પાગ સહજ તે જ દિશામાં થવા લાગે છે, નિમિત્ત પાગ બધા તદ્દનુકૂળ
મળી જ જય છે. નિમિત્તોને શોધવા નથી પડતાં.

લોક ભાષામાં ‘ધ્યાન’ શબ્દનો પ્રયોગ અનેક પ્રકારે થાય છે,
પરંતુ તેનો અર્થ લગભગ બધી જગ્યાએ એક જેવો જ હોય છે. જેમ કે -
‘મહેરબાની કરીને ધ્યાન આપશો’, ‘ધ્યાન રાખશો, આપને સમયસર
પધારવાનું છે, ‘આ વાત ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે’ વગેરે.

અધ્યાત્મની ભાષા અને પરિભાષાઓમાં આ ‘ધ્યાન’ શબ્દ
વિવિધ વિશેષણો સાથે વિવિધ અર્થોમાં પાગ પ્રયોજયો છે. જેમ કે
આતધ્યાન, રૌદ્ર ધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન વગેરે. પરંતુ જ્યાં
એકલો ‘ધ્યાન’ શબ્દ આવ્યો છે, ત્યાં એનો અર્થ લગભગ બધી જગ્યાએ
ધર્મધ્યાન જ કર્યો છે.

વ્યવહારની ભાષામાં મિથ્યાદિની ધાર્મિક કિયાઓ અને
શુભભાવોને જોઈને તેમને પાગ ધર્મત્વા, ધર્મ-ધ્યાની તેમજ જ્ઞાની-ધ્યાની
કહી દેવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સમ્યાદિઓને જ ધર્મધ્યાન
હોય છે, મિથ્યાદિઓને નહીં.

જુઓ, લોકમાં જેવી રીતે ‘ગો’ શબ્દના અનેક અર્થ છે, પરંતુ
તે ગાયના અર્થમાં જ રૂઢ છે, પ્રચલિત છે. ‘પૂજા’ શબ્દ ખૂબ વ્યાપક છે;
ભગવાનને હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવા, સાણંગ પ્રાગુમ કરવા, પ્રદક્ષિણા
કરવી, સ્તુતિ બોલવી, સૂકો અર્ધ ચઢાવવો વગેરે સર્વ કિયાઓ પૂજા છે,
પરંતુ લોકમાં પૂજા તે કિયા વિશેષને જ માનવામાં આવે છે, જેમાં સ્નાન
કરીને, ધોયેલા વાલ પહેરીને, ધોયેલા અષ્ટરવથી જે પૂજા કરવામાં આવે
છે. તે જ અર્થમાં ‘પૂજા’ શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો છે. તેથી લોકમાં તેને જ પૂજા
કરવી કહે છે. અન્ય નમસ્કાર વગેરે કિયાઓને પૂજા માનવામાં આવતી
નથી, જ્યારે આ બધી કિયાઓ પાગ પૂજા જ છે.

‘પૂજારી’ શબ્દ સવૈતનિક કર્મચારીના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે.
કોઈ નિયમિત પૂજા કરનાર શેઠને જે ભૂલથી પાગ ‘પૂજારી’ કહેવાઈ ગયું
તો મહાભારત મચી જશે, જ્યારે વાસ્તવિક પૂજારી તો તે શેઠ જ છે.

એ જ પ્રમાણે ‘ધ્યાન’ શબ્દ પાગ ધર્મધ્યાનના અર્થમાં રૂઢ છે,

પ્રચલિત છે. જિનવાગુમાં પાણ આવા પ્રયોગ મળે છે. તેથી ધ્યાનનો વિષય ખરેખર ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે, ધ્યાનથી સમજવા યોગ્ય છે.

આર્ત-રૌદ્રભાવ પાણ ધ્યાન જ છે, પાણ જેવી રીતે ધ્યાનની સાથે આર્ત-રૌદ્ર વિશેષાળ લગાવવામાં આવે છે, તેવી રીતે વ્યવહારિક ભાષામાં ધર્મધ્યાનની સાથે બધી જગ્યાએ ‘ધર્મ’ વિશેષાળ ન લગાવી શકાય. જ્ઞાનાર્ગંધ ગ્રંથના અનેક શ્લોક આના સાક્ષી છે.

તેથી જ્યાં જે અપેક્ષાએ ‘ધ્યાન’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય, તેનો તેવો જ અર્થ ગ્રહાણ કરવો જોઈએ. ધર્મધ્યાન પર જરૂરિયાત મુજબ ભાર મૂક્તાં આચાર્ય યોગીન્દ્રદેવ ‘ધ્યાન’ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા કહે છે-

સંસારના કલેશોનો નાશ કરવા માટે જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું પાન કરો. તથા જન્મ-મરાણ રૂપ સંસાર સાગરથી પાર થવા માટે ધ્યાનરૂપી જહાજનું અવલંબન લો.^૧

જ્ઞાનાર્ગંધના બીજા પાણ અનેક શ્લોકો દ્વારા આચાર્યદ્વે ‘ધ્યાન’ અર્થાત્ ધર્મધ્યાન કરવાની પ્રેરાણા આપી છે. તે બધામાં પાણ માત્ર ‘ધ્યાન’ શબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે, જે ખરેખર વાંચવા યોગ્ય છે.

જિનવાગુમાં ધર્મધ્યાનની વિસ્તૃત ચર્ચા છે, જેને જાગવી જરૂરી છે. આજે તો ધર્મધ્યાન સાથે સંબંધિત કેટલીક સામાન્ય વાતો પર ચર્ચા કરી. કાલે આ ધર્મધ્યાનના સ્વરૂપ, બેદ-પ્રબેદ, ધર્મધ્યાન કરવાની વિધિ અને તેના ફળ પર વિચાર કરીશું, જે આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાનથી બચવામાં આપાણને સહાયક થશે.”

આજની આ ચર્ચાથી પાણ શ્રોતાઓને ધાર્ગી બધી નવીન જાગકારી મળી. તેથી બધા જ લોકો પ્રસન્ન હતા. શેષ જાગકારી કાલે મળશે એ આશયથી શ્રોતા અન્યારથી કાલની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

૧. “ ભવ કલેશ વિનાશાય પિવ જ્ઞાન સુધાકરમ् ।
કુરુ જન્માબ્ધી મત્યેતુ, ધ્યાન પોતાવલબ્ધનમ् ॥ ” (૧૨) (સર્ગ ૩)

૩૧

ખુશનુમા મોસમ હતી, હંડો-હંડો પવન ફૂકાઈ રહ્યો હતો, પંખીઓ કલરવ કરીને ઉડાઉડ કરવા લાગ્યા હતા, ફૂકડા બાંગ પોકારી-પોકારીને સવાર પડવાનો સંદેશ સંભળાવી રહ્યા હતા; આજો જગતના જીવોને જગાડવાનું ઉત્તર દાયિત્વ પ્રકૃતિ દ્વારા એમને જ સોંપવામાં આવ્યું હોય. કૃત્રિમ ધરણીઓના એલાર્મ દગ્ગો દઈ શકે છે. વાગે ન વાગે, પાગ ફૂકડા સમયસર બાંગ પોકારવાનું ચૂકતા નથી. માનવી ઈરછે તો ફૂકડાઓ પાસેથી પોતે સમયસર જગવાનું અને બીજીઓને મોહનીંડમાંથી જગાડવાનો બોધપાઠ લઈ શકે છે.

આજકાલ નૈસાર્જિક નિયમોનું પાલન કરવામાં સાચે જ માનવ પશુઓથી પાછળ પડી રહ્યો છે. પશુ-પક્ષી કદી પાણ પોતાના પ્રાકૃતિક નિયમોનો લોપ નથી કરતાં અને આજના યુવક પોતાના ખાન-પાન અને સુવા-જગવામાં પ્રાકૃતિક નિયમોનું સહેજ પાણ પાલન કરતા નથી.

ફૂકડાઓની ‘ફૂકડે...ફૂક...ફૂકડે...ફૂક...’ સાંભળીને જે જગી ગયાં, તેમાં ટેટલાક જ્ઞાન પિપાસું તો સ્વાધ્યાય ભવનમાં વાગી રહેલ પ્રવચન કેસેટ સાંભળવા ચાલી નીકળ્યાં. ધ્યાનપ્રેમી ધર્મત્તમા હાથ-પગ ધોઈને એકાંતમાં ચટાઈ પાથરીને ધ્યાન કરવા બેસી ગયા તથા સ્વાસ્થ્ય પ્રેમી સજજન પ્રાતઃકાળના પ્રાણવાયુનું સેવન કરવા બાગ-બગીચા તરફ નીકળી પડ્યાં, પરંતુ પ્રમાદી પ્રાણી હજુ પાણ પ્રમાદમાં પડ્યા-પડ્યા પડખાં ફેરવી રહ્યાં હતાં અને પરોઢિયાની મીઠી-મીઠી ઊંઘને ભંગ કરનાર કલરવને મનોમન કોસી રહ્યા હતાં.

દમના રોગથી પીડિત એક વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિ બિચારો એવો પાણ હતો, જેને વૈદ્યોની સલાહ મુજબ પ્રાતઃકાલીન પ્રાણવાયુનું સેવન પાણ

અનિવાર્ય હતું અને તે ધર્મલાભથી પાણ વંચિત રહેવા ઈચ્છતો નહોતો.
તેથી તેણે એક મધ્યમ માર્ગ કાઢી લીધો હતો.

તે વૃદ્ધ વ્યક્તિ જિનેશચંદ્ર શિક્ષા સંસ્થાનની પાસે આવેલા નાના
પાર્કમાં જ ટહેલતાં-ટહેલતાં વેરાગ્યભાવના અને બારહભાવના વગેરેનો
પાઠ કરીને આત્મસંતુષ્ટિ કરી લેતો.

બોલતાં-બોલતાં ભાવાવેશમાં તેનો અવાજ ઉંચો થઈ જતો-
કોઈ ઈષ્ટ વિયોગી વિલાયે, કોઈ અનિષ્ટ સંયોગી;
કોઈ દીન દરિદ્રી વિગૂચે, કોઈ તનકે રોગી.

કિસ હી ઘર કલિહારી નારી, કે વેરી સમ ભાઈ;
કિસ હી કે દુઃખ બાહર દીખે, કિસ હી ઉર દુચિતાઈ.

કોઈ પુત્ર વિના નિત ઝૂરે, હોય મરે તબ રૌવે;
ખોટી સંતતિ સોં દુઃખ ઉપને, ખ્યાં પ્રાણી સુખ સૌવે.

પુણ્ય ઉદ્ય જિનકે તિનકે ભી, નાહિં સદા સુખ-સાતા;
યહ જગવાસ જથ્યારથ ટેબે, સબ દીખે દુઃખ દાતા.

સંસારના સ્વરૂપનું યથાર્થ ચિત્રાગુ કરનારી આ પંક્તિઓને બોલતાં
તે પોતે પાણ ભાવુક બની જતો અને મોટે-મોટેથી બોલવાના કારણે આસ-
પાસના મકાનોના લોકો બારીઓ ખોલી-ખોલીને ત્યાં જેવા લાગતાં,
જ્યાં તે વૃદ્ધ વ્યક્તિ પાર્કમાં ભાવુક મનથી ગાઈ રહ્યો હોય, તેને જેનારા
- સાંભરનારાઓની આંખો પાણ આંસુઓથી ભીની બની જતી.

સંસ્થાનની પાસે બનેલા પોતાના બંગલામાં ઉત્તરેલા સંપત શેઠ
અને તેમના સાથી અમિત, સુનંદા, સુનયના વગેરેએ પાણ તે વેરાગ્ય
ભાવનાના બોલ સાંભળ્યા તો તેમના સ્મૃતિ-પટલ પર તે શબ્દ-ચિત્ર જીવંત
થઈને ઉપસવા લાગ્યા. અને તેમના જીવનમાં ઘટેલી ઘટનાઓના
પ્રતિબિમ્બ પાણ તેમની ધ્યાન-ધરા પર ઉત્તરી આવ્યા.

વૃદ્ધ ગાઈ રહ્યો હતો -

ભોગ બુરે ભવ રોગ બઢાવેં, બેરી હેં જગ જી કે;
બેરસ હોય વિપાક સમય અતિ, સેવત લાગેં નીકે.

વજ અગનિ વિષ સે વિષધર સે, યે અધિકે દુઃખદાઈ;
ધર્મરણ કે ચોર પ્રબલ અતિ, દુર્ગતિ પંથ સહાઈ.

એ દરમિયાન ફરીથી 'કૂકડે...કૂક...' અવાજ આવ્યો, જાગે કૂકડાં
સૂવાવાળાઓને કહી રહ્યાં હતાં -

ઉઠ જગ મુસાફિર ભોર ભઈ, અબ રૈન કહીં જો સોવત હે,
જો સોવત હે સો ખોવત હે, જો જગત હે સો પાવત હે.

વિરાગ ઊંઘ્યો અને તૈયાર થઈને કેસેટ સાંભળવા ચાલ્યો ગયો.
પોતાને પોતાના અગ્રજ વિરાગથી વધારે ધરમ-ધ્યાની માનનાર અનુરાગે
હાથ-પગ ધોયા અને ચાટાઈ તથા માળા લઈને મકાનની છત ઉપર
એકાંતમાં ધ્યાન કરવા ચાલ્યો ગયો.

વિરાગ ઈચ્છિતો હતો કે અનુરાગે જ્યારે મારા આગ્રહને માનીને
જેમ-તેમ કરી પંદર દિવસનો સમય પોતાના વ્યસ્ત જીવનમાંથી અહીં
આવવા માટે કાઢ્યો જ છે તો શા માટે શક્ય તેટલું વધારે જ્ઞાનાર્જન ન
કરી લે. ઓછામાં ઓદ્ધું જૈનદર્શનના એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને તો સાંભળી
જ લે, સમજ જ લે; જે તેના ધર્મચિરાળામાં સાધક છે. જો અહીં પાણ
તેનો મોટાભાગનો સમય તે જ ધાર્મિક કિયાઓમાં ચાલ્યો ગયો, જે તોણે
કોઈને કોઈ લૌકિક પ્રયોજનો પૂરું કરવાના ચક્કરમાં પોતાના માથે લઈ
રાખી છે તો તેનું અહીં આવવું ન આવવા બરાબર જ થશે. અહીં
આવવાનો તેને કોઈ લાભ નહીં થાય.

એક દિવસ વિરાગે મોકો જોઈને ખૂબ જ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે
અનુરાગને કહ્યું - "અનુરાગ ! એક તું છે, જે એક-એક કલાક સુધી
ધ્યાનમાં બેસી રહે છે અને એક હું છું, જેનું પાંચ મિનિટમાં જ ધ્યાનથી
મન ઉબકી જય છે. હું થોડી વાર સુધી પાણ બેસવાનો પ્રયત્ન કરું તો
કંટાળો આવવા લાગે છે. જીવ મૂંઝાવા લાગે છે, ગભરામાળ જેવું થવા
લાગે છે. મારી સમજમાં નથી આવતું કે 'હું ધ્યાન કેવી રીતે કરું ?' શું તું

બતાવીશ કે ધ્યાનના સમયે તું શું કરે છે, કોનું ધ્યાન કરે છે ?”

અનુરાગે વિચાર્ય - વિરાગ ભાઈસાહેબ વર્ષોથી નિયમિત સ્વાધ્યાય કરે છે, તો પણ મને પોતાના અંદરની કમજોરી બતાવીને મને આ પૂછી રહ્યા છે તેથી તેમની આ વાતમાં કાંઈ રહસ્ય અવશ્ય હોવું જોઈએ. તે પોતાના મનને ક્યાં લગાવવા ઈચ્છે છે ? અને જ્યાં તે પોતાનું મન લગાવવા ઈચ્છે છે, ત્યાં કેમ લાગતું નથી ? ભેર ! જે હોય તે, તેમનું તે જાગે. તેમાંને જાગવા માંગ્યું છે, તે બતાવવું માટું કર્તવ્ય છે - આમ વિચારી અનુરાગે કહ્યું -

“ભાઈ સાહેબ ! હું તો સૌ પ્રથમ ૧૦૮ વાર ગુમોકાર મંત્રનો જપ કરું છું, પછી કોઈ બીજા ચક્કરમાં ન પડતા પંડિતજીના બતાવ્યા પ્રમાણે મહાવીર ચાલીસા, પચપ્રભ ચાલીસા, પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર અને ભક્તામરજીનો પાઠ કરું છું. બસ આમાં જ પોણો કલાક પૂરો થઈ જાય છે. જ્યારે બીજું કાંઈ વિચારવાનો સમય જ રહેતો નથી. તો ઉબકી જવાનો તો સવાલ જ ક્યાં છે ?

વિરાગે પૂછ્યું - “તે પંડિતજીનું શું નામ છે ? કોણ છે, ક્યાંના છે તે, જેમાંને તને આ બધી વિધિ બતાવી ?”

અનુરાગે કહ્યું - “તમે કદાચ તેમને નહીં જાગતા હો, પણ જે પંડિતજીએ આ બતાવ્યું તે બહુ પહોંચેલા લોકોમાંના છે. તેમના સંબંધમાં લોકો ન જાગે શું-શું કહેતાં હતાં ? તેમાંને તો પદમાવતી સ્તોત્ર, માનભર સ્તોત્ર વગેરે બીજાં પણ ઘાગાં બધાં બતાવ્યા હતા. લાંબી-પહોળી વિધિ પણ બતાવી હતી, પરંતુ મેં તેમને કહી દીધુંકે - આ બધું અમારા કુળધર્મના હિસાબથી ચાલશે નહીં. અમારી શુદ્ધ આમનાયમાં આ ચાલતું નથી. તો પછી તેમાંને મારી વાત માની લીધી અને કહ્યું કે - તમે તમારી આમનાય મુજબ જેટલું જે ચાલે, તેવું જ કરો. ખૂબ સજજાન વ્યક્તિ હતા તે, વધારે આગ્રહ કોઈ વાતનો કરતા નહોતા. જેવું જેને અનુકૂળ હોય, તેવો જ ઉપાય બતાવી દે છે.

તેમનું કહેવું હતું કે - જે અમારી બતાવેલી વિધિ વિધિપૂર્વક કરો તો તેનું વિશેષ ફળ છે. આમ પણ આ સ્તોત્ર રિદ્ધિ-સિદ્ધિ દાતા તો છે

૭, વિધન નિવારક પાણ છે. તેથી જેટલું પાણ સંભવ હોય તેટલું અવશ્ય કરતા રહેવું. પરલોકની વધારે ચિંતા ન કરવી જોઈએ, પરલોક પાણ જેટલો સુધરવાનો હશે તેટલો સુધરી જ જશે, પરંતુ આ જન્મમાં જરૂર કોઈ મોટું સંકટ તમારા ઉપર નહીં આવે. સંકટમોચન પાણ છે ને આ બધા.

તે પંડિતજીમાં લોભ તો નામમાત્રનો પાણ નથી. જેતે તો તે કોઈની પાસેથી કાંઈ માંગતા જ નથી. શ્રદ્ધાળું પોતાની મરજીથી જે આપે, તે જ સહર્ષ સ્વીકાર કરી લે છે. તેઓ ખુદ જ કહેતા હતા કે એક શેઠે તો તેમને વગર માંગે જ પાંચ સોનાના સિક્કા આપ્યા કારાગ કે પંડિતજીએ બતાવેલી વિધિથી પચાવતીનો જપ અને પાર્શ્વનાથ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી તેમને વ્યાપારમાં ખૂબ લાભ થયો હતો. વળી તેઓ એ પાણ કહેતા હતા કે લોકો જ્યારે પોતાની જેતે જ ભરપૂર આપે છે તો અમે કોઈના પાસે શા માટે માંગીએ, વધારે લોભ-લાલચમાં શા માટે પડીએ.”

અનુરાગની આ વાતો સાંભળીને વિરાગે પોતાના માથે હાથ દઈ દીધો. તે વખતે કહું તો કાંઈ નહીં, કહેવા લાયક કાંઈ હતું પાણ નહીં પરંતુ વિરાગે એ નિશ્ચય કરી લીધો કે કોઈ પાણ રીતે આ ચક્કરમાંથી તો આને કાઢવો જ પડશે, નહિતર આનો બધો સમય આ જ ચક્કરમાં વ્યર્થ જ ગૃહીત મિથ્યાત્વ અને અપ્રશસ્તધ્યાનમાં ચાલ્યો જશે.

ધર્મિયાળના કાંટા પોતાની ગતિથી આગળ વધી રહ્યા હતાં. જેત જોતામાં સાડા-સાત વાગી ગયા. આશ્રમના પ્રાંગણમાં પગરવ શરૂ થઈ ગયો. આઠ વાગ્યાથી પ્રવચન પ્રારંભ થવાનું હતું. અને પ્રવચનમાં મોદેથી પહોંચનારાઓને સારી નજરથી જોવામાં નથી આવતા, તેથી મોડાં ઉઠનારાઓમાં હલચલ મચી ગઈ.

પૂજનમાં ભવે કોઈ પહોંચે ન પહોંચે, પરમાત્મા તો કોઈને કાંઈ કહેવાના છે નહીં, વીતરાગી જે રહ્યા પાણ પ્રવચનમાં સમયસર ન પહોંચવાનો અર્થ છે સેકડો શ્રોતાઓની નજરમાંથી ફેંકાઈ જવું અને પ્રવચનની વિષય વસ્તુથી પાણ વંચિત રહી જવું.

ધર્મેશજી મોઢેથી ભવે કાંઈ ન બોલે, પરંતુ એટલું તો એમની સમજમાં પાણ આવી જ જય છે કે કઈ વ્યક્તિ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે કેટલી

સજાગ છે અથવા કેટલી લાપરવા છે, પ્રમાદી છે.
પ્રમાદીઓને પ્રમાદી રહેવામાં વાંધો નથી હોતો, પણ
પ્રમાદી(આળસુ) કહેવડાવવું તેમને પસંદ નહોતું. તેથી પ્રમાદીમાં પ્રમાદી
વ્યક્તિ પણ પાંચ મિનિટ પહેલાં જ પ્રવચન મંડપમાં ઉપસ્થિત થઈ જતા.

પ્રવચન પ્રારંભ કરતા ધર્મશે કહું - “ભાઈ! ધર્મધ્યાનનું વિવેચન
કરીએ, તેના પહેલા હું એ બતાવી દેવા માંગું છું કે ‘ધ્યાન’ જ્ઞાન વગર
હોતું નથી. જેનું જ્ઞાન જ નથી, તેનું ધ્યાન કેવી રીતે સંભવ છે? હું
આપને કહું કે આપ આપના એ સ્વર્ગીય દાદાજીનું ધ્યાન કરો જે આપના
જન્મ પહેલાં જ સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા હતા. તેઓ કેવા હતા? ગોરા કે
કાળા? લાંબા હતા કે ઢીગાળા? દુબળા હતા કે જાડા? ટોપી પહેરતા
હતા કે પાઘડી બાંધતા હતા? મૂછ રાખતા હતા કે નહીં? તેઓ હસમુખ
હતા કે ગંભીર?

ચોક્કસ જ તમારો આ જ ઉત્તર હશે - ‘જ્યારે અમે તેમને જોયા
જ નથી તો સ્મરણ કોનું કરીએ? તેઓ અમારા જ્ઞાનમાં કદી આવ્યાં જ
નથી તો ધ્યાનમાં કેવી રીતે આવી શકે છે?

અરે ભાઈ! જેવી રીતે દર્શન વિના સ્મરણ થતું નથી, બરાબર
તેવી જ રીતે આત્માના જ્ઞાન વિના આત્માનું ધ્યાન પાણ થઈ શકતું નથી.
તેથી આત્માનું ધ્યાન કરતા પહેલાં આત્માનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આત્મા
આપણા ધ્યાનમાં આવે, એના માટે તેને પહેલા આપણા જ્ઞાનમાં આવવું
જ પડશે, તેને જાગવો ઓળખવો જ પડશે.

જ રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘આત્મજ્ઞાન હી જ્ઞાન હે, શૈખ
સભી અજ્ઞાન’ તેવી જ રીતે માત્ર આત્માનું ધ્યાન જ નિશ્ચયથી ધર્મધ્યાન
છે, બાકી બધું અપધ્યાન! અપધ્યાનોને ધર્મધ્યાન કહેવું ધ્યાનનું
અવમૂલ્યન કરવા બરાબર છે. એટલા માટે તો આગમમાં ડગલે ને પગલે
એમ કહું છે કે - સમ્યગ્દાષિઓને જ ધર્મધ્યાન થાય છે. ચતુર્થ ગુણસ્થાનના
પહેલા ધર્મધ્યાન થતું જ નથી.

જ લોકો સવાર-સાંજ સામાયિકના કાળમાં ધ્યાનના નામે
મંત્રોના જાપ અને સ્તોત્રોના પાઠ કર્યા કરે છે, તેમણે સમજવું જોઈએ કે

વાસ્તવમાં તે ધર્મધ્યાન નથી, ખરેખર તો તે સામાયિક પાગ નથી; કારણ કે સામાયિકમાં પાગ આત્મધ્યાનની જ મુખ્યતા હોય છે અથવા ઇદ્રવ્યોના સ્વરૂપનું ચિંતન મનન હોય છે; કારણ કે 'સમય' શબ્દના બે જ અર્થ છે - એક શુદ્ધાત્મા અને બીજે ઇદ્રવ્યો. જ્યારે ઇદ્રવ્યોના સ્વરૂપનો વિચાર ચાલશે ત્યારે વસ્તુ સ્વતંત્રનો સિદ્ધાન્ત સહજ જ ફિલિત થશે અને તે સમતા ભાવ થવામાં કારણ બનશે કે જે સામાયિકનું સાચું ફળ છે.

ખરેખર ધર્મધ્યાનના સંબંધમાં ખૂબ જ ગોટાળા છે; તેથી સર્વપ્રथમ આગમના પરિપ્રેક્ષયમાં આના પર ગંભીરતાથી વિચાર થવો જેઈએ.

જુઓ, ધ્યાનના ચાર ભેદોમાં અત્યાર સુધી આર્ત-રૌદ્રધ્યાનની ચર્ચા થઈ, ધર્મધ્યાન તેનાથી બિન્ન જ હોવું જોઈએ. આથી સ્પષ્ટ છે કે જેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પના થાય, તે ધર્મધ્યાન હોઈ શકે નહીં. જેના ચિંતનથી રહવું આવે, માનસિક પીડા થાય, દુઃખ થાય, જેમાં આંસુ આવે, તે પાગ ધર્મધ્યાન હોઈ શકે નહીં, કારણ કે આવું ચિંતન કે વિચાર આર્તધ્યાનની શ્રોણીમાં જ આવે છે. ધ્યાન રહે, આર્તધ્યાન પ્રશસ્ત પાગ હોય છે; પરંતુ હોય છે દુઃખરૂપ જ. આનું સ્પષ્ટશીકરણ પાગ આર્તધ્યાનના પ્રવચનમાં થઈ જ ચુક્કું છે.

રૌદ્રધ્યાન અને ધર્મધ્યાન - બંને આનંદ રૂપ છે; પરંતુ બંનેમાં મૌલિક અંતર એ છે કે રૌદ્રધ્યાની પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આનંદિત થાય છે, તેને પાંચેય પાપોની પ્રવૃત્તિમાં આનંદ આવે છે. તે વિકથામાં રહે છે. અને ધર્મધ્યાનીને માત્ર આત્માના અતીન્દ્રય આનંદમાં સુખાનુભૂતિ થાય છે. તેને ધર્મકથા, વીતરાગી વાર્તા જ સુખદ લાગે છે. જો કે બંને આનંદ રૂપ છે, પરંતુ બંનેના આનંદમાં જર્મીન-આસમાન જેટલું અંતર છે. એકમાત્ર સુખાભાસ છે અને બીજું સાચે જ સુખસ્વરૂપ છે.

ધર્મધ્યાનની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યોએ જે પાગ કહ્યું છે, તે બધાંનો સંક્ષિપ્ત સાર એ છે કે ધર્મથી યુક્ત ધ્યાન જ ધર્મધ્યાન છે. અહીં પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે ધર્મનો પેટા તો ધાર્ણો જ મોટો છે. આ

ક્યા ધર્મથી યુક્ત ધ્યાનને ધર્મધ્યાન બતાવવા માંગો છો ?

આ પ્રશ્ન ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે, સાચે જ ધર્મને પેટા ધારું મોટો છે; પાણ ભાઈ ! અહીં તો 'बत्थु सहावोधम्मो' અને 'चारित्रं खलु धम्मो' વાળી ધર્મની વ્યાખ્યા જ પ્રાસંગિક છે. વસ્તુના સ્વભાવ અર્થાતું છ દ્રવ્યોના સ્વભાવને જાણીને - ઓળખીને તથા તેમાં સ્વ-પર બેદ વિજ્ઞાન કરીને પોતાના આત્માના સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કરવી નિશ્ચય ધર્મધ્યાન છે અને જિનો પદિષ્ઠ વસ્તુ સ્વાતંત્ર્ય જેવા સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવો, તેમના આશ્રયથી આત્મામાં એકાગ્ર થવાનો અભ્યાસ કરવો તથા આ સિદ્ધાંતોના સાધક, આરાધક, પ્રતિપાદક તેમજ પંચપરમેષ્ઠી (દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ) ની ભક્તિ દ્વારા પોતાના ચિત્તને સ્વરૂપમાં એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો વ્યવહાર ધર્મધ્યાન છે.

જે શાનથી આત્માના ધર્મનું, આત્માના સ્વભાવનું પરિજ્ઞાન થાય છે; તે જ શાનની આત્મામાં એકાગ્રતા, સ્થિરતાનો અભ્યાસ ધર્મધ્યાનનું લક્ષણ છે.

વીતરાગભાવથી, સામ્યભાવથી રહેવાનો અભ્યાસ કરવા માટે સાધક જે ચારેય અનુયોગોનો અભ્યાસ કરે છે તે પાણ વ્યવહારથી ધર્મધ્યાન જ છે.

ઈથાનિષ્ટ બુદ્ધિનું મૂળભૂત કારણ મોહ જ છે; મોહ-રાગ-દ્રેષ્ણા કારણે જ ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ રહે છે. તેનો છેદ થઈ જતાં ચિત્તમાં સ્થિરતા થવી સ્વભાવિક જ છે, બસ ચિત્તનીતે સ્થિરતા જ ધર્મધ્યાન છે.

આચાર્ય કહે છે - નિર્વિકલ્પ ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ચિત્તને સ્થિર કરવા ઈચ્છતા હો તો મોહ-રાગ-દ્રેષ્ણ ન કરવો.

સમુગ્દાશ્ટિ જીવોનું શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય, તત્ત્વચિંતન અને સંયમ આદિમાં ચિત્તનું લગાવવું પાણ ધર્મધ્યાનની શ્રેણીમાં જ આવે છે અને તત્ત્વજ્ઞાન શૂન્ય અજ્ઞાનીને આંખો બંધ કરીને કલાકો સુધી બેસી રહેવું તથા સ્તોત્ર ભાગવા અને મંત્ર વગેરેનું જપવું પાણ ધર્મધ્યાનની શ્રેણીમાં આવતું નથી; કારણ કે સર્વજ્ઞ દેવે કહ્યું છે કે - તત્ત્વજ્ઞાન વિના ધર્મધ્યાન

હોતું જ નથી. તેથી ધર્મધ્યાનના પ્રેમીઓને પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન અનિવાર્ય છે, બેદ વિજ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે. ”

આ સાંભળીને અનુરોગ ચોકી ઉઠ્યો. તેને એવું લાગ્યું - “અરે ! આ તો મારો જ બેદ ખુલી રહ્યો છે. હું તો મારા ધ્યાનનો પુરો સમય આવી જ રીતે પસાર કરું છું. અરે ! આવું કરીને હું ક્યાંક પોતાને જ તો નથી છેતરી રહ્યો ને ! એ પંડિતજીએ તો આવું કાંઈ બતાવ્યું જ નથી. તત્ત્વની વાતોની તો તેમાણે ચર્ચા જ કરી નથી.”

ધર્મેશનું પ્રવચન ચાલુ હતું. તેમાણે આગળ કલ્યું - “જે કે આચાર્યોએ આપાગને ધર્મધ્યાન કરવાની ડગલે ને પગલે પ્રેરણા આપી છે; પરંતુ અહીં વિચારવા યોગ્ય એ છે કે શું સમ્યગ્દર્શન વગર ધર્મધ્યાન સંભવે છે ? ના, કદાપિ નહીં, તો પછી ધર્મધ્યાનની પ્રેરણા આપવાનો અર્થ તો એ થયો કે - જે વિભિન્ની ધર્મધ્યાન સંભવ હોય, તે બધુંય કરો. જે બેદવિજ્ઞાન પૂર્વક થતું હોય તો પહેલાં બેદવિજ્ઞાન કરો.

માની લો, હિન્દુ પુરાણમાં લખ્યું છે કે ‘અપુત્રસ્ય ગર્તિનાસિત’ પુત્ર વિના માનવનો ઉદ્ઘાર થતો નથી. તેથી ઓછામાં ઓછો એક પુત્ર તો દરેક ને હોવો જ જોઈએ. હવે તમે જ વિચારો કુંવારો વ્યક્તિ પુત્ર પ્રાપ્ત માટે સૌથી પહેલાં શું કરે ? પહેલાં લગ્ન જ કરશે ને ? પુત્ર વૃક્ષોમાં તો ફડશે નહીં.

એવી જ રીતે ધર્મધ્યાનદ્વારા પુત્ર પ્રાપ્ત કરવો હોય તો સૌ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન કરવું પડશે, આત્મજ્ઞાન કરવું પડશે; કેમ કે જેવી રીતે લગ્ન સિવાય પુત્ર સંભવ નથી, તેવી રીતે સમ્યગ્દર્શન અથવા આત્મજ્ઞાન-શ્રદ્ધાન વિના ધર્મધ્યાન હોતું નથી.”

એક શ્રોતાએ પુછી જ લીધું - “ગુરુજી ! આ યુગમાં સમ્યગ્દર્શન તો વિરલાઓને જ હોય છે, તો પછી ધર્મધ્યાન માટે એવો પ્રતિબંધ કેમ લગાવ્યો કે ધર્મધ્યાન સમ્યગ્દર્શિઓને જ થાય છે ? ”

ધર્મેશે હસતાં હસતાં કહ્યું - “ભાઈ ! આ પ્રશ્ન જ હાસ્યાસ્પદ છે. આવો પ્રશ્ન કરનારાઓને હકીકિતમાં ધર્મધ્યાનના સ્વરૂપની જ ખબર નથી.

અરે ભાઈ ! જે આત્મતત્ત્વને જાગુવા અને પ્રતીતિમાં આવવાનું

નામ સમ્યગ્દર્શન છે, તેમાં જ લીન થવાનું-રમવાનું તથા તે રૂપ પરિગુમન
કરવાનું નામ ધર્મધ્યાન છે. જેને સમ્યગ્દર્શન અધરું લાગે છે, તેને ધ્યાન
સરળતાથી કેવી રીતે થશે?

ધર્મધ્યાન તો સમ્યગ્દર્શન તેમજ બેદજ્ઞાન રૂપી બીજાનું ફળ છે.
જે બીજ જ નહીં હોય તો ધર્મનું વૃક્ષ ક્યાંથી ઉગશે? અને વૃક્ષ વિના
ધર્મધ્યાનના ફળ ક્યાં ફળશે?

જેને આત્માની ઓળખાગ થઈ જય છે, આત્માનુભૂતિ થઈ જય
છે, જેણે એકવાર અતિનિય આનંદનો રસ ચાખી લીધો હોય; તેને
વારંવાર તેનો સ્વાદ લીધા સિવાય ચેન જ પડતું નથી. કહું પાગ છે-

જબ આત્મ અનુભવ આવે, તબ ઔર કંઈ ન સુધાવે;
ગોક્ષી કથા કૌતૂહલ વિઘટે, પુદ્ગલ પ્રીતિ નસાવે.
જેને જેની લગની લાગી જય છે, પ્રીતિ થઈ જય છે; તેને તેનું
ધ્યાન થયાં વગર રહી શકતું નથી. છોકરીના પ્રેમમાં સમર્પિત શેઠના
છોકરાના અનુભૂત ઉદાહરણોથી આ વાત સમજી શકાય છે.”

ધર્મશે તે ઉદાહરણ આપતા કહું - “એક શેઠના છોકરાને
પાડોશીની છોકરી સાથે પ્રેમ થઈ ગયો. છોકરી સારી હતી, સંસ્કાર સંપન્ન
હતી; તેથી પસંદ તો શેઠ ને પાગ હતી. પરંતુ તેમની ચિંતાનો વિષય એ
હતો કે એક તો દિકરો ભાગવામાં આમેય લાપરવાહ છે, તેમાંય વળી આ
પ્રેમનું ચક્કર! આખરે કરવું શું?

વિચારતાં-વિચારતાં શેઠને એક ઉપાય સુઝ્યો, તોણે દિકરાને
ભોલાયો અને મિજાજ બદલતાં કહું - “બહુ થઈ ગયું, હવે આ બધું નહીં
ચાલે, તાંતું આ પ્રેમનું નાટક બંધ કર.”

બેટો ગભરાયો, આંખો નીચી થઈ ગઈ, પગના અંગેઠાથી જમીન
ખોતરતો ઉભો રહ્યો.

પિતાએ ગંભીર થઈને પ્રેમથી કહું - “ બેટા, ગભરાઈશ નહીં,
છોકરી તો અમને પાગ પસંદ છે; પાણ ...”

“પાગ શું?” પુત્રએ સંશેષ થઈને પુછ્યું.
સહજ ભાવથી પિતાએ ઉત્તર આયો - “વાત તો કંઈ ખાસ

નથી પાગ એક નાની શરત છે.”

“શરત ! કેવી શરત ? શેની શરત ?” પુત્ર પુનઃ શંકિત થઈ ગયો.

“બેટા ! ગભરાઈશ નહીં. એવી કોઈ વાત નથી, જેને માનવામાં તને કોઈ પરેશાની થાય.” - આમ કહીને પિતાએ તેને આશ્વસ્ત કર્યો.

આશા-નિરાશાના જૂલામાં જૂલતો બેટો બોલ્યો - “પણ ! તમે કેવી વાત કરો છો ? શું આજ સુધી મેં તમારી કોઈ વાત ટાળી છે ? બતાવો ક્યારે કઈ વાત નથી માની ? જેથી તમે આજે આવી શરત મુકી રહ્યા છો. બતાવો તો ખરા, આખરે તમે ઈચ્છો છો શું ? છોકરી તો તમને પાગ પસંદ છે ને ?”

“હા, હા, કહી દીધું ને ! છોકરી અમને પાગ પસંદ છે.”

“બસ, તો હવે કહો તમે શું કહેવા માંગો છો ? જે તમને છોકરી પસંદ છે તો પછી મને પાગ તમારી બધી શરતો મંજુર છે.”

“તો સાંભળ ! આજથી તું પરીક્ષા સુધી છોકરીને મળીશ નહીં.”

“ઠીક છે પણા. નહીં મળું. બિલકુલ નહીં મળું.”

“બીજી વાત એ છે કે ચિહ્ની-પત્ર અને ટેલિફોન પાગ નહીં કરે !”

“એ પાગ ઠીક છે, નહીં કરું ! બસ....”

“આટલું જ બસ નથી, ત્રીજ અને અંતિમ વાત એ પાગ કાન ખોલીને સાંભળી લે ! જ્યાં સુધી લગ્ન ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તું તેના વિશે વિચારીશ પાગ નહીં, તે તારા ધ્યાનમાં પાગ ન આવવી જોઈએ, સ્વઘનમાં પાગ ન આવવી જોઈએ ! સમજ્યો...”

દિકરો ગંભીર થઈને બોલ્યો - “પણ, તમે આ શું કહી રહ્યા છો ? આ કલ્યા પહેલા કાંઈ વિચાર્યું પાગ છે તમે ? માફ કરજો પણા ! આ નહીં બની શકે, કદાપિ નહીં બની શકે. હું તેને મનમાં આવતા કેવી રીતે રોકી શકું ?”

પુત્રનું કુપ બદલાયેલું જોઈ પિતાની સમજમાં બધું જ આવી ગયું. કે જેનાથી પરિચય અને પ્રીતિ થઈ ગઈ હોય તે ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહી શકે નહીં. હવે કંઈ પાગ કહેવું વ્યર્થ છે, એમ વિચારી પિતા ચુપ થઈ ગયાં.

ધર્મશોકહું - “અરે ભાઈ ! જેને જેની પ્રીતિ થઈ જાય છે તે તેનાં

ધ્યાનમાં આવ્યા વગર કેવી રીતે રહી શકે છે? શારીરિક સંબંધ પર પ્રતિબંધ લગાવી શકાય છે. વાણી પર લગામ રાખી શકાય છે; પરંતુ મનમાં આવતાં, ધ્યાનમાં આવતાં કોઈ કોઈને કેવી રીતે રોકી શકે? ને જ્ઞાનમાં આવી ગયું, ગાઠ પરિચયમાં આવી ગયું, તે ધ્યાનમાં તો આવશે ૮.

તેથી ધ્યાન કરવા/કરવવાની ચિંતા છોડીને પહેલાં આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન કરવાનો પુરુષાર્થ કરો. આત્માનો પરિચય કરો. તેનાથી પ્રીતિ કરો; તો પછી આત્માની પ્રામિ પાણ થયા વગર રહેશે નહીં.” ●

“ ઓ દૈત્ય! તમનું હૃતી હોય હોય હોય હોય”

નેત્રાલ નિમાનું હોય હોય હોય હોય હોય હોય હોય

“ ઓ દૈત્ય! તમનું હૃતી હોય હોય હોય હોય હોય”

જીવન-જીવનની જીવન-જીવન જીવન-જીવન

“ ઓ દૈત્ય! તમનું હૃતી હોય હોય હોય હોય”

જીવન-જીવન જીવન-જીવન જીવન-જીવન જીવન-જીવન

૩૨

એક દિવસ એ હતો, જ્યારે અમિત સામાન્ય શારીરિક પીડાને એટલું મહત્વ આપતો હતો કે જેનાથી આખું ધર પરેશાન થઈ જતું હતું. માથામાં, પેટમાં, પીઠમાં ક્યાંય પાણ જરા સરખી પાણ પીડા કેમ ન થઈ જય, હાથ-પગ-કમર વગેરે શરીરના કોઈ પાણ અંગમાં કોઈ પાણ પ્રકારનું થોડુંક પાણ કષ્ટ કેમ ન થઈ જય, તે જમીન-આસમાન એક કરી દેતો હતો.

ચીસાચીસ કરીને ક્યારેક કહેતો - હું માથાના દુખાવાના કારાણે મરી રહ્યો છું. ક્યારેક કહેતો - પેટના દર્દથી મારી મારી દશા થઈ રહી છે... ક્યારેક કહેતો - ચ્યાસ લેતાં જાગે મારા પ્રાણ નીકળે છે, શું કરું? કાંઈ સમજાતું નથી; તમને કેવી રીતે બતાવું કે મને કેટલી ભારે વેદના છે. આખું શરીર એવું ઝાગઝાગી રહ્યું છે, જાગે સો-સો વીંછીઓ એક સાથે કરડી ગયા હોય.

જે કે આજ સુધી તેને ક્યારેય એક પાણ વીંછી કરડ્યો નહોતો, કે જેથી સો-સો વીંછીઓના કરડવાની વેદનાની તુલના કરે, પરંતુ પોતાની વેદનાને વધારી-વધારીને બતાવવાનો તેની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય પાણ તો નહોતો.

જે કે તેને કષ્ટ એટલું ભયન્કર નહોતું થતું, જેટલું તે વાણીમાં વ્યક્ત કરતો હતો; પરંતુ તે કપટથી પાણ આવું કરતો નહોતો. પોતાના કષ્ટને જેમ તે વધારી-વધારીને વ્યક્ત કરતો, માનવીય મનોવિજ્ઞાન અનુસાર તેને ધીરધીર મનમાં અનુભવ પાણ તેવો જ થવા લાગતો હતો.

તે કહેતો - “મારાથી દર્દ સહું જતું નથી. જે પાણ ઉપાય કરવો હોય તે જલ્દી કરો. રામું ક્યાં મરી ગયો? તેને કહો વેદને જલ્દી બોલાવી

લાવે, ડૉક્ટરોને પાણ ફિટાફિટ ફોન કરી દો, મંત્ર-તંત્ર વાળા પંડિતને પાણ જાગ તો કરી જ દો, દોરા-ધાગાવાળાને પાણ બોલાવી જ લો. સૌને પોત-પોતાની તરકીબ અજમાવવા દો. કોઈને કોઈથી તો લાભ થઈ જ જશે. કોઈ પાણ રીતે દઈ જલદીથી દૂર થવું જોઈએ.

મા આશ્રમ મુદ્રામાં કહેતી - “બધાને એક સાથે !”

અમિત કહેતો - “હા - હા, બધાને એક સાથે બોલાવવામાં આપણને વાંધો જ શું છે ? બિચારા મહોરો તો માંગતા નથી, જેના ભાગ્યમાં જે હશે, પોત-પોતાના ભાગ્યનું લઈ જશે. જ્યાં સુધી ડૉક્ટર લોકો ન આવે, ત્યાં સુધી દાદી પોતાના નુસખા અજમાવી જુઓ. ધરેલું ઉપાય કરવામાં પાણ આપણું બગડે છે શું !”

અમિત જરા સરખી પીડામાં એટલી હોલા મચાવી દેતો કે જાગે તેના પર મુસીબતોનો પહાડ જ તૂટી પડ્યો હોય. તેને સહાનુભૂતિ બતાવતા સ્નેહવશ પત્ની પગ દબાવવા લાગતી, મા માથા પર હાથ ફેરવવા લાગતી, ગભરાઈને દાદા-દાદી દેવી-દેવતાઓની માનતાઓ માનવા લાગતા. આજુજુ કરવા લાગતા. પિતાજી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરવા લાગતા. ડૉક્ટરોને ફોન કરી દેવામાં આવતા, વૈદ્ય બોલાવવાની વ્યવસ્થા થઈ જતી. અમિતના કલ્યા મુજબ બધી જ વ્યવસ્થા કરી દેવામાં આવતી, તો પાણ અમિતને ધીરજ ન રહેતી. તે દઈ....દઈ....દઈ....બૂમો પાડતો જ રહેતો.

ડૉક્ટર, વૈદ્ય, હકીમ, મંત્ર-તંત્ર વાળા - બધા એક સાથે આવી જતાં. પોત-પોતાની રીતે તેઓ અંગે-અંગમાં દરદની તપાસ કરતાં, પરંતુ દઈ તો તેમના આવતા પહેલાં જ ગાયબ થઈ જતું. જાગે તે અમિતની હોલો ના ડરથી જ ભાગી ગયું હોય. તેના દઈમાં દમ જ કેટલું હતું કે જે તેની હોલા અને ડૉક્ટરોના સામે પોતાની શક્લ દેખાડવા ઉભું રહે. ડૉક્ટર, વૈદ્ય વગેરે પોત-પોતાની ફીસ અને દક્ષિણા લઈને અમિતની અસહનશરીલતા પર હસતા-મલકાતા પોતાના ધરે ચાલ્યા જતાં.

સવાર થતાં જ પડોશી પૂછ્યતાં - વારે વારે અમિતને શું થઈ જય છે ? જેથી આખું ધર આભ માથા પર ઉઠાવી લે છે. ધરના લોકો તો આખી રાત સૂતાં નથી જ, અડોશી-પડોશીઓ અને ફળિયાના લોકો પાણ શોર બકોરથી જગી જાય છે.

ધરવાળા તો શું કહે, તે બિચારાઓને પોતાને જ કાંઈ ખબર ન

પડતી. લોકો અનુમાન કર્યા કરતા, પરસ્પર વાતો કરતાં.

કોઈ કહેતું - “બિચારા પર કોઈ દેવી-દેવતાનો પ્રકોપ થયો હોય તેમ લાગે છે. કોઈ દેવી-દેવતાને માનતો - પૂજતો પાણ નથી ને ! નાસ્તિક છે ને !”

કોઈ કહેતું - “તેના જ દારા કરેલાં પાપોનું ફળ હશે. તે કાંઈ ઓછો પાપી નથી ! ખાવા-પીવાનો કોઈ વિવેક તો છે જ નહીં, ધંધો-વાપાર પાણ ન્યાય-નીતિનો નથી.”

અમિત ખાલી ઢોંગ નહોતો કરતો, તેને વેદના તો થોડી-ધ્યાની થતી જ હતી. ભલે કારાગ ગમે તે હોય. તેની મૂળભૂત ભૂલ તો માત્ર એટલી જ હતી કે તેનામાં વેદનાને સહન કરવાની શક્તિ નહોતી. તેથી તે પીડાથી જેટલો દુઃખી થતો હતો, તેનાથી વધારે તો પીડાની સંભાવનાથી પરેશાન / દુઃખી રહેતો હતો. આ કારાગે તે થોડીકા પીડાથી જ ખૂબ બેચેન થઈ જતો હતો અને જ્યાં સુધી તે પીડા મટી ન જાય, ત્યાં સુધી હાય-તોબા કર્યા જ કરતો હતો.

એ સાચું છે કે જેટલી હોછા તે કરતો હતો, એટલી વેદના તેને તે સમયે થતી નહોતી. તે પીડાથી ભયભીત થઈને કંઈક વધારે પડતો જ શોર મચાવતો હતો. ન પોતે ઊંઘતો કે ન ધરવાળાને ઊંઘવા દેતો. આને જ તો શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં પીડાચિંતન આર્તિધ્યાન કહે છે.

એક દિવસ ખૂબ ઉત્સુકતાથી એક પડોશીએ ચેક અપ કરવા આવેલા એક મોટા ડોક્ટરને પૂછ્યું - “ડોક્ટર સાહેબ ! વારે-વારે શું થઈ જાય છે અમિતને, જેથી આપ લોકોને રોજ-રોજ ટાઈમ-બે-ટાઈમ કષ્ટ ઉઠાવવું પડે છે ?”

ડોક્ટરનો ઉત્તર હતો - “અરે ભાઈ ! થાય શું ? કાંઈ પાણ નહીં. ઓવર ડ્રિંકિંગ અને ઓવરડાયેટના કારાગે થોડીક ગેસોસ ટ્રબલ થઈ જાય છે. તેનાથી ક્યારેક માથું દુખવા લાગે છે, ક્યારેક પેટમાં દર્દ થવા લાગે છે, ક્યારેક છાતીમાં દુખવા લાગે છે તો ક્યારેક કમરદર્દ થાય છે. કારાગ એક છે. બિમારી અનેક દેખાય છે. તેમને આ બધું જાગ્યાવી દીખું છે, તો પાણ વારે-વારે વગર કારાગે અનેક ડોક્ટરોની ભીડ એકઠી કરી લે છે. મોટા માણસ ખરા ને. કોણ સમજાવે એમને ? ડોક્ટરોને શું ? એમને તો ધંધો છે. ફીસ મળે છે તેથી દોડ્યા-દોડ્યા આવે છે.

ભલા આદમી ઓવર ડ્રિક્ઝિંગ કરે છે, તેનાથી નકલી ભૂખ લાગે છે, ખાવાની ઈચ્છા થાય છે, તો આચર-કૂચર કાંઈ પાણ ખાઈ-પી લે છે. પેટ તો આખરે પેટ જ છે, કોઈ ધારુણી તો છે નહીં, જેમાં કાંઈ પાણ પીલી દઈ શકાય? જેને પેટની દરકાર નથી, જેને મોંઢામાં લગામ નથી તેની તો વારે વારે આજ હાલત થવાની છે.”

ડોક્ટરે આગળ કહ્યું - “મેં તો સાફ-સાફ કહી દીધું - આ કામ માટે ભવિષ્યમાં આપ મને કદ્દી ફીન ન કરશો. આ શું મજાક છે? એક બાજુ મોટા-મોટા ડોક્ટરોની જુદ્દી લાઈન લાગી રહી છે, બીજી બાજુ વૈદ્ય, હકીમ, નંત્ર-મંત્ર-તંત્ર અને ગંડા-તાવીજ વાળા, પંડા-પુજારી બધા એક સાથે બેસાડી રાખ્યાં છે. મોટા માણસ હોય એનો અર્થ એ તો નહીં કે ગમે તેને લાઈનમાં લગાવી ટે. દરેકને પોતાના કંઈક સિદ્ધાંત હોય છે, કેટલાક નિયમો હોય છે. પૈસા જ સર્વસ્વ નથી.”

આ ઘટના કોઈ એક દિવસની નહોતી, વારે - વારે આવું થતું હતું. આવી સ્થિતિમાં જે ચિકિત્સકોમાં થોડુંક પાણ સ્વાભિમાન હતું, તેમણે તો આવવાનું જ બંધ કરી દીધું. ધીમે-ધીમે ફળિયાના લોકો પાણ સમજુ ગયા હતા કે અમિતના ત્યાં ભીડ-ભાડ અને અવર-જવરનું કારાગ બીજું કંઈ નહીં, તેને બે-ચાર છીંકો આવી ગઈ હશે. પરિવર્તન પહેલાં આ ઈમેજ હતી અમિતની.

તે જ અમિત જ્યારથી ધર્મેશના અંતર-બાબ્ય વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થયો, તેના નિકટ સંપર્કમાં આવ્યો, તેના સાંનિધ્યમાં રહીને તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો, તેનો નિયમિત શ્રોતા બની ગયો અને તેને પોતાનો જ્ઞાનગુરુ માનવા લાગ્યો; ત્યારથી તેનું જીવન જ બદલાઈ ગયું.

હવે સાચેસાચી મરાગતુલ્ય પીડામાં પાણ, સો-સો વીંધીના ઊંખ જેટલી વેદના થવા છીંતાં પાણ તે મોઢેથી ઉફ સુદ્ધાં ઉચ્ચારતો નથી. પાસેના પલંગ પર સૂતી પોતાની પલ્ની સુનંદાને પાણ જગાડતો નથી. જગાડવાનું તો ધારું દૂર, તેને પોતાની અસદ્ય વેદનાની જાણ સુદ્ધાં થવા દેતો નથી. હવે તેની બેચેનીને કાં તો તે (પોતે) જાણતો હતો કાં સર્વજ્ઞ દેવ. અન્ય કોઈ જાણી શકતું નહીં.

હવે અમિત દમ ચઢવાના કારણે શિયાળાની મોટી-મોટી રાતો બેઠાં બેઠાં વીતાવી ટે છે, પાણ મજાલ કે કોઈની ઊંઘ ખરાબ કરે. માથાના

વાસ્તવમાં તે ધર્મધ્યાન નથી, ખરેખર તો તે સામાયિક પાણ નથી; કારાગ કે સામાપિકમાં પાણ આત્મધ્યાનની જ મુખ્યતા હોય છે અથવા છ દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું ચિંતન મનન હોય છે; કારાગ કે 'સમય' શબ્દના બે જ અર્થ છે - એક શુદ્ધાત્મા અને બીજો છ દ્રવ્યો. જ્યારે છ દ્રવ્યોના સ્વરૂપનો વિચાર ચાલશે તારે વસ્તુ સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાન્ત સહજ જ ફલિત થશે અને તે સમતા ભાવ થવામાં કારાગ બનશે કે જે સામાયિકનું સાચું ફળ છે.

ખરેખર ધર્મધ્યાનના સંબંધમાં ખૂબ જ ગોટાળા છે; તેથી સર્વપ્રથમ આગમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આના પર ગંભીરતાથી વિચાર થવો જોઈએ.

જુઓ, ધ્યાનના ચાર ભેદોમાં અત્યાર સુધી આર્ત-રૌદ્રધ્યાનની ચર્ચા થઈ, ધર્મધ્યાન તેનાથી બિન્ન જ હોવું જોઈએ. આથી સ્પષ્ટ છે કે જેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પના થાય, તે ધર્મધ્યાન હોઈ શકે નહીં. જેના ચિંતનથી રડવું આવે, માનસિક પીડા થાય, દુઃખ થાય, જેમાં આંસુ આવે, તે પાણ ધર્મધ્યાન હોઈ શકે નહીં, કારાગ કે આવું ચિંતન કે વિચાર આર્તધ્યાનની શ્રેણીમાં જ આવે છે. ધ્યાન રહે, આર્તધ્યાન પ્રશસ્ત પાણ હોય છે; પરંતુ હોય છે દુઃખરૂપ જ. આનું સ્પષ્ટષ્ટીકરાગ પાણ આર્તધ્યાનના પ્રવચનમાં થઈ જ ચુક્યું છે.

રૌદ્રધ્યાન અને ધર્મધ્યાન - બંને આનંદ રૂપ છે; પરંતુ બંનેમાં મૌલિક અંતર એ છે કે રૌદ્રધ્યાની પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં આનંદિત થાય છે, તેને પાંચેય પાપોની પ્રવૃત્તિમાં આનંદ આવે છે. તે વિકથામાં રહે છે. અને ધર્મધ્યાનીને માત્ર આત્માના અતીનિદ્રય આનંદમાં સુખાનુભૂતિ થાય છે. તેને ધર્મકથા, વીતરાગી વાર્તા જ સુખદ લાગે છે. જો કે બંને આનંદ રૂપ છે, પરંતુ બંનેના આનંદમાં જમીન-આસમાન જોટલું અંતર છે. એકમાત્ર સુખાભાસ છે અને બીજું સાચે જ સુખસ્વરૂપ છે.

ધર્મધ્યાનની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યોએ જે પાણ કલ્યું છે, તે બધાંનો સંક્ષિમ સાર એ છે કે ધર્મથી યુક્ત ધ્યાન જ ધર્મધ્યાન છે.

અહીં પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે ધર્મનો પેટા તો ધારું જ મોટો છે. આ

ક્યા ધર્મથી યુક્ત ધ્યાનને ધર્મધ્યાન બતાવવા માંગો છો ?

આ પ્રશ્ન ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે, સાચે જ ધર્મને પેટા ધારું મોટો છે; પણ ભાઈ ! અહીં તો 'बत्थु सहावोधम्मो' અને 'चारित्र खलु धम्मो' વાળી ધર્મની વ્યાખ્યા જ પ્રાસંગિક છે. વસ્તુના સ્વભાવ અથવિ છ દ્રવ્યોના સ્વભાવને જાણીને - ઓળખીને તથા તેમાં સ્વ-પર બેદ વિજ્ઞાન કરીને પોતાના આત્માના સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કરવી નિશ્ચય ધર્મધ્યાન છે અને જિનો પદિષ વસ્તુ સ્વાતંત્ર્ય જેવા સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવો, તેમના આશ્રયથી આત્મામાં એકાગ્ર થવાનો અભ્યાસ કરવો તથા આ સિદ્ધાંતોના સાધક, આરાધક, પ્રતિપાદક તેમજ પંચપરમેષ્ઠી (દેવ-શાલ-ગુરુ) ની ભક્તિ દ્વારા પોતાના ચિત્તને સ્વરૂપમાં એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો વ્યવહાર ધર્મધ્યાન છે.

જ જ્ઞાનથી આત્માના ધર્મનું, આમાના સ્વભાવનું પરિજ્ઞાન થાય છે; તે જ જ્ઞાનની આત્મામાં એકાગ્રતા, સ્થિરતાનો અભ્યાસ ધર્મધ્યાનનું લક્ષ્ય છે.

વીતરાગભાવથી, સામ્યભાવથી રહેવાનો અભ્યાસ કરવા માટે સાધક જે ચારેય અનુયોગોનો અભ્યાસ કરે છે તે પણ વ્યવહારથી ધર્મધ્યાન જ છે.

ઇથાનિષ્ટ બુદ્ધિનું મૂળભૂત કારણ મોહ જ છે; મોહ-રાગ-દ્રેષ્ણના કારણે જ ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ રહે છે. તેનો છેદ થઈ જતાં ચિત્તમાં સ્થિરતા થવી સ્વાભાવિક જ છે, બસ ચિત્તનીતે સ્થિરતા જ ધર્મધ્યાન છે.

આચાર્ય કહે છે - નિર્વિકલ્પ ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ચિત્તને સ્થિર કરવા ઈચ્છતા હો તો મોહ-રાગ-દ્રેષ્ણ ન કરવો.

સમ્યગુદિષ્ટ જીવોનું શાલ્ક સ્વાધ્યાય, તત્ત્વચિંતન અને સંયમ આદિમાં ચિત્તનું લગાવવું પણ ધર્મધ્યાનની શ્રેણીમાં જ આવે છે અને તત્ત્વજ્ઞાન શૂન્ય અજ્ઞાનીને આંખો બંધ કરીને કલાકો સુધી બેસી રહેવું તથા સ્તોત્ર ભાગવા અને મંત્ર વગેરેનું જરૂર પણ ધર્મધ્યાનની શ્રેણીમાં આવતું નથી; કારણ કે સર્વજ્ઞ દેવે કહું છે કે - તત્ત્વજ્ઞાન વિના ધર્મધ્યાન

હોતું જ નથી. તેથી ધર્મધ્યાનના પ્રેમીઓને પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન અનિવાર્ય છે, બેદ વિજ્ઞાન અન્યંત આવશ્યક છે.”

આ સાંભળીને અનુરાગ ચોકી ઉક્ખો. તેને એવું લાગ્યું - “અરે ! આ તો મારો જ બેદ ખુલ્લી રહ્યો છે. હું તો મારા ધ્યાનનો પુરો સમય આવી જ રીતે પસાર કરું છું. અરે ! આવું કરીને હું ક્યાંક પોતાને જ તો નથી છેતરી રહ્યો ને ! એ પંડિતજીએ તો આવું કાંઈ બતાવ્યું જ નથી. તત્ત્વની વાતોની તો તેમણે ચર્ચા જ કરી નથી.”

ધર્મશનું પ્રવચન ચાલુ હતું. તેમણે આગળ કહ્યું - “જો કે આચાર્યોએ આપણને ધર્મધ્યાન કરવાની ડગલે ને પગલે પ્રેરણા આપી છે; પરંતુ અહીં વિચારવા યોગ્ય એ છે કે શું સમ્યગ્દર્શન વગર ધર્મધ્યાન સંભવે છે ? ના, કદાપિ નહીં, તો પછી ધર્મધ્યાનની પ્રેરણા આપવાનો અર્થ તો એ થયો કે - જે વિધિથી ધર્મધ્યાન સંભવ હોય, તે બધુંય કરો. જો બેદવિજ્ઞાન પૂર્વક થતું હોય તો પહેલાં બેદવિજ્ઞાન કરો.

માની લો, હિન્દુ પુરાગમાં લખ્યું છે કે ‘અપુત્રસ્ય ગર્તિનાસ્તિ’ પુત્ર વિના માનવનો ઉદ્ધાર થતો નથી. તેથી ઓછામાં ઓછો એક પુત્ર તો દરેક ને હોવો જ જેઈએ. હવે તમે જ વિચારો કુંવારો વ્યક્તિ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે સૌથી પહેલાં શું કરે ? પહેલાં લગ્ન જ કરશે ને ? પુત્ર વૃક્ષોમાં તો ફડશે નહીં.

એવી જ રીતે ધર્મધ્યાનરૂપ પુત્ર પ્રાપ્ત કરવો હોય તો સૌ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન કરવું પડશે, આત્મજ્ઞાન કરવું પડશે; કેમ કે જેવી રીતે લગ્ન સિવાય પુત્ર સંભવ નથી, તેવી રીતે સમ્યગ્દર્શન અથવા આત્મજ્ઞાન-શ્રદ્ધાન વિના ધર્મધ્યાન હોતું નથી.”

એક શ્રોતાએ પુછી જ લીધું - “ગુરુજી ! આ યુગમાં સમ્યગ્દર્શન તો વિરલાઓને જ હોય છે, તો પછી ધર્મધ્યાન માટે એવો પ્રતિબંધ કેમ લગાવ્યો કે ધર્મધ્યાન સમ્યગ્દર્શિઓને જ થાય છે ? ”

ધર્મશે હસતાં હસતાં કહ્યું - “ભાઈ ! આ પ્રશ્ન જ હાસ્યાસ્પદ છે. આવો પ્રશ્ન કરનારાઓને હકીકિતમાં ધર્મધ્યાનના સ્વરૂપની જ ખબર નથી.

અરે ભાઈ ! જે આત્મતત્ત્વને જાળવા અને પ્રતીતિમાં આવવાનું

નામ સમ્યગ્દર્શન છે, તેમાં જ લીન થવાનું-રમવાનું તથા તે રૂપ પરિગ્રહન
કરવાનું નામ ધર્મધ્યાન છે. જેને સમ્યગ્દર્શન અધરં લાગે છે, તેને ધ્યાન
સરળતાથી કેવી રીતે થશે?

ધર્મધ્યાન તો સમ્યગ્દર્શન તેમજ બેદજ્ઞાન રૂપી બીજાનું ફળ છે.
જે બીજ જ નહીં હોય તો ધર્મનું વૃક્ષ ક્યાંથી ઉગશે? અને વૃક્ષ વિના
ધર્મધ્યાનના ફળ ક્યાં ફળશે?

જેને આત્માની ઓળખાગ થઈ જય છે, આત્માનુભૂતિ થઈ જય
છે, જેણે એકવાર અતિન્દ્રિય આનંદનો રસ ચાખી લીધો હોય; તેને
વારંવાર તેનો સ્વાદ લીધા સિવાય ચેન જ પડતું નથી. કહું પાણ છે-
જબ આત્મ અનુભવ આવે, તબ ઔર કષ્ટ ન સુહાવે;
ગોઢી કથા કોતૂહલ વિધાટે, પુદ્ગલ પ્રીતિ નસાવે.

જેને જેની લગની લાગી જય છે, પ્રીતિ થઈ જય છે; તેને તેનું
ધ્યાન થયાં વગર રહી શકતું નથી. છોકરીના પ્રેમમાં સમર્પિત શેઠના
છોકરાના અનુભૂત ઉદાહરાગોથી આ વાત સમજ શકાય છે.”

ધર્મશે તે ઉદાહરાશ આપતા કહું - “એક શેઠના છોકરાને
પાણોશીની છોકરી સાથે પ્રેમ થઈ ગયો. છોકરી સારી હતી, સંસ્કાર સંપન્ન
હતી; તેથી પસંદ તો શેઠ ને પાણ હતી. પરંતુ તેમની ચિંતાનો વિષય એ
હતો કે એક તો દિકરો ભાગવામાં આમેય લાપરવાહ છે, તેમાંય વળી આ
પ્રેમનું ચક્કર! આખરે કરવું શું?

વિચારતાં-વિચારતાં શેઠને એક ઉપાય સુઝયો, તેણે દિકરાને
બોલાવ્યો અને મિજાજ બદલતાં કહું - “બહુ થઈ ગયું, હવે આ બધું નહીં
ચાલે, તાંતું આ પ્રેમનું નાટક બંધ કર.”

બેટો ગભરાયો, આંખો નીંચી થઈ ગઈ, પગના અંગેઠાથી જમીન
ખોતરતો ઉભો રહ્યો.

પિતાએ ગંભીર થઈને પ્રેમથી કહું - “ બેટા, ગભરાઈશ નહીં,
છોકરી તો અમને પાણ પસંદ છે; પાણ ...”

“પાણ શું?” પુત્રએ સંશ્ક થઈને પુછ્યું.

સહજ ભાવથી પિતાએ ઉત્તર આપ્યો - “વાત તો કંઈ ખાસ

નથી પાગ એક નાની શરત છે.”

“શરત ! કેવી શરત ? શેની શરત ?” પુત્ર પુનઃ શંકિત થઈ ગયો.
“બેટા ! ગભરાઈશ નહીં. એવી કોઈ વાત નથી, જેને માનવામાં
તને કોઈ પરેશાની થાય.” - આમ કહીને પિતાએ તેને આશ્વસ્ત કર્યો.

આશા-નિરાશાના ઝૂલામાં ઝૂલતો બેટો બોલ્યો - “પપ્પા ! તમે
કેવી વાત કરો છો ? શું આજ સુધી મેં તમારી કોઈ વાત ટાળી છે ?
બતાવો ક્યારે કઈ વાત નથી માની ? જેથી તમે આજે આવી શરત મુકી
રહ્યા છો. બતાવો તો ખરા, આખરે તમે ઈચ્છા છો શું ? છોકરી તો તમને
પાગ પસંદ છે ને ?”

“હા, હા, કહી દીધું ને ! છોકરી અમને પાગ પસંદ છે.”

“બસ, તો હવે કહો તમે શું કહેવા માંગો છો ? જો તમને છોકરી
પસંદ છે તો પછી મને પાગ તમારી બધી શરતો મંજુર છે.”

“તો સાંભળ ! આજથી તું પરીક્ષા સુધી છોકરીને મળીશ નહીં.”

“ઠીક છે પપ્પા. નહીં મણું. બિલકુલ નહીં મણું.”

“બીજી વાત એ છે કે ચિઠી-પત્ર અને ટેલિફોન પાગ નહીં કરે !”

“એ પાગ ઠીક છે, નહીં કરું ! બસ....”

“આટલું જ બસ નથી, ત્રીજી અને અંતિમ વાત એ પાગ કાન
ખોલીને સાંભળી લે ! જ્યાં સુધી લગ્ન ન થઈ જય ત્યાં સુધી તું તેના વિશે
વિચારીશ પાગ નહીં, તે તારા ધ્યાનમાં પાગ ન આવવી જોઈએ, સ્વપ્નમાં
પાગ ન આવવી જોઈએ ! સમજ્યો...”

દિકરો ગંભીર થઈને બોલ્યો - “પપ્પા, તમે આ શું કહી રહ્યા
છો ? આ કલ્યા પહેલા કંઈ વિચાર્યું પાગ છે તમે ? માફ કરજો પપ્પા ! આ
નહીં બની શકે, કદાપિ નહીં બની શકે. હું તેને મનમાં આવતા કેવી રીતે
રોકી શકું ?”

પુત્રનું રુપ બદલાયેલું જોઈ પિતાની સમજમાં બધું જ આવી ગયું.
કે જેનાથી પરિયય અને પ્રીતિ થઈ ગઈ હોય તે ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહી
શકે નહીં. હવે કંઈ પાગ કહેવું વર્થ છે, એમ વિચારી પિતા ચુપ થઈ ગયાં.

ધર્મશે કહ્યું - “અરે ભાઈ ! જેને જેની પ્રીતિ થઈ જય છે તે તેનાં

ધ્યાનમાં આવ્યા વગર કેવી રીતે રહી શકે છે? શારીરિક સંબંધ પર પ્રતિબંધ લગાવી શકાય છે. વાણી પર લગામ રાખી શકાય છે; પરંતુ મનમાં આવતાં, ધ્યાનમાં આવતાં કોઈ કોઈને કેવી રીતે રોકી શકે? જે જ્ઞાનમાં આવી ગયું, ગાઢ પરિચયમાં આવી ગયું, તે ધ્યાનમાં તો આવશે જ.

तेथी ध्यान करवा/कराववानी चिंता छोडीने पहेलां आत्मानु
यथार्थज्ञान-श्रद्धान करवानो पुरुषार्थ करो. आत्मानो परियथ करो. तेनाथी
प्रीति करो; तो पधी आत्मानी प्राप्ति पागु थया वगर रहेशे नहीं.”

૩૨

એક દિવસ એ હતો, જ્યારે અમિત સામાન્ય શારીરિક પીડાને એટલું મહત્વ આપતો હતો કે જેનાથી આખું ઘર પરેશાન થઈ જતું હતું. માથામાં, પેટમાં, પીઠમાં ક્યાંય પાણ જરા સરખી પાણ પીડા કેમ ન થઈ જય, હાથ-પગ-કમર વગેરે શરીરના કોઈ પાણ અંગમાં કોઈ પાણ પ્રકારનું થોડુંક પાણ કષ્ટ કેમ ન થઈ જય, તે જમીન-આસમાન એક કરી દેતો હતો.

ચીસાચીસ કરીને ક્યારેક કહેતો - હું માથાના દુખાવાના કારાગે મરી રહ્યો છું. ક્યારેક કહેતો - પેટના દરથી મારી માઠી દશા થઈ રહી છે... ક્યારેક કહેતો - શાસ લેતાં જાગે મારા પ્રાણ નીકળે છે, શું કરું? કાંઈ સમજાતું નથી; તમને કેવી રીતે બતાવું કે મને કેટલી ભારે વેદના છે. આખું શરીર એવું જાગાણી રહ્યું છે, જાગે સો-સો વીંછીઓ એક સાથે કરડી ગયા હોય.

જે કે આજ સુધી તેને ક્યારેય એક પાણ વીંછી કરડ્યો નહોતો, કે જેથી સો-સો વીંછીઓના કરડવાની વેદનાની તુલના કરે, પરંતુ પોતાની વેદનાને વધારી-વધારીને બતાવવાનો તેની પાસે બીજે કોઈ ઉપાય પાણ તો નહોતો.

જે કે તેને કષ્ટ એટલું ભયંકર નહોતું થતું, એટલું તે વાણીમાં વ્યક્ત કરતો હતો; પરંતુ તે કષ્પથી પાણ આવું કરતો નહોતો. પોતાના કષ્ટને જેમ તે વધારી-વધારીને વ્યક્ત કરતો, માનવીય મનોવિજ્ઞાન અનુસાર તેને ધીરિધિર મનમાં અનુભવ પાણ તેવો જ થવા લાગતો હતો.

તે કહેતો - “મારાથી દર્દ સહ્યું જતું નથી. જે પાણ ઉપાય કરવો હોય તે જલ્દી કરો. રામું ક્યાં મરી ગયો? તેને કહો વૈદને જલ્દી બોલાવી

લાવે, ડોક્ટરોને પાગ ફટાફટ ફોન કરી દો, મંત્ર-તંત્ર વાળા પંડિતને પાગ જાણ તો કરી જ દો, દોરા-ધાગાવાળાને પાગ બોલાવી જ લો. સૌને પોત-પોતાની તરકીબ અજમાવવા દો. કોઈને કોઈથી તો લાભ થઈ જ જશે. કોઈ પાગ રીતે દર્દ જલદીથી દૂર થવું જોઈએ.

મા આશ્રમ મુદ્રામાં કહેતી - “બધાને એક સાથે ! ”

અમિત કહેતો - “હા - હા, બધાને એક સાથે જ શું છે ? બિચારા મહોરો તો માંગતા નથી, જેના ભાગ્યમાં જે હશે, પોત-પોતાના ભાગ્યનું લઈ જશે. જ્યાં ચુંધી ડોક્ટર લોકો ન આવે, ત્યાં ચુંધી દાદી પોતાના નુસ્ખા અજમાવી જુએ. ઘરેલું ઉપાય કરવામાં પાગ આપાગું બગડે છે શું ! ”

અમિત જરા સરખી પીડામાં એટલી હોલા મચાવી દેતો કે જાગે તેના પર મુસીબતોનો પહાડ જ તૂટી પડ્યો હોય. તેને સહાનુભૂતિ બતાવતા સ્નેહવશ પત્ની પગ દબાવવા લાગતી, મા માથા પર હાથ ફેરવવા લાગતી, ગભરાઈને દાદા-દાદી દેવી-દેવતાઓની માનતાઓ માનવા લાગતી. આજુજુ કરવા લાગતા. પિતાજી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરવા લાગતા. ડોક્ટરોને ફોન કરી દેવામાં આવતા, વૈધ બોલાવવાની વ્યવસ્થા થઈ જતી. અમિતના કલ્યાણ મુજબ બધી જ વ્યવસ્થા કરી દેવામાં આવતી, તો પાગ અમિતને ધીરજ ન રહેતી. તે દર્દ.... દર્દ.... દર્દ.... બૂમો પાડતો જ રહેતો.

ડોક્ટર, વૈધ, હકીમ, મંત્ર-તંત્ર વાળા - બધા એક સાથે આવી જતાં. પોત-પોતાની રીતે તેઓ અંગે-અંગમાં દરદની તપાસ કરતાં, પરંતુ દર્દ તો તેમના આવતા પહેલાં જ ગાયબ થઈ જતું. જાગે તે અમિતની હોલો ના ડરથી જ ભાગી ગયું હોય. તેના દર્દમાં દમ જ કેટલું હતું કે જે તેની હોલા અને ડોક્ટરોના સામે પોતાની શક્લ દેખાડવા ઊભું રહે. ડોક્ટર, વૈધ વગેરે પોત-પોતાની ફીસ અને દક્ષિણા લઈને અમિતની અસહનશીલતા પર હસતા-મલકાતા પોતાના ઘરે ચાલ્યા જતાં.

સવાર થતાં જ પડોશી પૂછીતાં - વારે વારે અમિતને શું થઈ જય છે ? નેથી આખું ઘર આભ માથા પર ઉઠાવી લે છે. ઘરના લોકો તો આખી રાત સૂતાં નથી જ, અડોશી-પડોશીઓ અને ફળિયાના લોકો પાગ શોર બકોરથી જગી જાય છે.

ઘરવાળા તો શું કહે, તે બિચારાઓને પોતાને જ કાંઈ ખબર ન

પડતી. લોકો અનુમાન કર્યા કરતા, પરસ્પર વાતો કરતાં.

કોઈ કહેતું - “બિચારા પર કોઈ દેવી-દેવતાનો પ્રકોપ થયો હોય તેમ લાગે છે. કોઈ દેવી-દેવતાને માનતો - પૂજતો પણ નથી ને ! નાસ્તિક છે ને !”

કોઈ કહેતું - “તેના જ દ્વારા કરેલાં પાપોનું ફળ હશે. તે કાંઈ ઓછો પાપી નથી ! ખાવા-પીવાનો કોઈ વિવેક તો છે જ નહીં, ધંધો-વ્યાપાર પણ ન્યાય-નીતિનો નથી.”

અમિત ખાલી ઢોંગ નહોતો કરતો, તેને વેદના તો થોડી-ધાર્ઘી થતી જ હતી. ભવે કારાગું ગમે તે હોય. તેની મૂળભૂત ભૂલ તો માત્ર એટલી જ હતી કે તેનામાં વેદનાને સહન કરવાની શક્તિ નહોતી. તેથી તે પીડાથી જેટલો દુઃખી થતો હતો, તેનાથી વધારે તો પીડાની સંભાવનાથી પરેશાન/દુઃખી રહેતો હતો. આ કારાગે તે થોડીકિં પીડાથી જ ખૂબ બેચેન થઈ જતો હતો અને જ્યાં સુધી તે પીડા મટી ન જાય, ત્યાં સુધી હાય-તોબા કર્યા જ કરતો હતો.

એ સાચું છે કે જેટલી હોલા તે કરતો હતો, એટલી વેદના તેને તે સમયે થતી નહોતી. તે પીડાથી ભયભીત થઈને કંઈક વધારે પડતો જ શોર મચાવતો હતો. ન પોતે ઊંઘતો કે ન ધરવાળાને ઊંઘવા દેતો. આને જ તો શાસ્ત્રીય શબ્દોમાં પીડાચિંતન આર્તધ્યાન કહે છે.

એક દિવસ ખૂબ ઉત્સુકતાથી એક પડોશીએ ચેક આપ કરવા આવેલા એક મોટા ડોક્ટરને પૂછ્યું - “ડોક્ટર સાહેબ ! વારે-વારે શું થઈ જાય છે અમિતને, જેથી આપ લોકોને રોજ-રોજ ટાઈમ-બે-ટાઈમ કષ ઉઠાવવું પડે છે ?”

ડોક્ટરનો ઉત્તર હતો - “અરે ભાઈ ! થાય શું ? કાંઈ પણ નહીં. ઓવર ડ્રિક્ઝિંગ અને ઓવરડાયેટના કારાગે થોડીકિ ગેસીસ ટ્રબલ થઈ જાય છે. તેનાથી ક્યારેક માણું દુખવા લાગે છે, ક્યારેક પેટમાં દર્દ થવા લાગે છે, ક્યારેક છાતીમાં દુખવા લાગે છે તો ક્યારેક કમરદર્દ થાય છે. કારાગ એક છે. બિમારી અનેક દેખાય છે. તેમને આ બધું જાળાવી દીધું છે, તો પણ વારે-વારે વગર કારાગે અનેક ડોક્ટરોની ભીડ એકઠી કરી લે છે. મોટા માણસ ખરા ને. કોણ સમજાવે એમને ? ડોક્ટરોને શું ? એમને તો ધંધો છે. ફીસ મળે છે તેથી દોડ્યા-દોડ્યા આવે છે.

ભલા આદમી ઓવર ડ્રિક્ઝિંગ કરે છે, તેનાથી નકલી ભૂખ લાગે છે, ખાવાની ઈચ્છા થાય છે, તો આચર-કૂચર કાંઈ પાણ ખાઈ-પી વે છે. પેટ તો આખરે પેટ જ છે, કોઈ ધારુણી તો છે નહીં, જેમાં કાંઈ પાણ પીલી દઈ શકાય ? જેને પેટની દરકાર નથી, જેને મોંઢામાં લગામ નથી તેની તો વારે વારે આજ હાલત થવાની છે.”

ડૉક્ટરે આગળ કહું - “ મેં તો સાફ્-સાફ્ કહી દીધું - આ કામ માટે ભવિષ્યમાં આપ મને કદ્દી ફોન ન કરશો. આ શું મજાક છે ? એક બાજુ મોટા-મોટા ડૉક્ટરોની જુદી લાઈન લાગી રહી છે, બીજી બાજુ વૈધ, હકીમ, જંત્ર-મંત્ર-તંત્ર અને ગંડા-તાવીજ વાળા, પંડા-પુજારી બધા એક સાથે બેસાડી રાખ્યાં છે. મોટા માણસ હોય એનો અર્થ એ તો નહીંકે ગમે તેને લાઈનમાં લગાવી દે. દરેકને પોતાના કંઈક સિદ્ધાંત હોય છે, કેટલાક નિયમો હોય છે. પેસા જ સર્વસ્વ નથી.”

આ ઘટના કોઈ એક દિવસની નહોતી, વારે - વારે આવું થતું હતું. આવી સ્થિતિમાં જે ચિકિત્સકોમાં થોડુંક પાણ સ્વાભિમાન હતું, તેમાંએ તો આવવાનું જ બંધ કરી દીધું. ધીમે-ધીમે ફળિયાના લોકો પાણ સમજી ગયા હતા કે અમિતના ત્યાં ભીડ-ભાડ અને અવર-જવરનું કારણ બીજું કંઈ નહીં, તેને બે-ચાર છીકો આવી ગઈ હશે. પરિવર્તન પહેલાં આ ઈમેજ હતી અમિતની.

તે જ અમિત જ્યારથી ધર્મેશના અંતર-ભાષ્ય વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત થયો, તેના નિકટ સંપર્કમાં આવ્યો, તેના સાંનિધ્યમાં રહીને તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો, તેનો નિયમિત શ્રોતા બની ગયો અને તેને પોતાનો જ્ઞાનગુરુ માનવા લાગ્યો; ત્યારથી તેનું જીવન જ બદલાઈ ગયું.

હવે સાચેસાચી મરાગતુલ્ય પીડામાં પાણ, સો-સો વીંછીના ઊંખ જેટલી વેદના થવા છતાં પાણ તે મોઢેથી ઉદ્દુલ્લાં ઉચ્ચારતો નથી. પાસેના પલંગ પર સૂતી પોતાની પત્ની સુનંદાને પાણ જગાડતો નથી. જગાડવાનું તો ધારું દૂર, તેને પોતાની અસખ્ય વેદનાની જાગુણ સુદ્ધાં થવા દેતો નથી. હવે તેની બેચેનીને કાં તો તે (પોતે) જાગતો હતો કાં સર્વજ્ઞ દેવ. અન્ય કોઈ જારુણી શકતું નહીં.

હવે અમિત દમ ચઢવાના કારણે શિયાળાની મોટી-મોટી રાતો બેઠાં બેઠાં વીતાવી દે છે, પાણ મજાલ કે કોઈની ઊંઘ ખરાબ કરે. માથાના

દુઃખાવા ના કારાગે માથું પકડીને ચૂપચાપ બેઠો રહે છે; પરંતુ કોઈને કાંઈ કહેતો નથી. પોતાના કષ્માં કોઈને સહભાગી બનાવતો નથી.

ક્યાંથી આવી ગઈ અનાયાસ આ સહનશક્તિ તેનામાં? કેવી રીતે થયું આટલું મોટું પરિવર્તન?

જ્યારે આખું શહેર ગાડ નિંદ્રામાં સૂતું હોય, રસ્તાઓ સૂમસામ થઈ જતા, સિપાઈઓની સીટીઓ સિવાય ક્યાંય કોઈ અવાજ સંભળાતો ન હોય, ત્યારે બીમાર વ્યક્તિઓનો દુઃખ-દર્દ ભરેલ ચિત્કારોનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગે છે, જે આસ-પાસના લોકોની ઊંઘમાં તો ખલેલ પહોંચાડતો જ; સમગ્ર વાતાવરણને પાણ કરુણારસથી ભરી હે છે. અસ્થમાથી પીડાતા અમિતની ગાણતરી પાણ હવે એવા જ બીમારોમાં થઈ ગઈ હતી. હવે તેને સાચે જ ભારે વેદના થઈ ગઈ હતી. તે આખી રાત સૂઈ શકતો નહોતો. સુનંદા પાણ મોડી રાત સુધી જગી-જગીને પતિના દુઃખમાં સહભાગિની બનવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરતી, પાણ શરીર તો આખરે શરીર જ છે, જ્યારે તે થકીને લોથ-પોથ થઈ જતી ત્યારે ન ઈચ્છાવા છીતાં પાણ ઊંઘ આવી જ જતી.

અમિત હવે સુનંદાને સહેજ પાણ તકલીફ આપવા ઈચ્છિતો નહોતો. તેથી તે સુનંદા સૂઈ જાય તો તેને જગાડતો તો નહોતો; પાણ તેની પીડાનો ચિત્કાર કાચી ઊંઘમાં સૂતેલી સુનંદાના કાનોમાં અથડાવાથી, તેની દુઃખભરેલી આહ અને કાગસાટથી તે સ્વયં જ ચોંકી ઉઠતી હતી. તે જ્યારે પાણ આંખ ઉધાડીને જેતી ત્યારે તે અમિતને તરફડતો જ જેતી.

કંઈક પડવાના ધમાકાથી જ્યારે સુનંદાની ઊંઘ ઉડી અને તેણે ઉડીને જેયું તો પાણીનો લોટો નીચે પડ્યો હતો, પાણી પલંગ પર ફેલાઈ ગયું હતું અને અમિત પલંગ પર ઊંઘ મુખે પડ્યો તરસથી તડપી રહ્યો હતો. તે શ્વાસ લેવામાં પાણ ધારી તકલીફ અનુભવતો હતો. ધડિયાળ તરફ જેયું તો તે વખતે ત્રાણ વાગ્યા હતા.

સુનંદાએ અમિતની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું - “તબિયત કેવી છે, શું હજુ સુધી જરા પાણ ઊંઘ આવી નથી? જે ઊંઘ નહોતી આવતી, બેચેની વધતી હતી તો એવી સ્થિતિમાં ઉઠ્યા જ શા માટે? તમે મને શા માટે ન જગાડી?

અમિત બોલ્યો - “મેં વિચાર્યું કે તને જગાડવાથી મારી વેદના તો ઓછી થશે નહીં. તે તો મારે જ સહન કરવી પડશે. તો પછી તને વ્યર્થ પરેશાન શા માટે કરું ? કાંઈ એક બે દિવસની વાત તો છે નહીં, તું રાતોની રાતો જગીને ખ્યાં સુધી, કેટલો સાથ આપી શકીશ ? વળી તારે આખો દિવસ ઘરના-બહારના બધાં કામ-કાજ પાણ તો કરવાં પડે છે. તારું શરીર કાંઈ પોલાદનું બનેલું તો છે નહીં. સુનંદા ! મેં તને જીવનમાં દુઃખ સિવાય બીજું આપ્યું જ શું છે ???”

કહેતા-કહેતાં અમિતની આંખોમાંથી આંસુ છલકાઈ આવ્યાં.

“નાથ ! આપ જૂની વાતોને યાદ કરી-કરીને આ કેવી વાતો કરો છો ? યાદ છે તે દિવસે ધર્મશાળાએ શું કહ્યું હતું ? તેમાંગે કહ્યું હતું કે - જેનું કરવું જોઈએ આપાંગે સ્મરાગ, તેનું કરીએ છીએ આપાંગે વિસ્મરાગ અને જેનું કરવું જોઈએ આપાંગે વિસ્મરાગ, તેનું કરીએ છીએ આપાંગે સ્મરાગ. આ જ કારાગે થાય છે ભવ-ભવમાં મરાગ.”

ખરેખર ભૂતકાઈ તો ભૂલવા જેવો જ છે, તેને યાદ કરવાથી પશ્ચાતાપ અને દુઃખ સિવાય બીજું મળે છે જ શું ? ભૂતકાળ તો તીર્થકર ભગવંતોનો પાણ ભૂલોથી જ ખરેલો હતો પછી હું અને તમે તો શું વિસાતમાં ? ભૂતકાળમાં થયેલી ભૂલો માટે રોતું - ધોવું વ્યર્થ જ છે.

ધર્મશાના પ્રવચનમાં બીજી મહત્વપૂર્ણ વાત એ પાણ આવી હતી - સુઃખ દુઃખ દાતા કોઈ ન આન, મોહ રાગ રૂપ દુઃખ કી ખાન. કોઈ અન્ય વિકિત કોઈને સુખ-દુઃખની દાતા છે જ નહીં, પોતાનું અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વિષ જ પોત-પોતાના દુઃખના વિધાતા છે. તેથી કોઈ અન્યને દોષ દેવો વ્યર્થ છે.

સુનંદાની અમૃતતુલ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો સાંભળીને અમિતને એવું લાગ્યું જાગે તેના તાજીં જ ખમો પર કોઈએ મલમ લગાવી દીધો હોય. તેને થોડી વાર માટે અતીનિન્દ્ય આનંદ જેવી અનુભૂતિ થઈ. પછી તેને વિકલ્પ આવ્યો. હજુ રાતના ત્રાગ વાગ્યા છે, સુનંદાએ સૂઈ જવું જોઈએ.

અમિતે સ્નેહ ભર્યા સ્વરે કહ્યું - “સુનંદા ! તું સૂઈ જ ! મને મારી હાલત પર છોડી દે. મારા પાછળ તું તારું સ્વાસ્થ્ય ન બગાડ. હવે તું મારા બદલે મારા દીકરાની સાર-સંભાળમાં ધ્યાન આપ. તારા સિવાય હવે તેનું છે જ કોણ ? મારા જીવનનો તો કોઈ ભરોસો છે નહિ, સાંભળ્યું છે

દમનો રોગ દમ લઈને જ જાય છે અને વળી એક જ રોગ થોડો જ છે. આ શરીર તો રોગોનો જ અડો બની ગયું છે. તને શું બતાવું સો-સો વીધીના ઉંખ જેટલી વેદના ચોવીસે કલાક બની રહે છે. સાચે જ જે ધર્મેશજીનું સાંનિધ્ય ન મળ્યું હોત અને તત્ત્વજ્ઞાનનું બળ ન હોત તો સંભવ છે હું આ મરાગાસન્ન પીડાથી બચવા માટે જેર ખાઈને ખ્યારનોય સદાને માટે સૂઈ ગયો હોત. ”

અમિતની વાતો સાંભળીને સુનંદાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયા. આંસુ લૂધ્યતાં તે બોલી - “સ્વામી ! તમે તમારા મોં પર મોતની વાત લાવો છો જ શા માટે ?

આવું અશુભ વિચારો છો જ શા માટે ? હજુ તમારી ઉંમર જ શું છે ? આ પાપનો ઉદ્ય પાગ ચાલ્યો જશે. મને વિશ્વાસ છે તમે જલદીથી પૂર્ણ સ્વસ્થ

થઈ જશો.”

અમિતે કહ્યું - “આ તું નહીં, તારો રાગ બોલી રહ્યો છે. ઠીક છે, તારી ભાવના સફળ થાય. જે મને જીવવાની તમન્ના નથી તો મરવાની જલદી પાણ નથી. જ્યાં સુધી આ જિજનવાણી સાંભળવા-સમજવાનો તથા તત્ત્વચિંતન-મંથન કરવાનો અવસર મળી રહ્યો છે, સાંદું જ છે; પાણ મારા કે તારા વિચારો પ્રમાણે કાંઈ થતું નથી. જે થવાનું છે, તે નિશ્ચિત છે-મને એના પર પૂર્ગ વિશ્વાસ છે. પરંતુ એટલો મેં પાકો નિશ્ચય કરી લીધો છે કે હવે હું મારું શેષ જીવન ધર્મેશના સાંનિધ્યમાં જ ગુજરીશ. આજથી તે મારો મિત્ર જ નહીં, ગુરુ પાણ છે. કોઈને ગુરુ બનાવવા માટે તેની ઉમર જેવામાં નથી આવતી, ગુણ જેવામાં આવે છે. તેથી હવે હું તેને ‘ગુરુજી’ કહેવામાં જરા પાણ સંકોચ નહીં રાખું.”

વાત કરતા-કરતા અમિતને ફીરીથી દમનો દોરો પડી ગયો અને તે છાતી દબાવીને ત્યાં જ બેસી ગયો. બેઠા-બેઠા વિચારવા લાગ્યો-કરનીનું ફળ તો ભોગવવું જ પડશે, પલાયનતાથી કામ નહીં ચાલે. જ્યારે ફૂતરાના કાનમાં કીડા પડી જાય છે અને તે કરડે છે તો તે કાન ફિડાવતું અહીંથી ત્યાં, ત્યાંથી અહીં ભાગતું ફરે છે, અંધારામાં જઈને બેસે છે. તે વિચારે છે કે અંધારામાં કીડાઓના કરડવાથી બચી જઈશ. તે બિચારાને એ ખબર નથી કે દુઃખનું કારાગ બહાર નહીં, મારા કાનની અંદર જ વિદ્યમાન છે. આ જ સ્થિતિ આપણી છે. કર્મના કીડા તો આપણી જ અંદર છે ને? આમ-તેમ ભાગવાથી અથવા વગર મોતે મરવાથી શું થશે? કર્મ તો પીછો છોડશે નહીં? અજ્ઞાન દશામાં જે પાણ ઉપાય આપણે કરતા રહ્યાં છીએ, તે બધાં જૂઢાં છે.

વાત તો આ જ સાચી છે કે - અનાદિ નિધન વસ્તુઓ ન્યારી-ન્યારી પોતાની મયર્દા સહિત પરિણમે છે. કોઈ કોઈને આધીન નથી, કોઈ કોઈના પરિણમાવવાથી પરિણમતી નથી. આ પ્રમાણે પરમાણુ-પરમાણુનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કર્તા-ધત્ત-હત્તી નથી.

ધર્મેશના સંપર્કમાં આવ્યા પહેલા જ્યારે સુનંદાને તત્ત્વજ્ઞાન નહોંતું, ત્યારે તે પાણ નિરંતર એ વિચારી-વિચારીને દુઃખી રહેતી હતી કે-

માની, મારી, સુનયનાની અને જીવંધરની જે દુર્દ્શા થઈ, તેનું એક માત્ર કારાગ મારા પિતા છે. તેમના દુર્ઘટસનોના કારાગે અમે ક્યાંયના ન રહ્યાં. શું આ જ કર્તવ્ય હોય છે એક પિતાનું? એમના કારાગે બાળપણ તો અસીમિત દુઃખોમાં ગુજર્યું જ, લગ્ન પાણ કર્યા તો એવી વ્યક્તિ સાથે કરાવી દીધા કે જે એક નંબરનો દાડિયો છે. આ લગ્ન કરતાં તો સાંદું એ થાત કે તેમણે અમારા હાથ-પણ બાંધીને અમને કોઈ ઊંડા કૂવામાં નાંખી દીધા હોત. પતિદેવના ગુગ પાણ ક્યાં સુધી ગાવાં. તેઓ પિતાજીથી પાણ બે ડગલાં આગળ છે. કોને-કોને રોઈએ? બીજું બધું તો ઠીક આપાણું આ શરીર પાણ સાથ આપતું નથી. રોજ-બરોજ કોઈને કોઈ બિમારી, કોઈને કોઈ પીડા. ધરની બહાર નીકળો તો જેની પાસે કોઈ આશા-અપેક્ષા રાખો, તે કાં તો પીઈફેરવી લે છે કાં તો પછી ઈજનજત લૂંટવાને ફરે છે. કેટલી નાલાયક છે આ દુનિયા? ન ખાવા માટે દાણા, ન શરીર ઢાંકવા માટે વલ્લ. બધું બરબાદ કરી નાંખ્યું. ક્યાંયની ન રાખી. હવે તું ન જીવી શકે છે કે ન મરી શકે છે. શું નહોતું પિતા અને પતિદેવના કુળોમાં? અમીરો જેવા ઠાઠમાઠ હતા બંનેના, પાણ કરી દીધું સધળ્યું સત્યાનાશ.

એક પડખું તો એ હતું સુનંદાના વિચારવાનું અને હવે બીજું પડખું જુઓ. જ્યારથી સુનંદા ધર્મપુરુષ ધર્મશના સંપર્કમાં આવી, ધર્મશ પાસેથી તત્ત્વોપદેશ સાંભળ્યો-સમજ્યો અને જેનધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની શ્રદ્ધાવાન બની, ત્યારથી જે કોઈ તેને બાળપણની યાદ અપાવે છે તો તે વિચારે છે -

જગતમાં જેટલા જીવ છે, તે બધા પોતાના કરેલાં પુણ્ય-પાપનું જ ફળ ભોગવે છે, દુઃખી-સુખી કરવા વાળું જે અન્ય કોઈ હોય તો આપાણા દ્વારા કરેલા પાપ-પુણ્યનું શું થશે? શું તે નિષ્ફળ નહીં હરે?

તેથી કોઈ બીજાને પોતાના દુઃખોનું કારાગ માનવું, બીજાના દોપ જેવા મૂર્ખતા છે. કોઈ પાણ પર પદાર્થ ભલા-ભૂરા નથી, ઈષ-અનિષ નથી. પોતાના રાગ-દેખ અને અજ્ઞાનથી જ તે ભલા-ભૂરાં પ્રતીત થાય છે.

સુનંદાને જ્યારે પાણ પહેલાંની દુઃખ સ્મૃતિઓ સત્તાવતી ત્યારે તે તરત જ પુરાગ પુરુષ રામ, હનુમાન, સીતા, દ્રોપદી, અંજના વગેરેના આદર્શોને યાદ કરીને મનોમન સમાધાન મેળવી લેતી.

આ રીતે હવે તેને સહજ જ હાલતા-ચાલતા, ઉઠતાં-બેસતાં, ખાતા-પીતાં, સૂતાં-જગતાં આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય અને વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન થવા લાગ્યું.

તો પાણ તે બંને સંધ્યાકાળમાં બે-બે ઘડી શાંતિથી બેસીને એકાંતમાં મન-વચન-કાયની શુદ્ધિપૂર્વક પંચપરમેષ્ઠી વાચક મંત્રોનું અને પંચપરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું સ્મરાણ કરીને ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો પુરુષાર્થ પાણ કરતી, જેથી ઉપયોગમાં આત્મસ્થ થવાની પાત્રતા પ્રગટ થઈ શકે.

સુનંદાએ અમિતને સંબોધિત કરતા કહ્યું - “ જેવી રીતે આપાણને અજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાના આર્ત-રોક્ર ધ્યાનોની ઓળખાણ નહોતી; તેવી રીતે ધારું લોકોને પોતાના વિશુદ્ધ ભાવોની જાગ હોતી નથી. આ કારાણે તેઓ ગભરાય છે, વિચારે છે કે - હાય ! અમે શું કરીએ? ધર્મધ્યાન તો અમારાથી થતું જ નથી, અમે તો કદ્દી ધર્મધ્યાન કરતા જ નથી. આમ પાણ અમે ક્યાંય દશમિનિટ બેસીને મનને એકાગ્ર કરી શકતાં નથી. તેથી અમને ધર્મ-ધ્યાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થશે ?

પરંતુ તેમને ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, ચિંતા કરવાથી કાંઈ થતું પાણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન થતાં, વસ્તુની સ્વતંત્રતાનું ભાન થતાં, કર્મ-સિદ્ધાંતનો પરિચય થતાં ધર્મધ્યાન સ્વયમેવ થવા લાગે છે. સિદ્ધાંતોના સહારે પોતાનામાં સમતા ભાવ જગાડવો, એ જ તો ધર્મધ્યાન છે. તે એકાંતમાં બેસીને પાણ થઈ શકે છે અને હાલતાં-ચાલતાં પાણ થતું જ રહે છે. તેથી નિશ્ચિંત થઈને ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વસ્તુ સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને શાસ્ત્રાભ્યાસથી પરમાં એકત્વ-મમત્વ તથા કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વની ધારાણાને નિર્મૂળ કરવી જોઈએ. ધર્મધ્યાન કરવાનો આ જ એકમાત્ર ઉપાય છે.

આના વગર કોઈ પાણ કિયાકાંડ, આસન અને પ્રાણાયામ વગેરે કિયાઓ આપાણને ધર્મધ્યાનની મંજિલ પર પહોંચાડી શકશે નહીં.

આ પ્રમાણે સાતિશય પુણ્યના ઉદ્યથી અમિત અને સુનંદા બંનેના જીવનમાં જે કાંતિકારી પરિવર્તન થયું, તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે, અનુકરાગીય છે. ●

એ પરિણામ જીવનની વિશેષતા હતી કારણે જીવનની વિશેષતા
ક્ષાળિત હતી કારણે જીવનની વિશેષતા હતી કારણે જીવનની વિશેષતા
ક્ષાળિત હતી કારણે જીવનની વિશેષતા હતી કારણે જીવનની વિશેષતા

૩૩

હુદ્ધસનોથી થયેલા એક સાથે અનેક રોગોના કારણે અમિતનો
દેહ તો દુર્બળ થઈ જ ગયો હતો, ખાંસી અને દમના વિશેષ પ્રકોપથી
ક્ષારેક-ક્ષારેક તે ખૂબ જ પરેશાન થઈ જતો હતો. આ બંને એવા જીવલોણ
રોગ છે કે જે દરદીને પ્રયાંયનો ય રાખતાં નથી. એનાથી દરદીને વેદના
તો મરાગતુલ્ય થાય છે પરંતુ મરતો નથી. ખાંસતા-ખાંસતા હાલત ખરાબ
થઈ જાય છે. એવી દયાજનક દુર્દશા થઈ જાય છે કે જેનારને પાણ આંસુ
આવી જાય.

અમિતને દમના આવા દોરા દિવસમાં એક-બે વખત નહીં, અનેક
વખત આવવા લાગ્યાં હતાં. દમના દોરાથી દમ ધૂટાવા લાગતો, દમ
ধૂટાવાથી તે પરસેવે રેબ-ઝેબ થઈ જતો. આંખોમાં આંસુ આવી જતાં,
મોઢામાંથી ફીણ નીકળવા લાગતું. બેચેની વધવાથી તે અધીરો થઈ જતો,
તેને એવું લાગતું કે જાગે તત્ત્વજ્ઞાન તેના ધૈયની કસોટી લઈ રહ્યું હોય.

અમિત જેમ-જેમ ધૈર્ય ધારાગું કરીને તત્ત્વજ્ઞાનની પરીક્ષામાં પાસ
થવાની કોશિશ કરતો, તત્ત્વનું આલંબન લઈને દુઃખને સમતાભાવથી
સહન કરવાનો પ્રયત્ન કરતો, તેમ-તેમ દમનો પ્રકોગું ખૂબ વધારે વધતો
હોય તેમ લાગતું હતું.

જે કે સુનંદાને માનવીય કમાલેરીના કારણે ક્ષારેક-ક્ષારેક પોતાના
દુભાગ્ય પર અને પતિના હુદ્ધસનો પર ધાર્ણી જ અકળામાગ થતી તથા
ખીજ પાણ ખૂબ ચઢતી, તેથી કોધાવેશમાં તે ક્ષારેક-ક્ષારેક તેમને બૂઝું-
ભલું પાણ કહી દેતી; પાણ તેના વદ્યમાં અમિત પ્રત્યે આદરભાવ હતો,
પ્રેમ હતો, સહાનુભૂતિ હતી, સમર્પાણ પાણ હતું. અમિતને સન્માર્ગ પર
લાવવાનું શ્રેય ધર્મેશના સિવાય જે કોઈને જતું હોય તો તે એક માત્ર સુનંદા
જ હતી. સુનંદાનું માનવું હતું કે ‘પાપથી ધૂણા કરો, પાપીઓથી નહીં.’

પાપી તો એક દિવસ પાપનો ત્યાગ કરી પરમાત્મા પાણ બની જય છે. આથી તેણે પોતાના પતિ અમિત પ્રત્યે માંદગીના સમયે સહાનુભૂતિપૂર્ણ વ્યવહાર જ રાખ્યો અને તેની ભરપૂર સેવા કરી તથા બધી જ રીતે પૂરેપૂરો સહયોગ આપ્યો.

અમિતની વેદનામાં સુનંદા આખી રાત જાગીને પૂરેપૂરો સાથ આપવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. જ્યારે પાણ અમિતને દમનો દોરો પડતો ત્યારે તત્કાળ સુનંદા તેના વાંસા પર હાથ ફેરવતી, તેના આંસુ લૂંછતી. દોડી-દોડીને દવાઓ લાવતી અને ખવડાવતી-પીવડાવતી પાણ ખરી. પોતાના ખોળામાં તેનું માથું રાખીને માથે હાથ ફેરવતી જરૂર પડે તો હાથ-પગ દબાવતી, નવડાવતી-ધોવડાવતી પાણ ખરી.

સેવા ચાકરીની સાથે-સાથે વેદનાને ભુલાવવા માટે, વેદના પરથી ઉપયોગને હટાવવા માટે, ત્યાંથી ચિત્તને વિભક્ત કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન પરક અને વૈરાગ્યવર્દ્ધક વૈરાગ્યભાવના, બાર ભાવનાના પાઠ સંભળાવી-સંભળાવીને વસ્તુ સ્વરૂપ અને સંસારના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પાણ કરાવતી. ક્યારેક કર્માની વિચિત્રતાની કથા-વાર્તાઓ સંભળાવી સમતા ભાવ જગ્યાત કરવાનો પ્રયત્ન કરતી. ક્યારેક આધ્યાત્મિક ભજન સંભળાવીને તેના મનને રંનિત કરતી. સાંભળતા-સાંભળતા ધાર્ણા-બધા પદ્ય અમિતને યાદ પાણ થઈ ગયા હતા, જેને તે પોતે આ રીતે ગાણગાણુતો રહેતો હતો -

જગ હે અનિત્ય^૧, તામે, સરન ન વસ્તુ કોય;^૨

તાતે દુ:ખરાસિ ભવવાસ કોં નિહારિએ.^૩

એક ચિત્ર ચિનહુ^૪ સદા બિન્ન પરદવ્યનિ તૈ,^૫

અશુચિ શરીર મેં ન આપાબુદ્ધિ ધારિએ.^૬

રાગાદિક ભાવ^૭ કરે કર્મ કો બઢાવે તાતે,

સંવર સ્વરૂપ હોય^૮ કર્મબંધ ડારિએ.^૯

તીનલોક^{૧૦} માહિ જિનધર્મ^{૧૧} એક દુર્લભ હે;^{૧૨}

તાતે જિનધર્મ કો ન છિનહૂ બિસારિએ.^{૧૩}

૧. અનિત્ય ૨. અશરાણ ૩. સંસાર ૪. એકત્વ ૫. અન્યત્વ ૬. અશુચિ ૭. આખ્રય ૮. સંવર

૯. નિર્જરા ૧૦. લોક ૧૧. ધર્મ ૧૨. બોધિ દુર્લભ.

પંડિત કવિવર ભાગચંજના આ એક જ પદમાં અત્યંત સંક્ષેપમાં બાર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ આવી ગયું છે. જે અમિતના ધ્યાનમાં બરાબર આવવા લાગ્યું હતું.

એકવાર સુનંદાએ અમિતને પૂછ્યું - “ વારુ બતાવો ! બાર ભાવનાનો સંક્ષિપ્ત સાર શું છે ? ”

અમિતે બાર ભાવનાઓનો સાર બતાવતા કહ્યું -

“ અનિત્યભાવનામાં કહ્યું છે કે - જે સંયોગોમાં તું સદા રહેવા ઈચ્છે છે, તે ક્ષાળભંગુર છે, અનિત્ય છે. પુત્ર-પરિવાર-કંચન-કામની તારી સાથે સદા રહેવાવાળા નથી. કાં તો એ તારો સાથ છોડી દેશે અથવા તું પોતે એમની પાસેથી ચિર વિદાય લઈ લઈશ. ત્યારે એ બધું સહજ જ ધૂટી જશે.

અશરાગ ભાવનામાં એમ કહ્યું છે કે - વિયોગ થવો સંયોગોનો સહજ સ્વભાવ છે, કોઈ એવી ઔષધી કે મહિંગ-મંત્ર-તંત્ર નથી જે સંયોગોનો વિયોગ થતાં બચાવી શકે. જગત અશરાગ છે, એમાં શરાગ શોધવું જ મૂરખામી છે. નિજ આત્મા અને પંચ-પરમેષ્ઠી સિવાય બધું જ અશરાગ છે.

સંસાર ભાવનામાં કહ્યું છે - સંસારના સંયોગોમાં જ્યારે સુખ જ નહીં, તો એ સંયોગોની શરાગમાં જવું જ નિરર્થક છે.

એકત્વ ભાવનામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે દુઃખોને હળી-મળીને ભોગવી શકતાં નથી. એકલાએ જ ભોગવવા પડશે.

અન્યત્વ ભાવનામાં એકત્વના ભાવને જ નાસ્તિથી દઢ કરવામાં આવે છે અને એ ભાવના આવી જ જય છે કે કોઈ કોઈનું સાથી થઈ શકતું નથી. જ્યારે શરીર જ સાથ આપતું નથી તો બીજાં તો શું સાથ આપશે ?

અશુદ્ધિ ભાવનામાં કહેવામાં આવે છે કે - જે દેહ પ્રત્યે તું રાગ કરે છે, તે દેહ અત્યંત મલિન છે, મલમૂત્રનું ધર છે.

આ રીતે શરૂઆતની છ ભાવનાઓ સંસાર શરીર અને ભોગોથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવામાં નિમિત્ત છે. એનાથી આ આત્મા

આત્મહિતકારી તત્ત્વ સાંભળવા-સમજવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. આ ભાવનાઓને ભાવવાથી દેહાદિ પર પદાર્થોથી બેદભાવ પાગ દઢ થાય છે.

બાકીની છ ભાવનાઓ તત્ત્વજ્ઞાનપરક છે, જેના દ્વારા કર્મોના આખ્રીવ, સંવર નિર્જરાનું જ્ઞાન થાય છે તથા લોકના સ્વરૂપની વિસ્તૃત જાગુકારી પ્રાપ્ત થાય છે, ધર્મભાવનામાં ધર્મના સ્વરૂપનું વિશેષ ચિંતન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે અને બોધિ દુર્લભ ભાવનાથી એ બોધ મળે છે કે - રન્નત્રયની પ્રામિ દુર્લભ છે, તેથી સમય રહેતાં જ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

આ બાર ભાવનાઓનું વારંવાર ચિંતન-મનન કરવું એ પાગ વ્યવહાર ધર્મધ્યાન છે, કારાગ કે અનાથી જ્ઞાન, વૈરાગ્યની જ વૃદ્ધિ થાય છે.”

જ્યારે અમિતની તબિયત વધારે ખરાબ થઈ જતી ત્યારે ધર્મેશ ખુદ અમિતને સંબોધન કરવા માટે તેની પાસે આવી જતો અને તેને સમજાવતો. તત્ત્વચર્ચા પાગ કરતો અને પીડા ચિંતન આર્તધ્યાનનો ખતરો બતાવીને તેનાથી બચતા રહેવાની પ્રેરણા આપતો તથા ધર્મધ્યાનની વિષયવસ્તુ શું છે અને વ્યવહાર ધર્મધ્યાનના ધ્યેય શું - શું છે? એ બાબતની જાગુકારી આપતો રહેતો હતો.

ધર્મેશ એક વાર અમિતને સંબોધિત કરતાં કહ્યું -

“ જે - જે દેખી વીતરાગને, સો-સો હોસી વીરા રે;

અનહોની હોસી નહિં ક્યોહીં, કાહે હોત અધીરા રે.

સમય એક બઢે નહીં ઘટસી, જે સુખ-દુःખ કી પીરા રે;

તૂ ક્યોં સોચ કરે મન મૂરખ હોય વજ ક્યોં હીરા રે.

જે વસ્તુનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞાદેવે જેવું જાણ્યું છે; દેખ્યું છે, તેવું જ નિર્યંતર પરિણામે છે. તેથી સંયોગોને ઈષ-અનિષ માનીને સુખી-દુઃખી થવું નિષ્ણળ-નકામું છે. આવા વિચારથી જ સમતા આવે છે.”

જેટલો સમય ધર્મેશ અમિતની પાસે રહેતો અને તેને તત્ત્વચર્ચામાં

પરોવી રાખતો, ત્યાં સુધી તેને દર્દનો અહેસાસ પાણ થતો નહીં. થોડો-
ધારું પીડા તરફ ઉપયોગ જરૂર તો તરત જ વિષય બદલીને પુનઃ વાતોમાં
લગાવી દેતો.

બુધજન કવિને યાદ કરતા ધર્મશે તેમનું લોકપ્રિય આધ્યાત્મિક
ભજન સંભળાવ્યું, જેને સાંભળીને સહજ નિર્ભયતા આવે છે.

હમકો કદ્ધુ ભય ના રે, જાન લિયો સંસાર. ટેક.

જે નિગોદમેં સો હી મુઝમેં, સો હી મોક્ષ મજાર;
નિશ્ચયબેદ કદ્ધુ ભી નાહીં, બેદ જિને સંસાર. ૧

પરવશ હે આપા વિસારિકે, રાગ-દ્રેષ્ટ કો ધાર;
જીવત-મરત અનાદિ કાલ તેં, યો હી હે ઉરમ્યાર. ૨

“અકરિ જેસે જાહિ સમયમેં, જે હોતા જ દ્વાર,
સો બનિહે, ટરિ હે કદ્ધુ નાહીં; કરિ લીનો નિરધાર.”

હમકો કદ્ધુ ભય ના રે જાન લિયો સંસાર.

જુઓ, આચાર્ય રવિષેણો પાણ આ આશયનો એક શ્લોક લખ્યો
છે. તે લખે છે - જેને જ્યાં, જે કારાગથી, જે પ્રકારે જે વસ્તુ પ્રામથવાની
હોય છે, તેને ત્યાં, તે જ કારાગથી, તે જ વસ્તુ જરૂર પ્રામથાય છે.

ધર્મધ્યાનની વ્યાપકતાને સ્પષ્ટ કરતાં ધર્મશે કહ્યું -

“જે અમિત ! તાત્ત્વિક વિષયોની ચર્ચા-વાતો કરવી એ પાણ
ધર્મધ્યાન જ છે. ધ્યાન માત્ર આંખ બંધ કરીને બેસવાથી જ નહીં,
હાલતાં-ચાલતાં, ઊઠતાં-બેસતાં, ખાતાં-પીતા પાણ થાય છે. તેથી તું
નિરંતર આખું જ કંઈ ને કંઈ વિચાર્યા કર જેથી પીડાથી પાણ બચી જઈશ
અને પીડા ચિંતન આર્તધ્યાનથી પાણ બચી જઈશ.”

આ રીતે સુનદા, ધર્મશે તથા અન્ય મળવા માટે આવનારાઓમાં

૧. પ્રાણેવ યદ ભવાસવ્ય, યેન યત્ર યથા યત : ।

તત્પરિપ્રાપ્તતેડવશ્ય, તેન તત્ર તથા તત : || ૪૦ || - પદ્મપુરાણ સર્ગ ૧૧૦

અમિતનું ધ્યાન પરોવાયેલું રહેવાથી દિવસ તો ખૂબ આરામથી પસાર થઈ જતો; પરંતુ રાતે એકલા પડતાં જ દર્દ વધારે અનુભવાતું.

એકલી સુનંદા આખરે ઝ્યાં સુધી અને કેટલા દિવસો સુધી જાગે. અમિતને પાગ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધ માટે તેને મોડી રાત સુધી જગાડી રાખવી પસંદ નહોતું. હવે તો તે ધર્મશ દ્વારા અપાયેલ માર્ગદર્શનથી જ પોતાના સમયનો સદૃપ્યોગ કરવા લાગ્યો હતો. પુણ્યોદયથી અમિત ધરિ-ધરિ ઢીક પાગ થવા લાગ્યો હતો.

કેટલાક રોગો બદનામ થઈ ગયા છે, જેના સંબંધમાં કહેવાય છે કે તે મરાગ સુધી પીછો છોડતા નથી. જેમ કે - દમ તો દમ લઈને જ જાય છે. કેન્સરનો કોઈ ઈલાજ જ નથી. ટી. બી. પાગ આ જ જીવલોગ રોગોમાં ગાગ્યાય છે. લીવર, કિડનીના નામથી પાગ લોકો ગભરાતા રહે છે.

જે આમાંના એક-એક રોગથી જ લોકોનું કાળજું કંપી ઉઠે છે તો જેને આવા અનેક રોગ એક સાથે થઈ ગયા હોય, તેમની ગભરામણની તો વાત જ શું કરવી ?

અમિત તેવા જ રોગીઓમાંનો એક હતો, જે પોતાની જ ભૂલથી એક સાથે અનેક જીવલોગ રોગોમાં સપદાઈ ગયો હતો. જેના બચવાની હવે કોઈને કંઈ આશા રહી નહોતી.

પરંતુ એ જરૂરી તો નથી કે જીવલોગ રોગ જીવ લઈને જ જાય. જે આયુક્રમ શેષ હોય અને અસાતા કર્મનો અંત આવી જાય તો મોટામાં મોટો રોગ પાગ મટી જતો જેવામાં આવે છે.

જે રોગોથી દેહને છોડાવવો અમિતને પશ્ચિમથી સૂર્ય ઉગવા જેવું અસંભવ લાગવા માંઝ્યું હતું, તે રોગો પાગ ડોક્ટરોના પ્રયાસ તથા અમિત અને સુનંદાના ભાગ્યોદયથી ધીમે-ધીમે મટી ગયા.

અમિત જ્યારે લાંબી માંદગી પછી શારીરિક અને માનસિક રૂપથી

એકદમ સ્વસ્થ થઈને સુનંદાની સાથે સાંજની જ્ઞાનગોઢીમાં સામેલ થયો ત્યારે સહુને આનંદ થયો. ધર્મશે પાણ આનંદ વ્યક્ત કર્યો અને હસીને તેને સ્વાસ્થ્ય લાભ માટે અભિનંદન આપ્યા.

અમિતે ધર્મશે અભિવાદન કરીને અભિનંદનના જવાબમાં ધન્યવાદ આપતા વિનમ્ર ભાવે નિવેદન કર્યું -

“ધર્મધ્યાનના દસ ભેદોની જે ચર્ચા જિનાગમમાં છે, તે દસ ભેદ ક્યા ક્યા છે? અને તે ધ્યાનોને કરવાની વિધી શું છે?

ધર્મશે કહ્યું - “તમારો પ્રશ્ન મહત્વપૂર્ણ છે. પ્રાસંગિક પાણ છે. આ આખી શિબિરમાં ધ્યાનનો જ વિષય ચાલ્યો છે.”

ધર્મશે તત્ત્વચર્ચાનો પ્રારંભ કરતા પહેલાં અમિતને પૂછ્યું - “કહો અમિત! હવે તમારી તબિયત એકદમ સારી છે ને? મોંડા પરથી હવે તમે ધાર્યા સ્વસ્થ લાગો છો. હવે તમને શ્વાસની પાણ એવી તકલીફ જાગુણતી નથી જેવી પહેલાં હતી. સારું થયું, તમે સ્વસ્થ થઈ ગયા. તમારી બીમારીની સૌને ચિંતા હતી.

અમિતે હળવું સ્થિત કરતાં કહ્યું - “હા, આપ સૌની શુભકામનાઓથી અને ભલી હોનહારથી બચી ગયો છું બસ હવે શેષ જીવન આપના શરાણમાં જ સમર્પિત રહેશે. હા, મેં ધર્મધ્યાનના વિષયમાં...

ધર્મશે કહ્યું - હા, મને ધ્યાન છે ભાઈ! ધર્મધ્યાનના ૧૦ ભેદોનું કર્થન જિનાગમમાં છે; તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે -

૧. આજ્ઞા વિચય - આમાં પાંચ અસ્તિકાય તથા છહ જીવનિકાય વગેરેના ચિંતવનમાં જ્યાં આપણી મતિની ગતિ ન હોય, તેને સર્વજ્ઞની આજ્ઞા માનીને ચિંતન કરવું તે આજ્ઞા વિચય ધર્મધ્યાન છે.

આચાર્ય અકલિકદેવે રાજવાર્તિક ગ્રથમાં આજ્ઞાવિચયનું જે સ્વરૂપ લખ્યું છે, તેનો સારાંશ એ છે કે તીવ્ર કર્મદયથી જેમની મતિ મંદ છે, તેઓ સ્વયં તો અમૂર્ત તથા સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો નિર્ણય કરી શકતા નથી અને તત્ત્વજ્ઞાની ઉપરેશક સર્વત્ર સદાકાળ સુલબ હોતા નથી. અમૂર્ત આત્મા અને ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યોની સિદ્ધિ માટે એવા દાણાંત તથા હેતુ લોકમાં ઉપલબ્ધ નથી હોતા કે જે એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને સમજાવી શકે.

આવી સ્થિતિમાં મંદબુદ્ધિ મુશ્કુલ જીવો માટે એકમાત્ર જિનાજ્ઞાને પ્રમાણ માનવી તે જ શરાગભૂત છે; કારાગ કે જિનેન્દ્ર ભગવાન વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ હોવાથી અન્યથાવાદી હોતા નથી. કહ્યું પણ છે - નાન્યથા વાદિનોઝિન:

તેથી જિનેન્દ્ર કથિત આગમને જ પ્રમાણ માનીને તેમાં નિરૂપિત સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું ચિંતન કરવું તે આજ્ઞાવિચય છે.

તથા સ્વ-સમય અને પર-સમયના જ્ઞાતા તત્ત્વજ્ઞાની વક્તા અને લેખકો દ્વારા સર્વજ્ઞપ્રાણીત અતિસૂક્ષ્મ પંચાસ્તિકાય, જીવનિકાય તથા આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપને આગમ અને યુક્તિઓના અવલંબનથી તથા સરલ સુભોધ દાણાંતોથી આમ જનતાને સમજાવવું, તથા મિથ્યાવાદીઓના તર્કજ્ઞાનને છેદ કરી તેમને જિનમત સાંભળવા તથા સમજવા પ્રત્યે સહિષ્ણુ જનાવવા તથા આવા ધર્મકથા વગેરે કાર્ય કરવા, જેનાથી જિનશુતની પ્રભાવના થાય. આ બધા કાર્ય પાણ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાનની સીમામાં જ આવે છે; કારાગ કે એમાં પાણ સર્વજ્ઞની વાણીનું જ ચિંતન-મનન તથા પ્રચાર-પ્રસાર થાય છે.

૨. અપાય વિચય - શુભાશુભ ભાવોથી મુક્ત થવાનું ચિંતવન કરવું તે અપાય વિચય છે. રાગ-દેષ-કથાય અને આલ્યાવ વગેરે કિયાઓમાં નિદ્ય આલોક તથા પરલોકથી છુટવાનો ઉપાય વિચારવો અપાય વિચય

૪.

ઉપાય વિચયના સંદર્ભમાં અકલંક દેવનું કથન છે કે - અપાય કહો કે ઉપાય બંને એકાર્થવાચક છે. ઉન્માર્ગમાં ભટકેલા જીવોને સન્માર્ગમાં લાવવાના ઉપાયો પર વિચાર કરવો તેજ અપાય વિચય છે.

રાજવાતિકમાં એમ કહ્યું છે કે - મિથ્યાદર્શનથી જેના જ્ઞાન નેત્ર અંધકારાધિન થઈ રહ્યા છે, એ કારણે જે સર્વજ્ઞ પ્રાણીત ઉપદેશથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે, સમ્યકૃપથનું જ્ઞાન ન હોવાથી જે ઉન્માર્ગમાં ભટકી રહ્યા છે, તેમને સન્માર્ગમાં લાવવાના ઉપાયોનું ચિંતન કરવું, અપાયવિચય છે.

અથવા મિથ્યાદર્શનથી આકુલિત ચિંતવાળા પ્રવાદીઓ દ્વારા પ્રચારિત કુમાર્ગથી હઠીને જગતના જીવ સન્માર્ગમાં કેવી રીતે લાગે ? અને અનાયતનની સેવાથી કેવી રીતે વિરક્ત થાય ? ધર્મના નામે વધી રહેલી પાપકારી પ્રવૃત્તિઓથી કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય, સુપથગામી કેવી રીતે બને ? - આ પ્રકારના ઉપાયોનું ચિંતન કરવું તે અપાયવિચય ધર્મધ્યાન છે.

૩. વિપાક વિચય - સ્વત: અથવા પરકૃત આપતિત સંકટકાળમાં ઉત્પન્ન થયેલી આકુળતાથી બચવા માટે તે સંકટને પોતાના જ કર્મોદયનું ફળ માનીને સામ્યભાવ રાખવો તે વિપાક વિચય છે.

૪. સંસ્થાન વિચય - લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો. આ (ધ્યાન) પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીતના ભેદથી ચાર પ્રકારે કરી શકાય છે.

૫. ઉપાય વિચય - આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળા જિનોપદિષ્ટ ઉપાયોનું ચિંતવન કરવું તે ઉપાય વિચય છે.

૬. જીવ વિચય - જીવદ્રવ્ય અને જીવતત્ત્વના સ્વરૂપ તથા ગુગુસ્થાન વગેરેનું ચિંતવન કરવું તે જીવ વિચય છે.

૭. અજીવ વિચય - અજીવ દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું તે અજીવ વિચય છે.

૮. વિરાગ વિચય - બાર ભાવના વગેરેના માધ્યમથી શરીરની અપવિત્રતા અને ભોગોની અસારતાનું ચિંતવન કરવું તે વિરાગ વિચય છે.

૯. ભવ વિચય - ચારેય ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવાવાળા જીવોને મરાગુ પછી ને પયાર્ય પ્રામથાય છે, તેને ભવ કહે છે. એ ભવ દુઃખરૂપ છે તથા આ મનુષ્યભવ, ભવનો અભાવ કરવા માટે મળ્યો છે. ભવ (જન્મ-મરાગુ) વધારવા માટે નથી મળ્યો - આવું ચિંતવન કરવું તે ભવ વિચય ધર્મધ્યાન છે.

૧૦. કારાગ વિચય (હેતુ વિચય) - તર્ક અને યુક્તિનું અનુસરાણ કરતા, સ્વાદ્ધારની પ્રક્રિયાનો આશ્રય લઈને તત્ત્વનું ચિંતવન કરવું તે હેતુ વિચય છે.

આ સિવાય બાધ્ય અને અભ્યંતરના બેદથી પાગ ધર્મધ્યાનના બે બેદોનો ઉત્ખેખ આગમમાં છે.

શાસ્ત્રના અર્થ શોધવા, શીલબ્રત પાળવું, ગુગુનુરાગ રાખવો, પ્રમાદ રહિત થવું તથા નેને બીજા લોકો પાગ અનુમાનથી જાણી શકે તેને બાધ્ય ધર્મધ્યાન કહે છે તથા નેને માત્ર પોતાનો આત્મા જ જાણી શકે, તે નિશ્ચય ધર્મધ્યાન છે.

આ પ્રમાણો ધર્મધ્યાનના ઉપર્યુક્ત દસ બેદોના આશ્રયથી અશુભભાવથી બચી રહેવા રૂપ વ્યવહાર ધર્મધ્યાન હોય છે તથા શુદ્ધાત્માના આશ્રયથી નિશ્ચય ધર્મધ્યાન થાય છે.

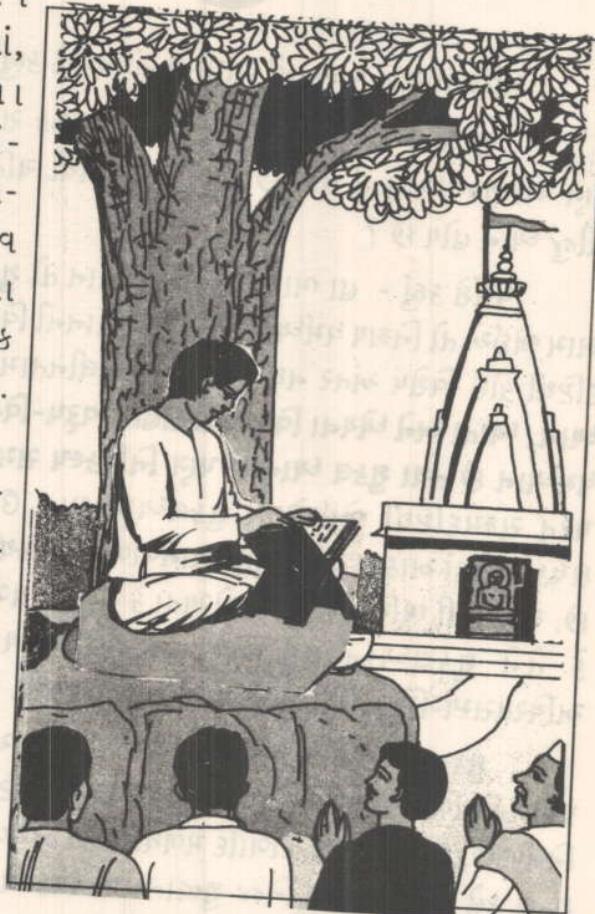
નિશ્ચય ધર્મધ્યાનની પૂર્વ ભૂમિકામાં આ શુલ્ભભાવ રૂપ દસ્તકારના
વ્યવહાર ધર્મધ્યાનોનો આશ્રય અવશ્ય હોય છે.

આ બધા ધર્મધ્યાન સામૂહિક સ્વાધ્યાયના રૂપમાં, તત્ત્વ ગોષ્ઠીના
રૂપમાં, વાચના, પૃથ્બીના વર્ગોએ સ્વાધ્યાયના ભેદોના રૂપમાં, બાર
બાર નાના

ચિંતનના રૂપમાં,
સામાયિક ના
રૂપમાં, ઉઠતા-
બેસતા, હાલતા-
ચાલતા તત્ત્વ
વિચાર કરવાના
રૂપમાં વર્ગોએ અનેક
રૂપોમાં થઈ શકે છે.

અ ક

શ્રોતાએ કહ્યું -
“ગુરુજી ! ચોક્કસ
જ આ ધ્યાનની
ચર્ચાઓ શિબિરની
અવિસ્મરણીય
ઉપલબ્ધ હશે.
આના માટે
આપનો જેટલો
પણ ઉપકાર

માનવમાં આવે તે ઓછો જ હશે. આ ચર્ચાથી અમને સૌને આશાતીત
અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત થયો છે.”

સાંજની સાત વાગ્યાની ગોક્ષીમાં સંપત શેઠે કહ્યું -

“ગુરુજી ! ધર્મધ્યાનની વાત તો કંઈક-કંઈક સમજમાં આવી; પાણ આ શુક્લધ્યાન શું હોય છે ? શું ધર્મધ્યાનથી ચઢિયાતું પાણ કોઈ બીજું ધ્યાન હોય છે ?

ધર્મશે કહ્યું - હા ભાઈ ! સર્વોત્કૃષ્ટ ધ્યાન તો શુક્લધ્યાન જ છે. આમ જોઈએ તો નિશ્ચય ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનની વિષયવस્તુમાં સ્થૂલ દાખિથી કોઈ વિશેષ અંતર નથી. માત્ર આત્મલીનતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. ધ્યાન, ધ્યાતા અને ધ્યેયના વિકલ્પથી રહિત સ્વરૂપ-વિશ્રાન્તિ જ નિશ્ચય ધર્મધ્યાન છે તથા શુક્લ ધ્યાનમાં પાણ નિર્વિકલ્પ સમાધિ જ થાય છે; પરંતુ સૂક્ષ્મદાખિથી જોઈએ તો શુક્લધ્યાન માત્ર ઉપશમશ્રોણી અને ક્ષપકશ્રોણીમાં આઠમા આદિ ગુણસ્થાનવાળા ધ્યાનસ્થ મુનિયોને જ થાય છે. ગૃહસ્થની ભૂમિકામાં એવી યોગ્યતા કે સામર્થ્ય પ્રગટ થઈ શકતું નથી કે તેને શુક્લધ્યાન થઈ જાય; જ્યારે ધર્મધ્યાનનો શુભારંભ અવિરતસમ્ગાળિષ્ટ યોથા ગુણસ્થાનથી થઈ જાય છે.

શુક્લનો સામાન્ય અર્થ સહેદ થાય છે, પાણ અહીં શુક્લ શર્ષણનો પ્રયોગ નિર્મળતાના અર્થમાં છે. ભગવાન આત્મા સ્ફટિકમણિ સમાન પૂર્ણ નિર્મળ છે, ઉજાવળ છે. રાગાદિ મળથી રહિત નિર્મળ સ્વસંવેદન જ્ઞાનને શુક્લ કહે છે. આ રીતે નિજ શુદ્ધાત્મામાં વિકલ્પ રહિત સમાધિ જ શુક્લધ્યાન છે.

શુક્લધ્યાનની પરિભાષા લખતા નિયમસારની તાત્પર્યવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ‘ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય ને ધ્યાનનું ફ્રણ વગેરેના વિવિધ વિકલ્પોથી

વિમુક્ત અંતર્મુખકાર સમસ્ત ઈન્દ્રિય સમૂહથી અગોચર નિરંજન નિજતત્ત્વમાં અવિચલ સ્થિતિ જ શુક્લ ધ્યાન છે.

પ્રવચનસારની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં પાણ લખ્યું છે કે “રાગાદિ વિકલ્પથી રહિત સ્વસંવેદન જ્ઞાનને આગમભાષામાં શુક્લ ધ્યાન કહેલ છે.”

આચાર્ય પૂજ્યપાદ સ્વામીએ તથા અકલંકદેવે શુક્લધ્યાનને પરિભાસિત કરતા કહ્યું છે કે “નેમાં શુચિ ગુણનો સંબંધ છે, તે શુક્લધ્યાન છે- જેવી રીતે મેલ દૂર થઈ જવાથી વસ્તુ શુચિ થઈને શુક્લ કહેવાય છે, તેવી રીતે નિર્મણ ગુણયુક્ત આત્મ પરિણાતિ શુક્લ ધ્યાન છે.”

કાતિક્ય અનુપ્રેક્ષામાં લખ્યું છે કે “જ્યાં ગુણ અતિ વિશુદ્ધ હોય છે, જ્યાં કર્માનો ક્ષય અને ઉપશમ થાય છે, જ્યાં વેશ્યા પાણ શુક્લ હોય છે; તેને શુક્લ ધ્યાન કહે છે.”

જ્ઞાનાર્ગંધ ગ્રંથમાં શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું છે, જે આ પ્રમાણે છે - “ને નિષ્ઠિય અને ઈન્દ્રિયાતીત છે, ‘હું ધ્યાન કરું’ આ પ્રકારના ધ્યાનની ધારાગાથી રહિત છે, નેમાં ચિત્ત અંતર્મુખ છે, તે શુક્લ ધ્યાન છે.”

આ શુક્લ ધ્યાન વૈદ્યમણિગની શિખા સમાન સુનિર્મલ અને નિષ્ઠંપ હોય છે.

દ્રવ્યસંગ્રહમાં આ પ્રકારના ધ્યાનની ભૂમિકા પ્રામ કરવાની પ્રેરાગા આપતા કહ્યું છે કે - “હે ભવ્ય ! કાંઈ પાણ ચેણા ન કર, કાંઈ પાણ ન બોલ, કાંઈ પાણ ચિંતવન ન કર, નેથી આત્મા નિજતત્ત્વમાં તલ્લીન થઈને સ્થિર થઈ જાય. આત્મામાં પૂર્ણ રૂપે તલ્લીન થવું તે જ પરમ શુક્લ ધ્યાન છે.”

ધ્યાન રહે, આ શુક્લ ધ્યાન મુનિયોને જ થાય છે, ગૃહસ્થોમાં આવી પાત્રતા હોતી નથી.

આ શુક્લ ધ્યાનની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત ચાર શ્રેણીઓ છે -

૧. પૃથક્તવવિર્તક વીચાર - શુક્લ ધ્યાનના આ પ્રથમ બેદમાં અનેક દ્રવ્ય જ્ઞાનના જ્ઞેય બને છે, ધ્યાનના વિષય બને છે અને આ વિષયોનું ધ્યાન કરતી વખતે ઉપશમ શ્રેણી ચઢવાવાળા ઉપશાન્ત મોહી મુનિના મન-વચન-કાય(યોગો) નું પરિવર્તન થાય છે, જેને યોગસંકાન્તિ કહે છે. આ પ્રમાણે ઉપયોગમાં અભુદ્ધ પૂર્વક ગેય પદાર્થોની તથા યોગ પ્રવૃત્તિઓની સંકાન્તિ થાય છે.

આ સંકાન્તિ આગળની એકત્વવિર્તક વીચાર વગેરે શ્રેણીઓમાં હોતી નથી. ત્યાં ઉપયોગ રલદીપની જ્યોતિની જેમ નિષ્ઠંપ થઈને રહી જાય છે.

૨. એકત્વવિર્તકવીચાર - શુક્લધ્યાનના આ દ્વિતીય બેદમાં એક દ્રવ્યનો જ આશ્રય હોય છે. આમાં જેયથી જેયાન્તર સંકમાગું થતું નથી. આ ધ્યાન ક્ષીણ મોહ નામના કખાથી બારમા ગુગુસ્થાનવર્તી મુનિરાજને હોય છે.

૩. સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી - શુક્લધ્યાનની આ તૃતીય શ્રેણી સયોગકેવળી તેરમા ગુગુસ્થાનવર્તી સર્વજ્ઞ ભગવાનને હોય છે. આ ગુગુસ્થાનના અંતિમ અંત:મુહૂર્તકાળ માં જ્યારે ભગવાન સ્થૂળ યોગોનો નિરોધ કરીને સૂક્ષ્મયોગમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેમને સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન હોય છે.

૪. વ્યુપરતક્ષિયાનિવર્તીનિ - આ શુક્લ ધ્યાન અયોગકેવળી ચૌદમા ગુગુસ્થાનમાં યોગનો પૂર્ણ નિરોધ થઈ જતા થાય છે.

આના સિવાય બાબુ શુક્લધ્યાન અને આધ્યાત્મિક શુક્લધ્યાનના બેદથી પાગ શુક્લધ્યાનના બે બેદ પડે છે.

શરીર અને નેત્રોનું સ્પંદ રહિત થવું, બગાસુ વગેરે ન થવું, શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસનો પ્રસાર વ્યક્ત ન થવો તે બાબુ શુક્લધ્યાન છે તથા જ્યાં કેવળ આત્માનું સ્વસંવેદન હોય, તે આધ્યાત્મિક શુક્લ ધ્યાન છે.

આવું ધ્યાન કરવાથી આત્મામાં લાગેલા અનાદિકાળના

કર્મભળનો સર્વથા અભાવ થઈને આત્મા પૂર્ગ નિર્મળ થઈ જય છે, મુક્ત થઈને સદાને માટે અતીનિદ્રય આનંદમાં મળન થઈ જય છે.

પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ તો માત્ર ધ્યાનસ્થ મુનિરાજેને જ હોય છે. તે પણ ઉપશમ અને ક્ષપક શ્રેણીવાળાને. તેથી આ વિષયમાં તો આટલાથી જ સંતોષ માનવો પડશે. આપણે એ ભાવના ભાવીએ કે તે અવસર આપણને શીધ પ્રાપ્ત થાય કે જ્યારે આપણે શુક્લધ્યાનને પ્રાપ્ત કરીને પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત કરીએ.

વિષય સૂક્ષ્મ હતો, પણ જાગ્રવાલાયક હતો; તેથી સર્વ આત્માથી નિજશાસુ ભાઈઓએ આ ગંભીર ચચને પણ મનોભોગપૂર્વક સાંભળી અને ધર્મેશને આ સૂક્ષ્મ ચર્ચા માટે મનોમન ધન્યવાદ આપ્યા અને ભાવના ભાવીકે - આ મહાપુરુષ દીર્ઘ જીવી થાય, નેથી લાંબા સમય સુધી લોકોને એમના શાનનો લાભ મળતો રહે.

૩૫

ધર્મશના અંતરાત્મામાંથી નીકળેલા કરુગ અને શાંત રસથી ઓતપ્રોત મર્મસ્પર્શી ઉદ્ગારોએ તો શ્રોતાઓને પ્રભાવિત કર્યા જ; તેના અંતર્બાધ્ય વ્યક્તિત્વએ પાણ આસ-પાસના વાતાવરણને તત્ત્વજ્ઞાનની સુવાસથી સુવાસિત કરી દીધું હતું. જૈનો સિવાય અનેક હિન્દુ અને મુસલમાન ભાઈઓ પાણ તેના દેનિક શ્રોતા બની ગયા.

સુનંદા, સુનયના અને તેમના સૌ સાથીઓ તો જાણે કૃતાર્થ જ થઈ ગયા. આ લોકોને તો જ્યારે પાણ પોતાના પહેલાના દિવસો યાદ આવતા ત્યારે તેમના ઝંવાડા ઊભા થઈ જતાં, કાળજું કંપી ઊઠતું. એમને તો હવે ધર્મશ જ પોતાનો સર્વાધિક શુભચિંતક લાગતો હતો. તેથી કોઈ પાણ પ્રસંગ હોય, ધર્મશ યાદ આવ્યા વગર ન રહેતો.

જ્યારે પાણ નવરાશના સમયે કલાક-અડધો કલાક સાથે બેસતા ત્યારે બસ ધર્મશની જ ચર્ચા નીકળતી.

અમિત કહેતો - “સાચે જ ધર્મશ જેવો વ્યક્તિ આ યુગમાં તો જોવા નથી મળતો. એક દિવસ એ હતો જ્યારે મને મારા ભાગતર પર ગર્વ હતો અને ધર્મશ પર મને મિત્રના નાતે દયા આવતી હતી. તેના અભાગ રહી જવાનો મને અફસોસ રહ્યા કરતો હતો, દયા આવતી હતી તેના પાછળ રહી જવા પર; પરંતુ જેતામાં તે પાછળ રહી ગયેલ વ્યક્તિ કેટલો આગળ વધી ગયો? ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયો અને હું પોતાને તીસ મારખાં સમજનાર ક્યાં જઈ પડ્યો?

હું જાણું છું કે આ બસ અચાનક થઈ ગયું નથી. આ બીજ તો તેનામાં બાળપાણથી જ હતા, પાણ દરેકને એવી પરખ ક્યાં હોય છે? હું

પાણ એમાંનો જ એક છું, જે તેને ઓળખી જ ન શક્યો. તે સાચે જ ધૂળમાં ઢંકાયેલો હીરો નીકળ્યો.

એક તે, જેના પર આજે હું અને તમે જ શું, આખી દુનિયા ગર્વ કરે છે. જે એક વાર પાણ તેના સંપર્કમાં આવે છે, તેના પર સમર્પિત થઈ જય છે. બીજે હું છું, જે માત્ર ધર્મશની દાખિમાં જ નહીં; બલ્કે આપણા સમગ્ર સમાજની દાખિમાં દયાનો પાત્ર બની ગયો છું.

ખરેખર આ ધર્મનો જ કોઈ અદ્ભૂત પ્રભાવ છે, જેની મેં આજ સુધી કોઈ કદર કરી નહિ. નિરંતર અપ્રશસ્ત પરિણામોમાં જ જીવ્યો. મતિ અનુસાર ગતિ થવાની હતી તે થઈ ગઈ. જ્યારે-જ્યારે મને આવો પશ્ચાતાપ થાય છે અને હું ધર્મશને મારા હદ્યની વથા કહું છું તો જાણો છો ! તે શું કહે છે ? તે કહે છે ભાઈ ! આ કોઈ મોટું નુકસાન નથી થયું. હજુ પાણ કાંઈ બગડ્યું નથી. તું જ કેમ ? હજુ તો હું-તું બધાં જ એક જ શ્રેણીમાં છીએ, સ્વભાવથી તો બધા જ ભગવાન છે; પાણ ભૂલેલા ભગવાન છે. સત્ય વાત સમજમાં આવવાનો પાણ પોતાનો સમય હોય છે. તેથી ભૂતકાળને ભૂલો, ભવિષ્યની ચિંતા છોડો અને વર્તમાનમાં આધ્યાત્મિક અધ્યયન, મનન, ચિંતન કરો, બધું ઠીક થઈ જશે.”

સંપત શેઠે કહ્યું - “હા ભાઈ અમિત ! તું ઠીક કહે છે. ધર્મશ એવો જ મહાન આત્મા છે. જો બીજું કોઈ હોત તો આશ્વસ્ત કરવાના બદલે નાનપાણમાં થયેલા આપણા દુર્વિહારની યાદ અપાવી-અપાવીને નીચા દેખાડત અને અપમાનિત કરત, પાણ ધર્મશ..... તે તો સાચે જ દેવતા છે, દેવતા....

મને જ જુઓ ને ! મેં મારી શેઠાઈના અભિમાનમાં જેની થોડીક પાણ ઉપેક્ષા કરી, તેઓ આજ મોટા શું બની ગયા; મારી એક-એક વાતનો બદલો લેવા માટે તલપાપડ રહે છે. આવી છે જગતની પ્રવૃત્તિ. એ તો ધર્મશ જ એવો છે, જેણે ભૂતને ભૂલીને આપણા સૌના ઉપર અસીમ ઉપકાર કર્યો છે. ધર્મશના કારણે જ મને ધર્મનું કંઈક-કંઈક જ્ઞાન થયું છે. સાચે જ મને તો તેમણે - કહો, શેઠ ! કહો શેઠ !! ની થપકી આપી-

આપીને કુંભારના ઘડાની જેમ ઘડ્યો છે. નહીંતર અમે તો સવારથી સાંજ સુધી નકલી પ્રશંસકો અને ચાપલૂસોથી ઘેરાયેલા રહીને દાનવીર, ધર્મત્મા, કર્મવીર, ધર્મવીર અને ન જાગે કેટ-કેટલા લાંબા-પહોળા વિશેખાગુણોથી યુક્ત પ્રશંસાની મદિરા પી-પીને પાગલ થઈ રહ્યા હતા અને ન્યાય-અન્યાયથી પેદા કરેલ ધનને તેમના કલ્યા પ્રમાણે પાણીની જેમ વહુવીને તેનાથી પ્રસન્ન થઈને પરિચહાનંદી રૌદ્રધ્યાન કરતા હતા.

અમને પાણ કાંઈ ખબર નહોતી કે - આ ભાવોનું ફળ શું આવશે? સાચે જ જે ધર્મશના રૂપમાં આ ધર્મવિતર ન મળ્યો હોત તો અમે તો નરકની જ તૈયારી કરી લીધી હતી. ધન્ય છે એ સત્યપુરુષને. એ દીધયિ થાય અને આપણા સૌના કલ્યાગુમાં નિમિત્ત બન્યા રહે - મારી તો આ જ મંગલ ભાવના છે....”

મનમોહન આ બધું સાંભળી-સાંભળીને ગદ્દભગ્દ થઈ ગયો. આંસુ લુંઘતા બોલ્યો - “જે આપણને બધાને ધર્મશનો સત્સમાગમ ન મળ્યો હોત, ધર્મશ પાસેથી પ્રેરાગ્યા અને આશ્વાસન ન મળ્યું હોત, તેમની અમૃતમય વાગી સાંભળવા ન મળી હોત તો આપણે તો દુર્વસનોના કાદવ-કીચડમાંથી નીકળી જ ન શકત. ધર્મશના પ્રવચનો ઉપરાંત તેમના પવિત્ર જીવનથી પાણ મને પ્રેરાગ્યા મળી છે. આજ હું જે કાંઈ પાણ સમજ શક્યો છું તે ધર્મશની જ કૃપા છે.”

સુનયના અને સુનંદા તો ધૂસકે-ધૂસકે રડી જ પડી. નારીઓ ભાવુક તો સ્વભાવથી હોય જ છે. વળી ધર્મશના સત્સમાગમથી એમને જે વચનાતીત લાભ થયો હતો, તેનાથી તે ગદ્દગ્દ થઈ ગઈ હતી. તેઓ કાંઈ ન કહી શકી, પરંતુ કાંઈ ન કહીને પાણ તેમણે ઉદ્ઘવની ગોપીઓની જેમ આંસુ અને દૂસકાઓથી બધું જ કહી દીધું. -

નેકું કહી બેનનિ, અનેક કહી નેનનિ,

રહી-સહી સોઉ કહ દીની હિચકિન સોં.

સંપત શેઠથી ચૂપ ન રહેવાયું. તે ફરીથી બોલ્યા - “જુઓ, પુણ્યોદયથી મને કોઈ ખાસ આધિ-વ્યાધિએ સત્તાવ્યો નથી, કોઈ

માનસિક ચિંતાઓ રહી નથી, શારીરિક રોગ થયાં નથી; તો હું જનસેવા, સમાજસેવાની ઉપાધિઓમાં જ ફસાઈ ગયો અને તે કામ પાણ પવિત્ર ભાવથી કરી શક્યો નહિ. તેમાં પાણ યશ, પ્રતિષ્ઠાનો લોભ તો રહ્યો જ, સાથે જ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ પાણ ઓછો નથી રહ્યો. જેને કહેતાં પાણ શરમ આવે, એવી પાપ પ્રવૃત્તિઓમાં પાણ ફસાઈ ગયો. જો ધર્મેશ જેવા સત્પુરુષનો સમાગમ ન મળ્યો હતો તો હું તો તે અપ્રશસ્ત ભાવોના કીચડમાંથી નીકળી શક્યો જ ન હોત.

એક પ્રવચનમાં ધર્મેશ કહું હતું કે - જે વ્યક્તિ રાષ્ટ્રસેવા અને સમાજસેવાના નામે ટ્રસ્ટ બનાવીને પોતાના કાળા ધનને સફેદ કરે છે અને તે ધનથી 'એક પંથ અનેક કાળ' સાથે છે - એમની તો અહીં વાત જ નથી; તેમના તે ભાવ તો સ્પષ્ટ રૂપે અપ્રશસ્ત ભાવ જ છે. ખરેખર જેવામાં આવે તો તેઓ તો પોતાની રોટી પકાવવામાં જ લાગ્યા છે. તેઓ પોતેજ સમજતા હશે કે હક્કિકિતમાં તેઓ કેટલા ધર્મત્વા છે; પરંતુ જે વ્યક્તિ પોતાના ધનનો સદૃષ્યોગ ખરેખર લોક કલ્યાણની ભાવનાથી જનહિતમાં જ કરે છે; એના પાછળ જેમનો યશ-પ્રતિષ્ઠા પ્રામણ કરવાનો રંચમાત્ર/કોઈ અભિપ્રાય હોતો નથી, તેમણે પાણ એકવાર આત્મનિરીક્ષાણ તો કરવું જ જોઈએ કે તેમના એ કાયોમાં કેટલી ધર્મભાવના છે, કેટલી શુભભાવના છે અને કેટલો અશુભભાવ વર્તો છે? આંખ મીંચીને પોતાને ધર્મત્વા, દાનવીર વગેરે માની બેસી રહેવું કોઈ બુદ્ધિમાની નથી.

ધર્મેશના તે ઉપદેશે મારી તો આંખો જ ખોલી નાંખી. મારા તો જેટલા પાણ પોતાના ટ્રસ્ટ છે, તે બધાની પાછળ મારા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ જોડાયેલા છે. સાચે જ મારા આ કાર્ય પ્રશસ્ત આર્ત્થાનની કે શુભભાવની શ્રેણીમાં પાણ નહીં આવે. ધર્મની વાત તો ખૂબ દૂર રહી.

સાચી વાત તો એ છે કે - જે કોઈએ હોસ્પિટલ ખોલી તો તો એ જેવું જોઈએ કે અલપદ્ધણ અને બહુ વિધાત તો નથી થઈ રહ્યો ને. એક જીવ બચાવવમાં અનેકોના જીવ તો નથી જતા ને. દવાઓના નામે મધ્ય-માંસ-મધુ જેવા અભિક્ષ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ નથી થઈ રહ્યો ને. હિંસાથી

બનેલી દવાઓનો ઉપયોગ તો નથી થતો ને ?

ધર્મશાળાઓ માત્ર કર્મશાળાઓ, કમાઈના સાધન અને પાપાચરણના અડા તો બનતી જતી નથી ને ? ધાર્મિક પાઠશાળાઓ પ્રાણી શાસ્ત્ર ભાગાવનારી સ્કૂલો અને કોલેજોમાં પરિવર્તિત થઈને દેહકાં અને કુરચલાં જેવાં પ્રાણીઓના જીવલોણ કેન્દ્ર તો નથી બની ગયા ને ?

અનાથાલય, વિધવા આશ્રમ અને મહિલા કલ્યાણ કેન્દ્રોમાં રહેનારા અનાથોને સ્વાવલંબી બનાવવાના બદલે અને તેમનું સારી રીતે ભરણ-પોષણ કરવાના બદલે તેમનું શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક રૂપે શોષણ તો થઈ રહ્યું નથી ને ?

જે આ ટ્રેસ્ટ અને સંસ્થાઓ એકદમ સારી રીતે ચાલતા રહ્યાં, પોતપોતાના પવિત્ર ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ કરતા રહ્યાં તો પણ પ્રશસ્ત શુભભાવ હોવાથી પુણ્યબંધના જ કારણ થશે, ધર્મ તો ત્યારે પણ નહીં થાય; કારણકે ધર્મ તો વીતરાગ પરિણતિનું નામ છે, રાગભાવથી ધર્મ થતો નથી.

ધર્મશના આવા યુક્તિ સંગત અને કાન્તિકારી વિચારોનું સ્મરાણ કરતાં સંપાણ શેઠે કહ્યું - “ધર્મશના પ્રવચનોથી મારું જીવન તો સુધર્યું જ, અન્ય નવ આગંતુક શ્રોતાઓ પણ પ્રભાવિત થયા તથા વિરાગની સાથે આવેલા તેના અનુજ અનુરાગનું જીવન પણ જડમૂળથી બદલાઈ ગયું. વસ્તુસ્થિતિ સાંભળીને તેની પણ આંખો ઉઘડી ગઈ.

ધીમે-ધીમે ધર્મશની ખ્યાતિ ચારે બાજુ ફેલાવા લાગી. સંપત શેઠ તો પૂર્ણ સમર્પિત થઈ જ ગયા હતા. મોટા-મોટા રાજનેતા પણ નિજશાસા વશ તેમને સાંભળવા ક્યારેક-ક્યારેક પહોંચી જતાં.

એક વખતની વાત છે-અહિંસાના પૂજારીના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ એક ખૂબ મોટા રાજનેતા, જેમાણે પશુપથ બંધ કરવાનું આંદોલન થરૂ કર્યું હતું અને તેમને એ વાતનો ગર્વ હતો કે ‘હું જીવોની રક્ષા કરું છું, કરી શકું છું.’ એકવાર પ્રસંગવશ ધર્મશની સભામાં પહોંચી ગયા. સંજોગોવશાત્ત્રે સમયે ધર્મશનું વ્યાખ્યાન પણ અહિંસા પર થઈ રહ્યું હતું. સમયસારના બંધ અધિકારની ગાથાઓનું સ્મરાણ કરતા ધર્મશ કહેતા હતા -

“ જે માનતો - હું મારું ને પર જીવ મારે મુજને,
તે મૂઢ છે, અશાની છે, વિપરીત એથી શાની છે.

જે માનતો-હું જિવાહું ને પર જીવ જિવાડે મુજને,
તે મૂઢ છે, અશાની છે, વિપરીત એથી શાની છે.

જે માનતો-મુજથી દુઃખી સુખી હું કરું પર જીવને,
તે મૂઢ છે, અશાની છે, વિપરીત એથી શાની છે.

છે આયુક્ષયથી મરાગ જીવનું એમ જિનદેવે કહું,
તું આયુ તો હરતો નથી, તેં મરાગ ક્યમ તેનું કર્યું ?

છે આયુ-ઉદ્યે જીવન જીવનું એમ સર્વજો કહું,
તું આયુ તો દેતો નથી, તેં જીવન ક્યમ તેનું કર્યું ?

જ્યાં કર્મ-ઉદ્યે જીવ સર્વે દુખિત તેમ સુખી થતા,
તું કર્મ તો દેતો નથી, તેં કેમ દુખિત-સુખી કર્યા ?

આ ધંદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતા ધર્મશે કહું હતું - “ જે એવું માને
છે કે - હું કોઈને બચાવું છું, બચાવી શકું છું, તે મૂઢ છે, અશાની છે.”

ધર્મશજીનું આ ભાષાગ સાંભળીને નેતાજીને પહેલાંતો કંઈક
અટપટું લાગ્યું, લાગવું જ જોઈતું હતું; પરંતુ જ્યારે પૂરું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું
તો તેઓ જૈનધર્મની અહિંસાની ગંભીરતાને સમજ્યાને ખૂબ જ પ્રભાવિત
થયા અને તેમાગે બીજા દિવસે પાગ પ્રવચન સાંભળવાની ભાવના વ્યક્ત
કરી.

નેતાજીએ હસીને પોતાના સાથી-સહયોગીઓને કહું હતું - હું
તે સંતનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા માંગું છું જે મને કાલે મૂઢ કહી રહ્યા હતા.
ખરેખર, કોગ કોને મારી - બચાવી શકે છે ? આપણે તો માત્ર જૂઠો
અહંકાર જ કરીએ છીએ. હા, આપણા મનમાં જે દયાનો ભાવ છે,
આપણને તો તેનાથી પુણ્યબંધ થાય છે અને જે નિર્દ્યતાનો, ફૂરતાનો
ભાવ છે; તેનાથી પાપબંધ થાય છે. તે સંતની આ વાત સો એ સો ટકા

સાચી છે.

આ રીતે જે પાણ ધર્મેશને સાંભળતા, પ્રભાવિત થયા વગર ન રહેતા. જૈનધર્મના રહસ્ય સુધી પહોંચવાનો ભાવ તેનામાં જગી જતા. ધર્મેશને પાણ આ વાતનો સંતોષ હતો કે - જિનવાણીની વાત જન-જન સુધી પહોંચી રહી છે અને લોકો પોતાની વર્તમાન પરિણિતિને ઓળખીને આના પર પાણ ગંભીરતાથી વિચાર કરે છે કે - આ ભાવોનું ફણ શું આપશે?

આ પ્રમાણે લોકોના હદ્ય પરિવર્તન થતાં જોઈ-જોઈને ધર્મેશ પાગ
મનોમન ભારે પ્રસન્ન થતા.

સંપત શેઠ મનમાં ધર્મશ પ્રત્યે જે શ્રદ્ધા અને બહુમાન જગ્યું હતું; તે વિવિધ પ્રકારે વાણીથી વ્યક્ત થવા લાગ્યું. શેઠના ઉદ્ગાર સાંભળી-સાંભળીને બીજાં પણ અનેક લોકોનું હદ્ય પરિવર્તન થયું. ●

35

જેનાથી જિજ્ઞાસુ જીવોની જિજ્ઞાસાનું શમન થાય છે, ચિરકાળની જ્ઞાન પિપાસા બુઝાતી જેવામાં આવે છે; સ્વાભાવિક રીતે જ તેના પ્રત્યે હૃતજ્ઞતાનો ભાવ જગૃત થયા વિના રહેતો નથી.

લાભાનંદ પાણ ધર્મેશના અંતઃબાલ્ય વ્યક્તિત્વ અને જ્ઞાન-ગરિમાથી પ્રભાવિત થઈને તેને પોતાનો ગુરુ માનવા લાગ્યો હતો. ધર્મેશ દ્વારા આર્ત, રૌદ્ર અને ધર્મ-ધ્યાનની મહત્વપૂર્ણ હદ્યસ્પર્શી માર્ગિક વાખ્યાસાંભળીને લાભાનંદ ખૂબજ ખુશ હતો. ધર્મેશનું સાંનિધ્ય પામીને તે પોતાના જીવનને ધન્ય માનવા લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેને ને ધર્મધ્યાનના સાધનના રૂપ છે તે - યોગાસન અને પ્રાણગ્યામની શિબિર લગાવવાનો આગ્રહ રહ્યા કરતો હતો, એ આગ્રહ પાણ ધર્મેશના આગમસંમત અને યુક્તિ સંગત વિચાર સાંભળવાથી જડમૂળથી ઉખડી ગયો હતો; પરંતુ ધર્મના નામ પર કિયાના રૂપમાં કાંઈ ને કાંઈ કરવાની મનોવૃત્તિ અને બાહ્યાચારમાં અભિરૂચિ થવાથી ધ્યાન જેવા ચિંતનના વિષયને પાણ પ્રયોગાત્મક કિયાના રૂપમાં કરવાનો આગ્રહ હજુ પાણ બન્યો રહ્યો હતો.

લાભાનંદનો વિચાર હતો કે કોરી વાતોમાં જ ધર્મ કેવી રીતે થઈ જશે ? કંઈક કરવું પાણ જોઈએ ને ?

એક દિવસ ધર્મશને સારા મૂડમાં, પ્રસન્ન મુત્રામાં જોઈને લાભાનંદે
કહ્યું - “ગુરુજી ! આ પ્રવચનો તેમજ જ્ઞાન-ગોઢીમાં જે ધ્યાનનો વિષય
ચાલી રહ્યો છે, તેનાથી ધ્યાણ લોકો લાભાન્વિત અને પ્રભાવિત થયા છે,
થઈ રહ્યા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આ વિષય ખૂબ ચર્ચાઈ રહ્યો છે. આત્મરૌદ્ર

ધ્યાનોના ભયંકર દૃષ્પરિણામોના ભાવપૂર્ગ ચિત્રાગથી સૌ ખૂબ પ્રભાવિત છે. આપના આ પ્રવચનોને સાંભળીને મારા તો રૂંવાડા ઊભા થઈ જય છે.

જે આપે અમારું ધ્યાન આકર્ષિત ન કર્યું હોત તો અમને તો કાંઈ ખબર જ નહોતી, અમારું ધ્યાન ત્યાં ન ગયું કે અમે જે આ દિવસ-રાત આર્ત-રૌદ્રધ્યાન રૂપ પાપભાવ કરીએ છે, ‘એ ભાવોનું ફળ શું આવશે?’

હવે એવું લાગવા માંડ્યું છે કે આ આર્તરૌદ્ર ભાવોથી કેવી રીતે બચી શકાય? એનાથી બચવા માટે શું કરવું જોઈએ?”

ધર્મશે કહ્યું - “લાભાનંદ! આનો એક જ ઉપાય છે - તત્ત્વાભ્યાસ.

તત્ત્વાભ્યાસના બળથી જ્યારે પરપદાર્થ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ભાસશે જ નહીં, તો સહજ જ ધીમે-ધીમે આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાન ઘટી જશે અને ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ વધારે લાગવા માંડશે.”

લાભાનંદ વિનભ્રતાપૂર્વક પુનઃ નિવેદન કર્યું - “આપે જે ધર્મધ્યાનની ચર્ચા કરી, તેનાથી ધર્મધ્યાનનો વૈચારિક પક્ષ તો ખૂબ જ સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગયો. સમજવા-વિચારવાની વિપુલ વિષયવસ્તુ પાણ ધેયના રૂપમાં સામે આવી ગઈ. હવે આ ધેય રૂપ વિષયવસ્તુને પ્રયોગ પદ્ધતિથી પોતાના જીવનનું અભિન્ન અંગ બનાવવા માટે કોઈ એવી યોજના કેમ ન બનાવવી, જેવી કે યોગ સાધના અને ધ્યાન શિબિર લગાવનારા કરે છે?

શું નિનાગમમાં ધ્યાનની પ્રયોગ પદ્ધતિનું ક્યાંય/કોઈ વિવરણ નથી મળતું? મુનિજીવન ધ્યાન તો કરે જ છે ને? શા માટે મુનિજીવનોની પ્રયોગ પદ્ધતિને જ આંશિક રૂપથી આપણે પાણ ન અપનાવીએ? મને એવું લાગે છે કે કોરી વાતો કરતા રહેવાથી કાંઈ પાણ ઉપલબ્ધ નહીં થાય.”

ધર્મશે લાભાનંદની રુચિ અને પાત્રતાની વિચાર કરી કહ્યું -

“ભાઈ! તત્ત્વચયનિ ‘કોરી વાતો’ કહીને એની ઉપેક્ષા કરવી ઠીક નથી. હું તમારી ભાવનાને સમજું શકું છું. તમને ધ્યાનને માટે કોઈ આલંબન જોઈએ, ધર્મધ્યાનને યોગ્ય વાતાવરણ જોઈએ, કંઈ ને કંઈ કરવા માટે જોઈએ. કદાચ તમારા જેવા જીવો માટે જ આચાર્ય માધનન્દાએ ‘ધ્યાનસૂત્રાણિ’ નામથી ત્રાગ અધ્યાયોમાં વિભાગિત ૧૭૪ સૂત્રોની એક આધ્યાત્મિક રચના કરી હશે. આ સૂત્રોના આધારે એકાંતમાં ધર્મધ્યાન કરવાનો પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય છે.

ધર્મધ્યાનના સાધનોના રૂપમાં સૌથી વધારે મહત્વપૂર્ણ હોય છે ત્રિયોગશુદ્ધિ. મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કાયાશુદ્ધિ - આ ત્રાગેયનું એક નામ ત્રિયોગશુદ્ધિ છે. તેથી સાધકને જેટલો વખત ધર્મધ્યાન કરવું હોય, એટલા વખત માટે યથા સંભવ અન્ય સર્વ શલ્યોથી નિશલ્ય થઈને, સર્વ કાર્યોના ભારથી નિભાર થઈને તથા સર્વ ચિંતાઓથી નિશ્ચિંત તેમજ નિરાકુલ થઈને શોક-ભય-વિષાદ વગેરેથી રહિત થઈ મનને શુદ્ધ કરવું તે મન શુદ્ધ છે. મૌન ધારાણ કરવું તે વચન શુદ્ધ છે તથા સ્નાનાદિ રૂપ બાધ્ય શુદ્ધ તથા ભૂખ-તરસ, મળ-મૂત્રની બાધાઓથી નિવૃત્ત થવા રૂપ અંતરંગ કાયશુદ્ધિ છે.

આચાર્ય શુભચંદ્રએ ધ્યાનને યોગ્ય સ્થાનનું વાગ્નિ કરતા એકદમ શાંત, ક્ષોભરહિત સ્વર્ચ અને તદ્વારા એકાંત સ્થાન જ ધર્મધ્યાન માટે યોગ્ય બતાવ્યું છે.

તે લખે છે - સિદ્ધ ક્ષેત્ર, સંતોની સાધનાસ્થલી, તીર્થોના કલ્યાણક્ષેત્ર, સમુક્રના નજીદીક, વનપ્રાંતના નદીતટ, પર્વતશીખર, ગુફા, સ્મશાન, નીરવસ્થાન, ઉપરવ રહિત નિર્જન સ્થાન જ ધ્યાન યોગ્ય છે.

ધ્યાનાભ્યાસની પ્રારંભિક પૃષ્ઠભૂમિમાં નિરાકાર નિજઆત્માનું ધ્યાન કોઈ સાકાર પ્રતીકોના આલંબનથી જ થઈ શકે છે. તેથી જિનવાણીમાં જિનેન્દ્ર પ્રતિમાઓ, મંત્રોના ઉચ્ચારણ અને સ્તોત્ર પાઠ વગેરે સાકાર પ્રતીક રૂપ આલંબન સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આના

આલંબનથી થયેલા આત્મધ્યાનને જ સ્વાવલંબ ધ્યાન કહે છે તથા જે આત્મધ્યાનમાં મંત્ર વગેરેનું આલંબન ન હોય, તેને નિરાવલંબ ધ્યાન કહે છે. આ સાવલંબ અને નિરાવલંબના બેદથી બે પ્રકારના ધ્યાનનો ઉલ્લેખ પાણ આગમમાં મળે છે.

સ્વાવલંબ ધ્યાન કરવા માટે સર્વપ્રથમ સાધક પોતાના દેહ દેવાલયમાં વિરાજમાન ભગવાન આત્માને નિર્મણ જળના રૂપમાં અનુભવ કરે અને પોતાના રાગ-દેષ ભરેલા મનને આત્મારૂપી જળમાં રૂબાડે. જ્યારે પાણ મન ત્યાંથી હટે ત્યારે તરત જ અર્હ, સોડહ, સિદ્ધ, અરહંત-સિદ્ધ, ઝું વગેરે મંત્ર ભાગવા લાગે. મંત્ર ભાગતા-ભાગતા પુનઃ એ જ આત્મારૂપી જળમાં રૂબાડે. આ કિયાને બદલી બદલીને વારંવાર કરે. વચ્ચે-વચ્ચે આત્માના સ્વભાવનો આ પ્રમાણે વિચાર કરે કે “આ આત્મા પરમશુદ્ધ જ્ઞાનાનંદમય છે. જે પ્રથમ આત્મારૂપી જળના આલંબનથી મન ઉબકી જય તો તે આલંબનને બદલીને જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્માને શરીર પ્રમાણ આકારના રૂપમાં સ્ફુર્તિક મહિંગની મૂર્તિ સમાન નિર્વિકારી અનુભવ કરે. પછી આ જ આત્મારૂપી સ્ફુર્તીકમણીની મૂર્તિના દર્શનમાં મનને એકાગ્ર કરે, તેમાં જ લીન થઈ જય. જ્યારે જ્યારે મન ત્યાંથી હટે ત્યારે પંચ પરમેષ્ઠી વાચક મંત્રોનું આલંબન લઈને તેમને જપતો રહે. વચ્ચે-વચ્ચે આત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરતો રહે.

(અ) પિંડસ્થ ધ્યાન - આ પ્રારંભ કરતાં શરીરમાં સ્થિત ભગવાન આત્માનું ધ્યાન કરવું. ‘પિંડ’ અર્થात् શરીર ‘સ્થ’ અર્થात् સ્થિત. શરીરમાં સ્થિત ભગવાન આત્માના ચિંતવનને પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે.

પોતાના નાભિ કુમળની મધ્ય સ્થિત નવ કેવળ લભ્યાઓથી સંપન્ન અને પંચકુલ્યાગુકોને પ્રામ વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવનું ધ્યાન પાણ પિંડસ્થ ધ્યાન છે.

(આ) પદ્સ્થ ધ્યાન - આ ધ્યાનમાં મંત્રના પદો અથવા અક્ષરો દ્વારા આત્મા-પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે.

(ઇ) રૂપસ્થ ધ્યાન - આ ધ્યાનની વિધિ એ છે કે સમોવશરાગુમાં તીર્થકર અરહંત ભગવાન અંતરિક્ષમાં સિંહાસન પર વિરાજમાન છે. પોતાના સ્વરૂપમાં લીન છે, આત્માનું રસપાન કરી રહ્યા છે. તેમને પરમ શાંત મુદ્રામાં જોઈને ભક્તજન પોતાના આત્માનું સ્મરણ કરે છે અને આત્મામાં લીન થઈ જય છે.

(ઇ) રૂપાતીત ધ્યાન - આ ધ્યાનમાં સિદ્ધ ભગવાનને શરીરથી રહિત પુરુષાકાર વિચાર કરીને પોતાને સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ સ્વરૂપ ધ્યાવીને તેમાં જ લીન થઈ જય છે. આ રૂપાતીત ધ્યાન છે.

આચાર્ય માધનંદીએ ધર્મધ્યાન કરવા માટે આત્માના લક્ષ્યથી જે આધ્યાત્મિક સૂત્રોની રચના કરી છે, તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવવામાં પૂર્ગ સમર્થ છે. તેનું આલંબન લઈને આપાણે પ્રતિદિન બંને સંધ્યાકાળોમાં એકાંતમાં બેસીને આત્માનું ધ્યાન આ પ્રમાણે કરી શકીએ છીએ કે -

“હું રાગ-દેખ-મોહ, કોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ વિકારથી બિન્ન અવિકારી આત્મા છું, હું પંચેન્દ્રિય વિષય વ્યાપાર રૂપ સુખાભાસથી બિન્ન શાશ્વત સુખ સ્વરૂપ છું, હું મન-વચન-કાયની જરૂર કિયાઓથી બિન્ન ચેતન શાનમૂર્તિ છું, હું ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મના પ્રભાવથી રહિત અપ્રભાવી આત્મા છું, હું પુણ્યાધીન જ્યાતિ-લાભ-પૂજથી પૃથ્ર પૂર્ગ સ્વાધીન સ્વપસ્તુ છું, હું સંસારની હેતુભૂત માયા, મિથ્યાત્વ અને ભોગકાંક્ષારૂપ નિદાન શલ્યોથી બિન્ન નિઃશલ્ય આત્મા છું, હું શબ્દગારવ, રસગારવ, ઋદ્ધિગારવથી રહિત માર્દવ સ્વભાવી છું, હું અંતઃબાધ્યજલ્ય સ્વરૂપ મન-વચન અને જરૂર પ્રાગુમય શરીરથી બિન્ન ચૈતન્ય પ્રાગુમય આત્મા છું.”

આ પ્રમાણે પ્રથમ સૂત્રના આધારે ચિંતન કરવું કે - હું સમસ્ત વિભાવ ભાવોથી બિન્ન જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી આત્મા છું.

બીજી સૂત્રના આધારે એમ વિચારવું કે - “હું સ્વભાવથી સર્વદોષોથી બિન્ન નિરંજન શુદ્ધાત્મતત્વ છું. પોતાના આ શુદ્ધાત્મ

તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને તેમાં જ તન્મયતારૂપ, આચરણરૂપ, અભેદ રલત્રયની સાધનાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી વીતરાગી સહજનંદની સુખાનુભૂતિ થાય છે, તે વીતરાગી સહજનંદ જ મારું પ્રગટ સ્વરૂપ છે, લક્ષાગુણ છે. તે જ વીતરાગી સહજનંદથી મારા આત્મામાં સ્વ-સંવેદનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે સ્વ-સંવેદનથી સ્વાત્મામાં લીનતારૂપ સમ્યક્યારિત્રમાં દફ્તા થતી જાય છે. હું તે જ અભેદ રલત્રયથી ભરપૂર છું.

આ રીતે પોતાની શક્તિ અનુસાર આ આધ્યાત્મિક સૂતોના આલંબનથી આત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. વિચારવું જોઈએ
કૃ-

“ હું સહજ પારિગુણાભિક ભાવ સ્વભાવ છું. હું સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છું. હું ચૈતન્ય કલા સ્વરૂપ છું. હું દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ રહિત ચૈતન્યમૂર્તિ છું. હું ચૈતન્ય ગુગુણ રલોનો સમુદ્ર છું. હું ચૈતન્યમય અમર કલ્પવૃક્ષ છું. હું શુદ્ધ ચૈતન્યમય જ્ઞાનામૃતનું પાન કરવા વાળો છું. હું શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ રસથી બનેલ રસાયણ સ્વરૂપ છું. હું ચૈતન્ય ચિનહે સ્વરૂપ છું. હું સમસ્ત પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારી કેવલજ્ઞાન જ્ઞોતિ સ્વરૂપ છું. હું તે જ્ઞાનામૃત પ્રવાહ સ્વરૂપ છું. હું પાપરહિત-નિષ્પાપ સ્વરૂપ છું. હું ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છું. હું શુદ્ધ અખંડ એક મૂર્તિસ્વરૂપ છું. હું અનંત દર્શન અનંત જ્ઞાન અને અનંત સુખ સ્વરૂપ છું. હું અનંત શક્તિ સ્વરૂપ છું.”

૧. રાગ-દ્વેષ-મોહ, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, પંચેન્દ્રીયવિષય વ્યાપાર, મનોવચ કાયકર્મ,

ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ, ખ્યાતિ-પૂજા-લાભ, દૃષ્ટ શ્રુતાનુભૂત ભોગકાંક્ષારૂપ

નિવાનમાયા-મિથ્યાત્ત્વ શલ્યત્રય, ગારવત્રય, દણ્ડત્રયદિ વિભાવ પરિણામ શૂન્યોડહં ॥ ૧ ॥

૨. નિજ નિરંજન સ્વશુદ્ધાત્મ સમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાન રૂપાભેદ રલત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ

સમાધિસંજાત વીતરાગ સહજાનંદ સુખાનુભૂતિરૂપ માત્રલક્ષણે સ્વસંવેદનજ્ઞાન સમ્યક્

પ્રાહ્યાભારિત વિજ્ઞાનેનગમ્ય પ્રાહ્યાભરિતાવસ્થોઽહમ् ॥ ૨ ॥

હું પરમાનંદ સ્વરૂપ છું, પરમજ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છું, સદાનંદ સ્વરૂપ છું, ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું, નિજાનંદ સ્વરૂપ છું, નિજ નિરંજન સ્વરૂપ છું, સહજ સુખાનંદ સ્વરૂપ છું, નિત્યાનંદ સ્વરૂપ છું, શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ છું, સમયસાર સ્વરૂપ છું.

હું પરમ મંગલ સ્વરૂપ છું, પરમ ઉત્તમ સ્વરૂપ છું, પરમ શરાગ સ્વરૂપ છું, સંપૂર્ણ કર્મોના ક્ષયના કારણસ્વરૂપ છું, હું પરમ સમાધિ સ્વરૂપ છું, હું પરમ બેદજ્ઞાન સ્વરૂપ છું.

હું પરમ સ્વસંવેદન સ્વરૂપ છું, હું સહજ આત્માથી ઉત્પન્ન આનંદ સ્વરૂપ છું, હું પરમ આનંદ સ્વરૂપ છું, હું પરમ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવનો ધારી છું. હું સદાનંદ સ્વરૂપ છું, ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું, હું અર્મૂત છું, હું નિત્ય છું, હું નિષ્કલંક છું, હું નિર્માહ સ્વરૂપ છું, હું હૃતકૃત્ય છું, હું અક્ષય સ્વરૂપ છું, હું શાશ્વત છું. હું સિદ્ધ સ્વરૂપ છું, હું પૂર્ગ-પરમાત્મ સ્વરૂપ છું. હું પૂર્ગ સ્વાધીન સ્વયંભૂ છું.

ઇત્યાદિ વિશેષાણોથી પોતાના ભગવાન આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું તે સર્વકર્મ ક્ષયનો હેતુ છે. એ જ નિશ્ચયથી ધર્મધ્યાન છે.”

સાવલંબ ધ્યાનના બેદોની ચચાનું સમાપન કરતા ધર્મશળું

કર્યું -

૧. સહજ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ સ્વભાવોડહમ; સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાન્દેક સ્વભાવોડહમ; ચિકિત્સા સ્વરૂપોડહમ, ચિન્માત્ર મૂર્તિ સ્વરૂપોડહમ; ચૈતન્ય રલાકર સ્વરૂપોડહમ; ચૈતન્ય દ્રમ સ્વરૂપોડહમ; શુદ્ધ ચૈતન્યામૃતાહાર સ્વરૂપોડહમ; ચૈતન્ય ચિન્હ સ્વરૂપોડહમ; જ્ઞાન જ્યોતિ સ્વરૂપોડહમ; શુદ્ધ ચિન્માત્ર સ્વરૂપોડહમ; શુદ્ધાખાણંડેક મૂર્ત સ્વરૂપોડહમ; અનન્તદર્શન-જ્ઞાન-સુર્ખ સ્વરૂપોડહમ; અનન્ત શક્તિ સ્વરૂપોડહમ.
૨. પરમાનંદ સ્વરૂપોડહમ; પરમજ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપોડહમ; સદાનંદ સ્વરૂપોડહમ; ચિદાનંદ સ્વરૂપોડહમ; નિજાનનંદ સ્વરૂપોડહમ; સહજ સુખાનન્દ સ્વરૂપોડહમ; શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપોડહમ; સમયસાર સ્વરૂપોડહમ.
૩. પરમમંગલ સ્વરૂપોડહમ; પરમોત્તમસ્વરૂપોડહમ, પરમ શરણોડહમ, સકલ કર્મક્ષય કારણ સ્વરૂપોડહમ; પરમ સમાધિસ્વરૂપોડહમ; પરમ બેદજ્ઞાન સ્વરૂપોડહમ.

“આ પ્રમાણે ધ્યાનની પ્રાથમિક ભૂમિકામાં વિવિધ ગ્રંથોના વીતરાગતા વર્દ્ધક આલંબનો પર પોતાના ઉપયોગને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ કરતાં આત્મસન્મુખ થવાનો અભ્યાસ કરી શકાય છે. પરંતુ ધર્મધ્યાનના આ બધા જેદ-પ્રભેદોના રૂપમાં કરવામાં આવતું ધ્યાન એક માત્ર શુદ્ધાત્માના લક્ષ્યથી જ કરવું જોઈએ; કારણ કે બધા ધર્મધ્યાનોમાં એક આત્મા જ ઉર્ધ્વ હોય છે. આત્મજ્ઞાન વગર કરવામાં આવેલ ધ્યાનનો ઉપક્રમ તો ખરેખર ધર્મધ્યાન જ નથી. તેથી આત્માર્થીઓને તેમજ મોકા અભિલાષીઓને ધર્મધ્યાન કરવા માટે પહેલા આત્મજ્ઞાન કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. નહીંતર આ રાગાદિભાવોનું ફળ તો અનંત સંસાર જ છે.”

આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન કરવાની પ્રેરણા સાથે ધર્મેશનું પ્રવચન પૂરું થયું.

આ પ્રવચન શિબિરનું અંતિમ પ્રવચન હતું. તેથી પ્રવચન બાદ લાભાનંદે પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે શિબિર સમાપનના ઉપલક્ષ્યમાં ધર્મેશજીની અધ્યક્ષતામાં જ એક સમાપન સમારંભનું આયોજન થાય; જેમાં શિબિરાર્થી શિબિરમાં થયેલા પોતાના ખાટા-મીઠા અનુભવ સંભળાવી શકે, ઉદ્ગાર પ્રગટ કરી શકે, કૃતજ્ઞતા જ્ઞાપન કરી શકે તેમજ આવશ્યક સુઝાવ પાડું આપી શકે. સહુને લાભાનંદનો પ્રસ્તાવ ઉપયોગી લાગ્યો. તેથી બીજા દિવસે સમાપન સમારોહની ઘોષણા સાથે કાર્યક્રમ પૂરો થઈ ગયો. શિબિરાર્થી શિબિરમાં થયેલાં આશાતીત જ્ઞાન લાભના કારણે મનોમન પ્રસન્ન થતાં પોત-પોતાના આવાસ પર ચાલ્યા ગયા. ●

૧. પરમ સ્વરસંવેદન સ્વરૂપોઽહમ, સહજાનન્દ સ્વરૂપોઽહમ, પરમાનન્દ સ્વરૂપોઽહમ, પરમ જ્ઞાનાન્દ સ્વરૂપોઽહમ, સદાનન્દ સ્વરૂપોઽહમ, નિત્યોઽહમ, નિષ્કલંકોઽહમ, નિર્માહ સ્વરૂપોઽહમ, કૃત્યકૃત્યોઽહમ, અક્ષય સ્વરૂપોઽહમ, શાસ્વતોઽહમ, સિદ્ધ સ્વરૂપોઽહમ, સોઽહમ, સ્વયંભૂરૂહમ.

માર્ગ વિનાય

નુહાનુહા કે પાણુહા નુહા, નુહા
નુહાનુહા નુહાનુહા નુહા, નુહા નુહા નુહાનુહા
નુહાનુહા નુહાનુહા નુહા, નુહા નુહા નુહાનુહા

૩૭

“કીડીની ચાલ ચાલનાર વ્યક્તિ પાણ જે સાચી દિશામાં ચાલી
રહી હોય તો મોડા-વહેલા ગમે ત્યારે, પાણ ક્યારેક ને ક્યારેક તો પોતાના
લક્ષ્યને પ્રામ કરી જ લ છે. આનાથી વિપરીત ગરુડ પક્ષીની જેમ હવાની
ચાલ ચાલનાર વ્યક્તિ પાણ જે વિપરીત દિશામાં ચાલી નીકળે કે પ્રમાદમાં
જ પડી રહે, ચાલે જ નહીં તો તે કદી પાણ પોતાના લક્ષ્યને પ્રામ કરી
શકતી નથી.

કોઈ સંસ્કૃત કવિએ ઠીક જ કહ્યું છે -

ગચ્છન् પિપીલિકા યાતિ, યોજનાનિ શતાન્યષિ ।

અગચ્છન् વैનતેયાપિ, પદમેકં ન ગચ્છતિ ॥

ચાલતી કીડી સો-સો યોજન સુધી ચાલી જાય છે. અને ન ચાલતું
વેનતેય પક્ષી એક કદમ પાણ આગળ વધી શકતું નથી.

ધર્મના ક્ષેત્રમાં મોટાભાગના વ્યક્તિઓની વૃત્તિ પ્રમાદમાં પડેલા
ગરુડ પક્ષી જેવી જેતાં જ સંભવત: કવિને આ કાવ્ય લખવાનો ભાવ
આવ્યો હશે.”

સમાપન સમારંભમાં ધર્મશના સંબંધમાં આ વિચાર વ્યક્ત કરતા
લાભાનંદે કહ્યું -

“ભલેને ધર્મશ ગુરુજી બાલ્યાવસ્થાથી પોતાની જીવન યાત્રામાં
કીડીની ચાલ ચાલ્યા, પાણ આગમ અને યુક્તિનું અવલંબન લઈને અપિરલ
રૂપથી સાચી દિશામાં ચાલતા રહ્યા તેથી પ્રૌઢ થતાં-થતાં પોતાના સ્વ-
વિવેકના સહારે ગૃહીત-અગૃહીત મિથ્યાત્વથી વ્યામ સંસારના ઉભડ-
ખાબડ રસનાઓને પાર કરીને તેમાણે છેવટે પોતાના લક્ષ્યની સીમા રેખાને

અંબી જ લીધી.

જ્ઞાતવ્ય છે, કાર્ય સંપન્ન થવામાં અન્ય સર્વ કારણ કલાપ તો યથાસમય મળી જ જાય છે; પણ પોતાનો પુરુષાર્થ તેમાં સૌથી વિશેષ પ્રભળ હેતુ હોય છે.

ધર્મશજીના જીવનને જુઓ! તેમના જીવનમાં પુરુષાર્થ જ પ્રભળ રહ્યો. નહીંતર બીજા કારણ તો પહેલા પણ અસંખ્ય વાર મળ્યા; પરંતુ સમૃદ્ધ પુરુષાર્થ વગર સફણતા ક્યાં મળી?

ન્યારે ધર્મશજીના ઉપાદાનની યોગ્યતાઓ જેર માર્યું તો સમર્થ નિમિત્તના રૂપમાં તેમને ઘેર બેઠાં પંડિત શ્રી નિનેશચંદ્રજીનો સહજ સત્ત્સમાગમ પ્રામ થઈ ગયો; જેમનું સાંનિધ્ય પામીને ધર્મશજ ધન્ય થઈ ગયા.

નિમિત્ત ગમે તેટલા અકિંચિત્કરકેમ હોય, તેમની અકિંચિત્કરતાનું સોએ સો ટકા શ્રદ્ધાન હોવા છતાં પાણ સહજ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધની સ્વીકૃતિ ના કારણે જ્ઞાનીઓને પાણ ભૂમિકાનુસાર કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પાણ આવે જ છે. કહ્યું પણ છે - 'નહિ કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ'.

ધર્મશજને તત્ત્વજ્ઞાન પંડિત નિનેશચંદ્રજી પાસેથી પ્રામ થયું હતું; તેથી તેઓ પંડિત નિનેશચંદ્રજીના ઉપકારનું સ્મરણ કર્યા વગર કેવી રીતે રહી શકે! ધર્મશજના તો રોમેરોમમાં તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ ભરેલો હતો.

તેઓ એ વાતથી અજાણ નહોતા કે અકર્તૃત્વાદિના સિદ્ધાંત અકાદ્ય છે; પરંતુ સાથે-સાથે તેઓ એ પાણ સમજતા હતા કે લૌકિક વ્યવહારથી તે સિદ્ધાંતોનો સહેજ પાણ/કોઈ વિરોધ નથી. ભૂમિકાનુસાર સદ્ધનિમિત્તો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પાણ આવ્યા વગર રહેતો નથી અને કાર્ય નિષ્પન્ન થવામાં નિમિત્તોનું કોઈ યોગદાન પાણ હોતું નથી.

નિનવાણીનું આ કથન કેટલું સટીક છે કે જે નિમિત્તોને ન માને તેમનું જ્ઞાન ખોટું અને જે નિમિત્તોને કર્તા માને તેમનું શ્રદ્ધાન ખોટું.

ભલી હોનહારથી ધર્મશજીને માતા-પિતા પાણ એવા સંસ્કારી અને સરળ સ્વભાવી મળ્યા કે જે તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સાધક તો ન બની શક્યા; પાણ તેઓ તેમની આધ્યાત્મિક ગતિવિધિઓમાં બાધક બિલકુલ ન બન્યા. તેમાંથી પોતાના પુત્ર વ્યામોહને પોતાના વિવેક પર હાવી ન થવા દીધો. પ્રસંગોપાત્ર પ્રસંન્નતા વ્યક્ત કરીને ધર્મશજીની ગતિવિધિઓને પ્રોત્સાહિત જ કરી. માની મમતા પાણ એમની ધર્મ આરાધનામાં ક્યારેય બાધક ન બની.

પરિણામોની વિશુદ્ધિ અને શાનનો ક્ષયોપશમ તો હોનહારનું અનુસરાણ કરે જ છે - તેથી એની પાણ ગુરુદેવમાં કોઈ ઉણપ નહોતી.

લાભાનંદે પોતાના ભાષાગુમાં આગળ કહ્યું - “અહીં વિચારાણીય વાત તો એ છે કે આ બધા સાધન તો આપાણને સૌને પાણ અનેકવાર મળ્યા, પાણ એનાથી થયું શું ?

ધર્મશજી ને પોતાના અંતમુખી ઉગ્ર પુરુષાર્થ દ્વારા પોતાના કર્તવ્ય પથ પર અડગ ન રહ્યા હોત, પોતાના દદ સંકલ્પથી અવિચલિત ન રહ્યા હોત તો ક્યાંય પાણ ભર્ટકી ગયા હોત. શું - શું સંકટ નહોતા ઉઠાવ્યાં તેમાંગે ? કેવા-કેવા પ્રતિકૂળ પ્રસંગ તેમની સામે આવ્યા, તો પાણ તે પોતાના લક્ષ્યથી વિચલિત ન થયા. તે બરાબર જ છે -

વિચારવાન અને કર્તવ્ય - પરાયાણ વ્યક્તિ પોતાના ગંતવ્યમાં આવેલા સુખ-દુઃખની પરવા કરતા નથી.

આ જ કારાણ હતું કે ધર્મશજીએ ન તો પોતાની સુખ-સુવિધાઓ તરફ મોંફેરવીને જેયુ કે ન દુઃખોની પાણ પરવા કરી.

ધર્મશજીના સત્ત્સંગથી અમિતનું જીવન તો સુધ્યુર્જ જ; સુનંદા, સુનયનાના દુઃખના વાદળો પાણ વીખરાઈ ગયા. બિચારી તેઓ પાણ આર્તધ્યાનના મહાપાપથી બચી ગઈ. મનમોહન પાણ આત્મહત્યા જેવા જધન્ય પાપથી બચી ગયો. અનુરાગને પાણ સન્માર્ગ મળી ગયો.

સંપત શેઠ અબજપતિ ઉદ્ઘોગપતિને પાણ એ સમજમાં આવી

ગયું કે જે પરિગ્રહાનંદી રોક્ષધ્યાનમાં જ જીવન ચાલ્યું ગયું તો કદાચ સાતમા નરકમાં પાણ જગ્યા નહીં મળે; તેથી જીવન છે ત્યાં સુધીમાં તેનાથી મમત્વ ઘટાડીને શીધ જ આત્મા-પરમાત્માની શરાગમાં આવી જવું જોઈએ.

સંપત શેઠની સાથે આવેલ વિદ્વાનોને પાણ ધર્મેશજીના પવિત્ર જીવન માંથી ધાર્ણી બધી પ્રેરાગ્ના મળી. જે વિદ્વાન અત્યાર સુધી સ્વાધ્યાયના નામે માત્ર બૌધ્ધિક વ્યાયામ જ કર્યા કરતા હતા, તેઓ હવે એ મહેસૂસ કરતા હતા કે ખરેખર આપાગા આ બુદ્ધિવિલાસના બગીચામાંથી નિરાકૃતિ સુખ-શાંતિના સુમધુર અને સુગંધિત ફળ-કૂલ તો કૂલતા-કૂલતા જ નથી. આ કેવી ઉજારડ વાટિકા છે, જેમાં ધર્મના ફળ-કૂલ જ કૂલતા-કૂલતા નથી ? ”

લાભાનંદના પછી એક વરિષ્ઠ વિદ્વાને કહ્યું - “ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ” વાસ્તવમાં તે જ વિદ્યા વિદ્યા છે, જેનાથી મુક્તિ મળે અથવા જે મુક્તિને માટે સાર્થક સિદ્ધ થાય. એક અધ્યાત્મ વિદ્યા જ એવી વિદ્યા છે, જેનાથી અતીનિદ્રય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, કર્મ બંધનોથી મુક્તિ મળે છે.

અન્ય લૌકિક વિદ્યાઓ તો કહેવા માત્ર વિદ્યાઓ છે. જે આનંદના બદલે અશાન્તિમાં કારણ બને, તેમને વિદ્યા કહેશે જ કોણ? વિદ્યા માનશે જ કોણ?

જે સુખશાંતિ આપવાના બદલે જ્ઞાનનું ગુમાન પેદા કરે, આકૃલતા ઉત્પન્ન કરે, તે પાણ કોઈ વિદ્યા છે ?

કહેવાને માટે તો બોતેર (વિદ્યાઓ) કલાઓ છે, પાણ ખરેખર તો તેમાં બે જ મુખ્ય છે, તે બે મુખ્ય કલાઓમાં પ્રથમ કલા તો આજીવિકાનું ઉપાર્જન કરવું તે છે અને બીજી કલા છે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. બસ આ બે કલાઓ જ સાર્થક છે. કોઈએ ઠીક કહ્યું છે -

કલા બહિતર પુરુષકી, તામે દો સરદાર;

એક જીવ કી જીવિકા, દૂજી જીવોભાર.

તેથી જેમને જીવિકાની કોઈ સમસ્યા નથી; તેમાંગે તો જીવોદ્ધારના કામમાં તત્કાળ લાગી જ જરૂરું જોઈએ અને જેમને આજીવિકાની સમસ્યા છે; તેઓએ પાણ આજીવિકામાંથી બાકી બચેલા સમયનો સદૃપ્યોગ જીવોદ્ધારમાં જ કરવો જોઈએ.

આ દિનથી ધર્મેશજીનું જીવન અને તેમના સંદેશ સાચે જ આદર્શ છે, આપણા સહુના માટે અનુકરણીય છે.”

સંપત શેઠની સાથે આવેલા વયોવૃદ્ધ વિદ્વાને પોતાના સાથી વરિષ્ઠ વિદ્વાનના મૌનની વાત છીનવી લેતાં ગદ્ગદ ભાવથી કહ્યું - “અરે ભાઈ! તેથી જ તો અમે કહીએ છીએ કે તમે પાણ અમારી સાથે એક-બે મહિના રોકાઈને આ જ્ઞાનગંગામાં આર્કિટ નિમગ્ન થઈને સ્નાન કરો અને પોતાના રાગ-દ્વેષથી મેલા મનને ધોઈને જ જાઓ. તમારા કુચા નાના-મુન્ના બાળ-બચ્ચાં રડી રહ્યાં છે, પાણ તમે તો અમારી વાત સાંભળવા જ તૈયાર નથી. બે જાણ તો ચાલ્યા જ ગયા છે તમે પાણ જવાની તૈયારીમાં છો.....”

ધર્મેશના બાલસખા અમિતે વિદ્વાનોને લક્ષ્માં લઈને પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું - “આપ સૌ તો વિદ્વાન છો, આપ સૌના રોકાવાથી અમને પાણ વિશેષ લાભ થશે; કેમકે આપના નિમિત્તથી બીજી પાણ વધારે મહત્વપૂર્ણ અને સૂક્ષ્મ ચર્ચા નીકળશે. શિબિરોમાં તો અમારા જેવા સામાન્ય સ્તરના લોકોનો બહુમત રહેવાથી સ્થૂળ વિષય જ વધારે નીકળે છે. આપ સૌ એક માસ રોકાઈને જુઓ તો ખરા, કેટલો આનંદ આવે છે. આપ સૌના દ્વારા અમને પાણ લાભ થશે. આપ જરૂર રોકાઓ. આશા છે આપ સૌ મારા અનુરોધ પર વિચાર કરશો.”

આટલું કહીને અમિતે પોતાના વક્તવ્યથી વિરામ લીધો જ હતો કે ત્યાં બેઠેલા સૌએ અમિતનું સમર્થન કરી તે વિદ્વાન મહોદ્યને રોકાવાનો ખૂબ ખૂબ આગ્રહ કર્યો.

અમિતે ફરી કહ્યું - “અરે! હું તો એક નંબરનો નાસ્તિક હતો, પાણ ધર્મેશજીમાં તો એવી ચુંબકીય શક્તિ છે, જેનાથી ભાગ્યે જ કોઈ

બચી શકે. મારા જેવા પાપીને પાગ ધર્મશળ આખરે રાહ પર લઈ જ
આવ્યા.”

કહેતા-કહેતાં અમિતની આંખોમાંથી અશ્વધારા વહેવા લાગી.

અંતે પોતાના દીક્ષાંત ભાષાગ્રમાં ધર્મશળએ કહ્યું - “જુઓ આ
વીસ દિવસની શિક્ષાગ્ર શિબિરમાં આપાગે સહુએ વર્તમાનમાં થઈ રહેલા
પોતાના ભાવોની સમીક્ષા દ્વારા આર્ત-રૌક્ર ધ્યાનોને દિનમાં રાખતા
‘ધ્યાન’ ના વિષયને મુખ્ય કેન્દ્ર બિંદુ બનાવીને આગમના આલોકમાં
વિચાર-વિમર્શ કર્યો. પોતાની વર્તમાન પરિણતિને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો
તથા સંસારના કારાગભૂત આ શુભાશુભ પરિણતિથી મુક્ત થવાના ઉપાયો
વિશે પાગ સંકોપમાં ચર્ચા કરી.

કેટલાક મતલેદો સાથે મોટાભાગના ભારતીય દર્શનોમાં
નિર્વાણની ગ્રામિ માટે મૂળમાં આત્મા-પરમાત્માના ધ્યાનને જ એકમાત્ર
અંતિમ ઉપાય તરીકે દર્શવિવામાં આવેલ છે.

એ જ્ઞાતત્વ છે કે ધ્યાન વ્યક્તિની બહિર્મુખી માનસિક વૃત્તિને
અંતર્મુખી બનાવે છે. વાસ્તવમાં પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા વિકેન્દ્રિત
જ્ઞાન કિરાણોને અંતર્મુખી પુરુષાર્થથી આત્મા પર કેન્દ્રિત કરવાની પ્રક્રિયા
જ ધર્મધ્યાન છે. આચાર્ય કુંદુકુંદુદેવે વચનાલાપનો તેમજ ચિત્તવૃત્તિઓનો
નિરોધ કરી પૂર્ગ અંતર્મુખી થવાની પ્રક્રિયાને સામાન્યપાગે ધ્યાન સંજ્ઞા
આપી છે. પરંતુ પૂર્ગ અંતર્મુખી થયા પહેલા આત્મજ્ઞાન પરમાવશ્યક છે.
આત્મજ્ઞાન વિના આત્મધ્યાન કે ધર્મધ્યાન સંભવ નથી અને ધર્મધ્યાન
વિના સાચા ધ્યેયની ગ્રામિ સંભવ નથી. ધ્રુવધામ આત્માના ધ્યાનથી જ
પર્યાયમાં પૂર્ગતાની ગ્રામિ થાય છે.

એના માટે જિનાગમમાં પ્રતિપાદિત વસ્તુસ્વાતંત્રનો સિદ્ધાંત
સોથી વધારે ઉપયોગી છે. તેથી પ્રથમ વ્યવહાર ધર્મધ્યાનના માધ્યમથી
તત્ત્વ વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

જ્યાં સુધી કતાબુદ્ધિથી પરમાં કોઈ પાગ પ્રકારે પરિવર્તન કરવા /

કરાવવાની માન્યતા કે વિચાર રહેશે, ત્યાં સુધી મનની વૃત્તિ/પ્રવૃત્તિ પર નિયંત્રણ સંભવ નથી. તેથી સર્વપ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનનું તેમજ વર્તમાનમાં થઈ રહેલા પોતાના ભાવોનું ફળ શું આવશે - આવાતનો વિચાર કરવો જેઈએ.”

શિબિર સમાપનની સાથે ‘ધ્યાન’ વિષયની ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતા ધર્મેશજીનું જે પ્રવચન થયું, તેનાથી સર્વ શ્રોતાઓના સ્મૃતિ પટ પર સંપૂર્ણ શિબિરમાં ચર્ચાયિલ વિષય-વસ્તુ ચલચિત્રના ચિત્રપટની જેમ પ્રતિબિંબિત થઈ ગઈ.

સર્વ શ્રોતાઓએ મનોમન પોતાના જ્ઞાન-ગુરુ ધર્મેશજીના ધન્યવાદ જ્ઞાપન કર્યા અને તેમના સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘજીવનની કામના કરી.

અંતમાં જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી રાષ્ટ્રીય ગીતની સાથે શિબિર સમાપન સમારંભ સંપન્ન થયો. બીજી આધ્યાત્મિક શિક્ષણ-શિબિર જલદી લાગે, એ આશા અને અભિલાષા સાથે ધર્મેશજી અને કાર્યકૃતાઓને ધન્યવાદ આપતા સૌ પોત-પોતાના ધર તરફ પ્રસ્થાન કરી ગયા. ●

અભિમત

અમે પ્રશંસા કર્યા વગર નથી રહી શકતા

સમીક્ષય પ્રકાશન ‘ઈન ભાવો કા ફ્લબ મ્યા હોગા’ એક ધાર્મિક કથાના રૂપમાં રોચક સાહિત્ય સર્જન છે. એ પાપ અને દુધાનોના માઠા ફળ બતાવીને નેતિક જીવન જીવવાનો પથ પ્રશસ્ત કરે છે. ભાષામાં સૌષ્ઠવ તેમજ ધારા હોવાથી હવે શું થશે? વાંચકોમાં આ પ્રકારની જિજ્ઞાસા જગૃત રાખે છે. પ્રેરણાપ્રદ વાર્તા એટલી સુંદર સર્જની છે જેની અમે પ્રશંસા કર્યા વગર નથી રહી શકતા.

— પ્રકાશ હિતેધી શાસ્ત્રી

અંક : સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૬ સમ્પાદક,

સન્મતિ સંદેશ (માસિક), દિલ્હી.

ધ્યાનની માર્ગદર્શિકા

સમીક્ષય કથા-વાર્તાના સંપૂર્ણ રૂપે ધ્યાનના વિષય માટે સમર્પિત છે. મનુષ્યના મનમાં નિરંતર ઉઠતા આર્ત-રૌદ્ર ભાવોનું મંથન કરવા, તેમના દુઃખ સ્વરૂપને જાગૃવા-ઓળખવા તેમજ તેનાથી ત્રસ્ત માનવ જીવનને શાન્ત કરવાના ઉપાયો સુધી પાઠકોને લઈ જવામાં લેખક પૂર્ણ સહિત રખ્યા છે.

આ કૃતિ અત્યંત સરળ-સુભોધ શૈલી અને રોચક કથાનકના રૂપમાં હોવાથી પાઠકો માટે ખૂબજ લાભદાયક બની ગઈ છે.

ધર્મધ્યાનની માર્ગદર્શિકાના રૂપમાં પ્રસ્તુત રચના આત્માર્થીઓ માટે સત્પર્થ પ્રદર્શકનું કામ કરે છે. આવી ઉપયોગી પ્રસ્તુતિ માટે લેખકને હાર્દિક અભિનંદન.

પા. સો. લીલાવતી જેન

અંક : ઓગસ્ટ '૮૬

સમ્પાદિકા, ધર્મમંગલ (માસિક), જલગામ.

આબાલ-વૃદ્ધ સૌના માટે ઉપયોગી કૃતિ

સમીક્ષય કથા-વાર્તા ‘ધ્યાન’ ને કેન્દ્રિત કરીને લખાયેલ છે. વિદ્વાન લેખકે રોચક કથાનકના માધ્યમથી વાચકોની જિજ્ઞાસાને જગૃત કરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનને સરળ, સહજ, સુભોધ અને ‘સર્વગ્રામ’ ભાષા-શૈલીમાં રોચકતાથી હદ્દયંગમ કરાવવું કૃતિની મુખ્ય વિશેષતા છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રતિ સમય કંઈક ને કંઈક ચિંતન કરતા રહે છે અને આ ચિંતન પ્રાય અશુભ જ હોય છે તથા વિચારો અનુસાર તેની કિયાઓ થાય છે. આ કિયાઓ કરતી વખતે તે એ નથી વિચાર કરતો કે તેના આ ચિંતનનું અને કિયાઓનું શું પરિણામ આવશે? આનું લેખકને ખૂબ દુખ છે, તેથી તેમાંથી આ રોચક કથાનક

દારા માનવને તેના નિરંતર થનારા આર્ત-રોગ ધ્યાનના દુઃખરિણમોથી માહિતગાર કરાવીને તેનાથી બચવાની તથા ધર્મના શરાણમાં આવવાની પ્રેરણ આપી છે. કૃતિ આબાલ-વૃદ્ધ સહુના માટે ઉપયોગી છે.

અંક : ૧૨/૮/૮૬

અનુપમ કૃતિ

-શૈલેપ કાપડિયા

સમ્પાદક, જૈન મિત્ર (સામાહિક), સુરત.

આ નવીનતમ રચના - 'ઈન ભાવોકા ફલ ક્યા હોગા' નું અવલોકન કરી ચિત્ત આનંદથી ભરાઈ ગયું. આ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રચના છે. 'ધ્યાન' ને કેન્દ્ર બિંદુ બનાવી આધુનિક રોચક શૈલીમાં તથા સરસ અને સરળ ભાષામાં લખાયેલી આ અનોખી રચના આધ્યાત્મિક રૂચિ સંપત્તિ સમસ્ત મુમુક્ષોઓને આર્ત અને રોગ ધ્યાનરૂપ કુભાવોથી શૂઠકારો આપાવીને ધર્મ અને શુક્લધ્યાન તરફ વધવાની પ્રેરણ આપવા માટે સાચે જ રામબાળ ઓપથિનું કામ કરશે.

ધર્મ, જીવનેશ, અમિત વગેરે પાત્રોના માધ્યમથી અધ્યાત્મથી સંબંધિત કથાનકનો પ્રારંભ કરીને તેને ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનરૂપ શિખરના ચરમ ઉત્કર્ષ પર પહોંચાડેલ છે. અમિત જેવા ભૌતિકવાદીઓને અધ્યાત્મ દર્શનની શિક્ષા આપનાર આ કૃતિ અનુપમ છે. આવી ઉચ્ચ કોટિની રચનાના લેખક હાર્દિક અભિનંદનને પાત્ર છે. હું લેખકના વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વથી ખૂબ જ પ્રભાવિત છું.

૨૦/૧/૮૭
-પો. ઉદ્યાચંદ જૈન, સર્વદર્શનાચાર્ય
સેવાનિર્વત્ત વિભાગાધ્યક્ષ, હિન્દુ વિશ્વ વિદ્યાલય, વારાણસી.
યુવા પેઢી ચોક્કસ જ લાભાન્વિત થશે.

શ્રી રતનચંદજી ભારિદ્દે ધ્યાન જેવા ગૂઢ વિષયને ખૂબ જ રોચક ઢંગથી કથાનક શૈલીમાં લખીને આ કૃતિના માધ્યમથી જન સામાન્ય સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પુસ્તકની ભાષા-શૈલી કૃદ્યગ્રાહી તો છે જ, એક વાર વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી પૂરી વાંચ્યા વિના તેને મૂકવાનું મન નથી થતું. યુવા પેઢી ચોક્કસ જ આ કૃતિથી લાભાન્વિત થશે. તે જગ્યાએ અપાયેલ ચિત્ર ભાવપૂર્ણ છે. આવરાળ પૃષ્ઠ જોઈને જ પુસ્તકની વિષય વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. 'વિદ્યાયની વેળા' તથા સંસ્કારની સફળતા બાદ આ કૃતિએ લેખકને સફળતમ લેખકોની શ્રેણીમાં લાવી દીધા છે.

ઑક્ટોબર (કિત્તીય પક્ષ) ૧૯૮૬,

- અણિલ બંસાલ, એમ.એ.
સમ્પાદક, સમન્વય વાગી, જ્યાપુર.

યુગની અપેક્ષાઓને અનુરૂપ ઉપયોગી કૃતિ

સમસામયિક સંદર્ભોને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રસ્તુત કરતા જૈનર્ધનોક્ત દ્યાનતત્ત્વ' ને સરળ, વ્યાવહારિક હંગથી પ્રસ્તુત કરનાર તેમજ શુલ્ભઅશુલ્ભધ્યાનોનું સ્પષ્ટ સીમાંકન કરનાર આ કૃતિ માત્ર વાંચવા યોગ્ય જ નહીં પરંતુ મનનીય અને અનુકરાયી પાણ છે.

ભવે ને આ (કૃતિ) ત્રેસઠ શલાકા મહાપુરુષોના જીવન પર આધ્યારિત નથી. પરંતુ 'સામાન્યજીવનોને કથાનકોના માધ્યમથી ધર્મતત્ત્વનું શાન અને સંસ્કાર આપવાના પ્રથમાનુયોગના વ્યાવહારિક ઉદ્દેશ્યને પૂર્ણ કરે છે.

આજના યુગની અપેક્ષાઓને અનુરૂપ આ ઉપયોગી કૃતિ માટે વિદ્વાન લેખક સાધ્યવાદને પાત્ર છે.

- ડૉ. સુદીપ શાસ્ત્રી, એમ.એ. પી.એચ.ડી.

જુલાઈ સાટેમ્બર ૮૬

પ્રાકૃતક વિદ્યા (ત્રિમાસિક શોધ પત્રિકા)

કુંદ કુંદ ભારતી, ૧૮-બી, સ્પેશલ ઇન્સ્ટીટ્યુશનલ એરિયા, નવીદિલ્હી-૬.
પુસ્તકા દર્પણનું કામ કરે છે.

સુપ્રસિદ્ધ આધ્યાત્મિક વિદ્વાન પંડિત રતનયંદજી ભારિક્ષ દારા લખાયેલ 'ઈન ભાવોકા ફ્લ ક્ર્યા હોગા' નામની પુસ્તકા મેં શરૂઆતથી અંત સુધી ખૂબ જ ધ્યાનથી વાંચી. પુસ્તકા આત્મ-નિરીક્ષાણ માટે એક દર્પણનું કામ કરે છે. આમાં હૃદયની ભાવનાઓનું સાચું ચિત્રાણ કરવામાં આવ્યું છે. પાઠકને વિચારવું પડશે કે હું ક્ર્યાં જઈ રહ્યો છું અને મારે શું કરવું છે? વાસ્તવમાં આ પ્રયાસ ખૂબ સુંદર છે. હું માનનીય વિદ્વાન પ્રતિ ભાવના પ્રગટ કરું છું કે તેઓ આવી જ રીતે સાહિત્ય લખતાં રહીને આદર્શ જીવનને પ્રામ કરે.

(વાખ્યાન વાચસ્પતિ, વાણીભૂષણ) પંડિત સત્યંધરકુમાર સેઠી

પ્રધાન સંચાલક, વિશ્વ જૈન મિશન, ઉજ્જ્વેન.

ખૂબજ સુંદર લાગી

વિદ્વાન પંડિત રતનયંદજી ભારિક્ષની 'વિદ્યાયની વેળા' પછી 'ઈન ભાવો કા ફ્લ ક્ર્યા હોગા' પુસ્તક વાંચી, ખૂબજ સુંદર લાગી. ખરેખર કૃતિ વિવેકની આંખ ખોલવા વાળી છે. આની જેટલી પાણ પ્રશંસા કરવામાં આવે, ઓછી જ છે. આના માટે માન્ય લેખક ને અમારા હાર્દિક અભિનંદન.

(બા.બ.) ધન્યકુમાર નેતોકર.

ઉપાધ્યક્ષ, શ્રી કુંદકુંદ કહાન તીર્થ સુરક્ષા ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.

હું મારં સૌભાગ્ય સમજુશ.

જ્યારે મેં ‘ઈન ભાવોં કા ફલ ક્યા હોગા’ કથાનક હમે - હમે વાંચ્યા પછી ફરીથી એક સાથે વાંચ્યી, ત્યારે કાંઈક જુદી જ અનુભૂતિ થઈ. પાઠકોને વ્યવહારથી જીનિશ્ચયની તરફ લઈ જવાનો આમાં સફળ પ્રયોગ થયો છે.

મારી હાઈક ભાવના છે આટલી સુંદર તેમજ સાર્થક કૃતિથી કન્નડ ભાષી વંચિત ન રહે, તેમને આનો ભરપૂર લાભ મળે. તેથી આનો કન્નડ ભાષામાં અનુવાદ ઉપલબ્ધ થવો જોઈએ. શું હું આને કન્નડમાં અનુષ્ટિત કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકું છું? જો અનુમતિ હોય તો હું આ કામને કરવામાં મારં સૌભાગ્ય સમજુશ.

- (પંડિત) બાહુબલી બોસગે શાસ્ત્રી, હુબલી (કાર્ગાંગા)

‘ઈન ભાવોં કા ફલ ક્યા હોગા’ શ્રી રતનયંદજી ભારિદ્ધની અનુપમ અને બેઝેડ કૃતિ છે. ‘ધ્યાન’ વિષયને પુસ્તકનું માધ્યમ બનાવીને તેને ખૂબજ સરલ ભાષામાં લખવાનો પ્રયાસ લેખક દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. અન્ય કૃતિઓની જેમ આ કૃતિ પણ પાઠકોમાં સમુચ્ચિત સમાદર પ્રાપ્ત કરી રહી છે, તેનો અમને આનંદ છે.

- પુનમયાંદ છાબડા, મંત્રી, પં. ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, જયપુર.
સુખદ આશ્રમ

છેલ્લા એક દશકાથી પંડિત પ્રવર શ્રી રતનયંદજી ભારિદ્ધની એક-એકથી ચઢિયાતી રચનાઓ વાંચવામાં આવી રહી છે. પાઠકોએ તેને જ જરૂરથી અપનાવી છે, એ એક સુખદ આશ્રમ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ એટલી લોકપ્રિય થઈ રહી છે કે અગિયાર મહિનામાં જ તેના ૫-૫ હજારના ચાર સંસ્કરણ પ્રકાશિત થઈ ચુક્યા છે.

આ કૃતિ પોતાના નામને ચરિતાર્થ કરી રહી છે. આ નામથી પાઠકના મનમાં એ પ્રશ્ન ચિહ્ન લાગી જય છે કે જોઈએ તો ખરા લેખક ક્યા ભાવોની તરફ સંકેત કરી રહ્યા છે?

આ કૃતિનો મરાઈ અને ગુજરાતી અનુવાદ થઈ ગયો છે. કન્નડમાં પણ જલદી અનુવાદ થાય, જેથી કન્નડ ભાષી પણ આ લાભથી વંચિત ન રહે.

- બ. યશપાલ જેન, એમ.એ.; કુમલોજ બાહુબલિ (મહા.)
લેખનની વિરિષાઈ છની

માનનીય પંડિત રતનયંદજી ભારિદ્ધની લેખન છબી જ નમાનસના લેદય-પટલ પર મહત્વપૂર્ણ વિષયોને વિશિષ્ટ સરળતમ શૈલીમાં પ્રસ્તુત કરવાના

રૂપમાં અંકિત થઈ ચૂકી છે.

જિન-પૂજન રહસ્ય વગેરેની શુંખલામાં ‘ઈન ભાવોકા ફલ ક્યા હોગા’ મેળવીને વાચક ગાગ વિરોધ ઉપકૃત થયો છે. પ્રસ્તુત રચના આદ્યોપાંત વારંવાર વાંચવા તથા પરિચિતોમાં વિતરિત કરવા યોગ્ય છે. આશા છે પ્રત્યેક વાચક આના માધ્યમથી ઈષ-ફળદાયક ભાવોરૂપ પરિગુમિત થશે.

- અભયકુમાર જેન શાસ્ત્રી

એમ.કોમ. જેન, દર્શનાચાર્ય, જબલપુર(મ.પ્ર.)

ઉદ્ભોધક કૃતિ

યશस્તિકલના રચયિતા શ્રી સોમદેવ સૂર્યિના કથન અનુસાર - ‘ને પુરાણી વાતોને નવા ઢંગથી અને નવી વાતોને પુરાણા ઢંગથી લખીને કે બોલીને જનતાની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી શકે છે, તે જ વિશિષ્ટ વિદ્ઘાન કહેવામાં આવે છે અને તેઓ જ પાઠકોને ઉદ્ભોધિત કરી શકે છે.’

આ વાત આધ્યાત્મિક વિષયોના કુશળ લેખક પંડિત પ્રવર રતનયંદજીમાં ધ્યાન થઈ રહી છે. આપની શિક્ષાપ્રદ મનોરંજક અભિનવ કૃતિ - ‘ઈન ભાવોકા ફલ ક્યા હોગા’ અન્યાં ઉદ્ભોધક છે.

યુવાવસ્થામાં માનવમાં સ્વભાવિક રીતે જ જોશ વધારે અને હોશ ઓછા હોય છે. ઉપરાંત વર્તમાન કાળમાં ચલયિત્રનો ભારે પ્રચાર પ્રસાર અને પ્રભાવ છે, જેથી સારી શિક્ષા ઓછી અને ખરાબ શિક્ષા વધારે મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સારામાં સારા ગુરુજનોના ઉપદેશ ગાગ તેમને પ્રભાવિત કરી શકતા નથી. ચીંકણા ઘડા ઉપર પાણીનો પ્રભાવ પડવો મુશ્કેલ જ હોય છે. પરંતુ સૌભાગ્યવશ શ્રીમાન પંડિત રતનયંદજી ભારિદ્ર એકદમ આધુનિક પદ્ધતિથી સરલ અને સરસ ભાષામાં આધ્યાત્મિક શિક્ષાપ્રદ કૃતિઓની રચના કરી રહ્યા છે.

હજુ માત્ર ત્રાગ મહિના પહેલા આપે “ ઈન ભાવોકા ફલ ક્યા હોગા” ગ્રંથ લખ્યો હતો એના બે સંસ્કરણ જોત-જોતામાં સમામ થઈ ગયા, હવે આનું ત્રીજું સંસ્કરણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. આ લેખકની સફળતાનું પ્રભળ પ્રમાણ છે.

પ્રસ્તુત કૃતિનો મુખ્ય વિષય ધ્યાન છે. વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે આમાંને તે જગ્યાએ ચિન્ત આપવામાં આવ્યા છે. મુખ્ય પૃષ્ઠના ચિન્તોને જોતાં જ આર્ત અને રોદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ સમજમાં આવી જાય છે. આ બંને દુધ્યાન છે અને નરક ના નિદાન છે.

આવી ઉત્તમ કૃતિ લખવા માટે ભારિદ્ર જીનો પ્રશસ્ત પ્રયત્ન જેન સમાજ દ્વારા અભિનંદનીય છે. આવી કૃતિ તૈયાર કરવાના ઉપલક્ષ્યમાં હું આપને કોટિ-કોટિ